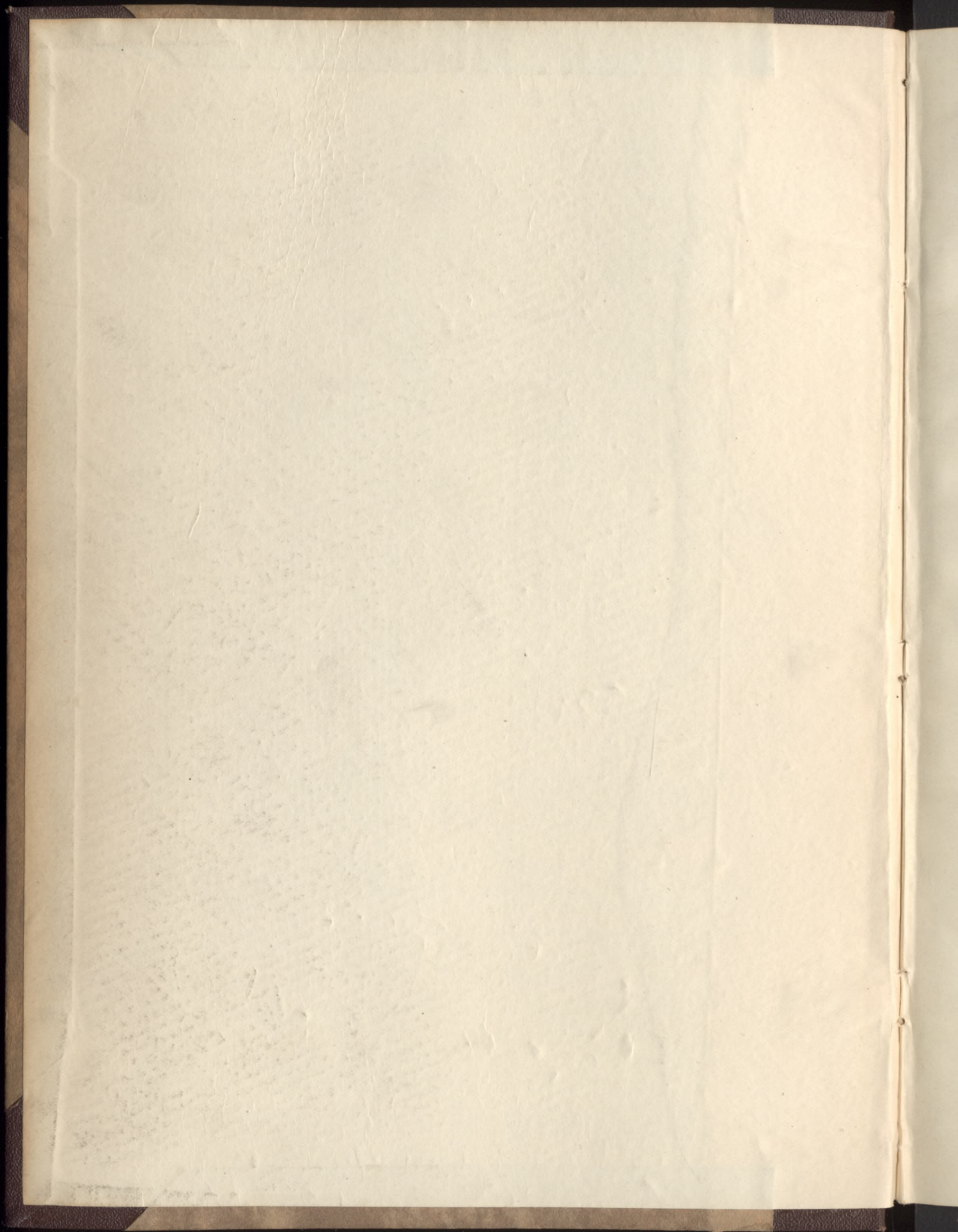
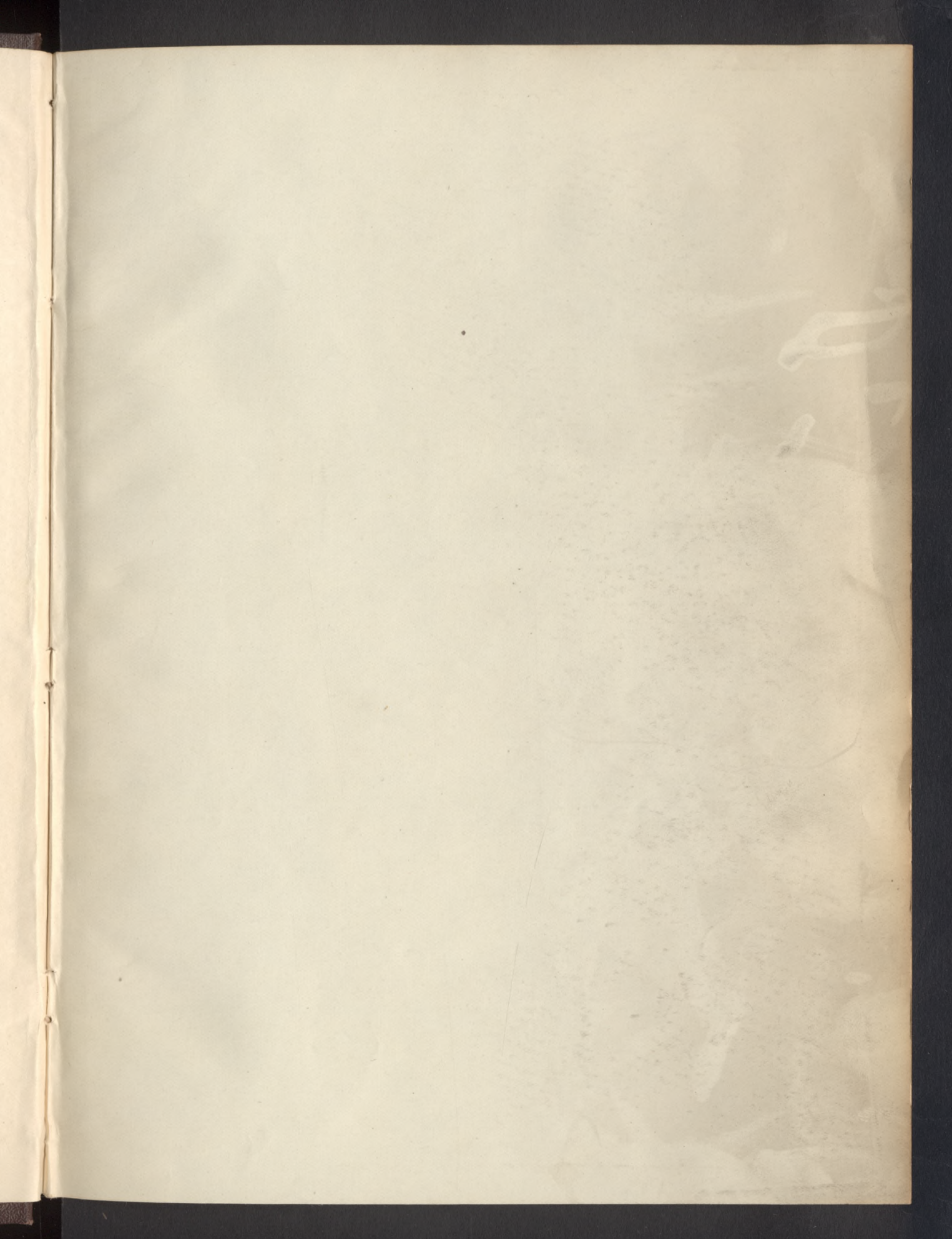
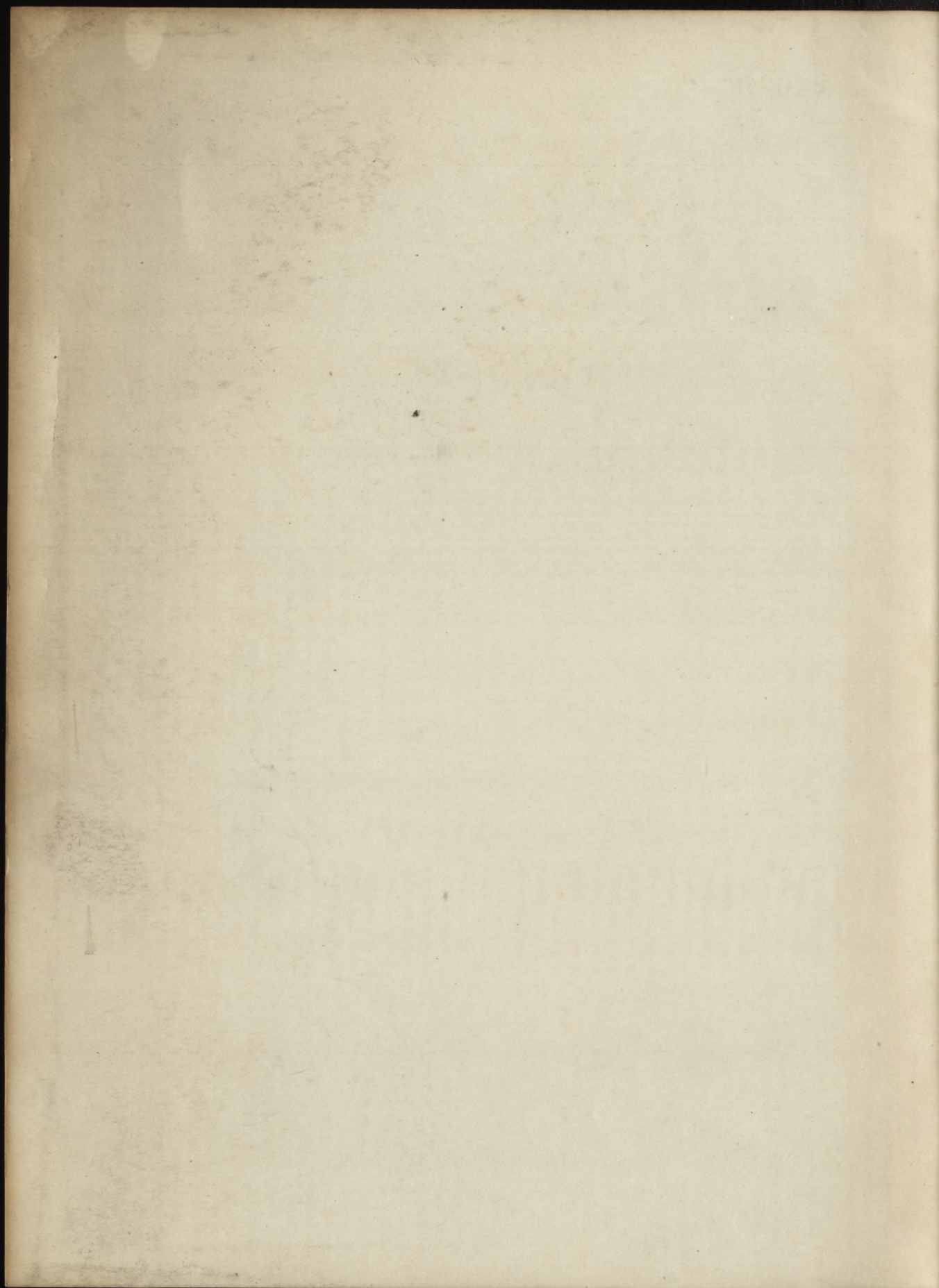

21029

OSZK

68
21029

AGRÁRPOLITIKA

IRTA

DR CZETTLER JENŐ

EGYETEMI NYILVÁNOS RENDES TANÁR, A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA LEVELEZŐ, A SZENT ISTVÁN AKADÉMIA RENDES ÉS
TÖBB BELFÖLDI ÉS KÜLFÖLDI TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG TAGJA

II. KÖTET

AGRÁRGAZDASÁGTAN

BUDAPEST
STEPHANEUM

UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

AGRÁRPOLITIKA

IRTA

DR CZETTLER JENŐ

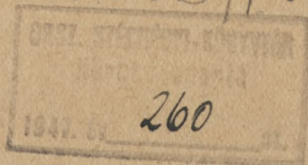
EGYETEMI NYILVÁNOS RENDES TANÁR, A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA LEVELEZŐ, A SZENT ISTVÁN AKADÉMIA RENDES ÉS
TÖBB BELFÖLDI ÉS KÜLFÖLDI TUDOMÁNYOS TÁRSASÁG TAGJA

II. KÖTET

AGRÁRGAZDASÁGTAN

BUDAPEST
STEPHANEUM

21.029/2

A kiadásért felel : Dr. Czettler Jenő.
Stephaneum nyomda Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28. Felelős : Ketskés János.

II. RÉSZ.

AGRÁRGAZDASÁGTAN.

I. FEJEZET.

Termelési politika.

1. §. Az őstermelés közgazdaságtani határvonalai: a esökkenő földhozadék törvénye és a földjáraadéktan.

A csökkenő földhozadék és a földjáraadék lényege. — Fejtegetőinek (Turgot, Ricardo, Malthus, Thünen, Stuart Mill, Liebig, Schumpeter, Heller, Diehl és Navratil) felfogása. — A nyershozadék, illetve a tisztáhozadék alakulásának vizsgálata. — Laur, Aereboe, Waterstradt, Howard és Ballod nézőpontjai. — A racionalizálás és az intenzitás kérdése, a termelékenység és a termelés fokozásának határai. — David rentabilitás- és produktívításvizsgálata a földtörvény érvényesülésével kapcsolatban. — Smith földjáraadékelmélete. — Anderson és West bizonyítása. — Malthus népesedéstana és a földjáraadék alakulása. — Ricardo földjáraadéktan. — földjáraadék tényleges alakulása, illetve érvényesülése és a további mezőgazdasági járaadékok. — Marx, Menger, Schäffle és Rodbertus felfogása a földjáraadékról. — Thünen elmélete. — Mattyasovszky földjáraadékkutatásai. — A földjáraadéktan bírálata. — Schmoller, Carey, Brentano, George, Meitzen, Strakosch és Laur megállapításai a földjáraadék alakulásáról. — A földhozadék reális értékelése.

Az agrárpolitika gyakorlati kérdéseit az elmélettel két törvényszerűség köti össze, a termelés nyershozadékának legfelső határvonalát megjelölő földtörvény és a vele szoros összefüggésben lévő földjáraadék, amely viszont a föld tiszta hozadékának egyik tényezője. Mindkét közgazdasági jelenséget először a fiziokraták ismerték föl, de tisztázásuk a klasszikus iskola érdeme. Turgot már utal a föld csökkenő hozadékára és a föld járaadékát abból a tulajdonságából vezeti le, hogy a termelésnél elhasznált anyagoknál többet tud előállítani. Az eredményen a fizikai munkás osztozik a tulajdonossal, előbbi megkapja munkájának ellenértékét, utóbbi pedig a föld önkéntes adományát, a földjáraadékat, amelyet tetszése szerint használ fel, részeltetve benne főleg az improduktív (iparos, kereskedő, szellemi munkát végzők) osztályokat. Ugyancsak Turgot érinti a csökkenő földhozadék törvényét is, amelyet újabban egyes termelési ágakra alkalmazva, csökkenő termelékenységeknek is szoktak nevezni. Turgot a gabonatermelésnek a többszöri szántással való összefüggését vizsgálta és kimutatta, hogy a kétszeri, háromszori szántás nem kétszeresíti, vagy háromszorozza meg az eredményt. Ez csak bizonyos mértékig növelhető, azontúl a többmunka és a több befektetés csak csökkenő mértékben emeli a nyershozadékot.

Anderson és West nyomán Ricardo és Malthus közgazdasági tanaik közép-pontjába állítják a földtörvényt, amelyre, továbbá a népszaporodás és népélelmezés kielégítésének eltérő lehetőségeire építették fel a különbözőzeti földjáradék tanát. Gyakorlati szempontból vizsgálva e kérdést, szerintük a gabonaár magasságát a legtöbb befektetéssel művelt és a legkevesebbet termő föld határozza meg, aminek a jövedelemeloszlásra gyakorolt súlyos hatásán kívül messze-menő gazdasági következményei is vannak. Thünen a földtörvény más oldalát tisztázta, amikor hasonló talajt és klímát feltételezve, a földtörvény relatív érvényesülésénél a piactól való távolságnak és a szállításnak hatását vizsgálta. Kutatásainak gyakorlati értéke, hogy az üzemformákat a gazda nem önkényesen, hanem a gazdaság által adott feltételek szerint, főleg a piaci (közgazdasági) helyzettől függően állapíthatja csak meg. Stuart Mill viszont a technikai felfedezések és kultúr újítások hatására utalt, amelyek átmenetileg felfüggesztik a csökkenő hozadék törvényét, mihelyt azonban ezek az újítások általános alkalmazást nyernek s a növekvő népesség élelmiszerszükséglete emelkedik, a földtörvény újból teljes mértékben érvényesül. A hatályosság időközi felfüggesztése keltette sokakban azt a vélelmet, hogy a földtörvénynek a gyakorlatban nincs jelentősége, mert a gazda bizonyos számítási és üzemtechnikai változtatásokkal ki tudja egyensúlyozni annak a hatását, ha t. i. ugyanazon a területen más növényt termel.

Ezt a gondolatot Liebig mélyíti el. A gazdáknak szemükre hányja, hogy magasabb jövedelmüket nem a mezőgazdaság haladásától, hanem az áremelkedéstől várják. A mezőgazdasági termelés nem tartott lépést a népesség szaporodásával és a fogyasztás növekedésével, pedig a talaj gondosabb megmunkálása, kapcsolatban a növényéleletet előnyösen befolyásoló, okszerű növény-táplálással, a nyershozadékot jelentékenyen emelhetné. Liebig tudományos kutatásai a talajkimerülésre és a növényi tápanyagok pótlására, főleg a műtrágya használatra vonatkoztak s ezek eredményét alkalmazta azután a csökkenő földhozadék törvényére is. A műtrágya a növény gyökérzete által felszívható tápanyagot annak közvetlenül adja át s ez a folyamat a csökkenő földhozadék törvényét addig a határig felfüggeszti, amíg az oldható nyersanyagok hatásának általános feltételei: a levegő, fény s az atmoszférából szerzett tápanyagok azt meg nem zavarják.

Liebig nyomán a technikai haladásnak és a különböző racionalizálási törekvéseknek hívei a csökkenő földhozadék törvényét újra és újra revízió alá vették. Követői optimisztikus számítással Európa ipari államainak élelmiszerszükségletét honi talajon is kitermelhetőnek hirdetik. Hatásuk alatt tekintélyes közgazdák is, pl. Schumpeter, a csökkenő földhozadék törvényét csak az esetben vélik általános érvényűnek, ha a mezőgazdaságban minden előfeltétel: vállalkozás, tőke, munka, üzemviszonyok változatlanok maradnának. Új találmányok és üzemrendszerek azonban fokozódó földhozadékot adnak, épúgy, mint az iparban. Schumpeter tehát a földtörvényt technikai problémának minősíti és könyvelési adatok alapján kimutatja, hogy azzal szemben a különböző befektetési egységek különbözőképpen viselkednek. Más a munka, más a trágyázás stb. csökkenési törvénye. A befektetés csak akkor hozza meg a várt eredményt, ha az a termelésnek eddig a minimum fokán lévő, valamelyik tényezőjét emeli és ezzel az ossztényezők hatását teljesebbé teszi, ezentúl már csak utóbbiaknak felemelésével lehetséges a nyershozadékot fokozni.

Messze vezetne, ha az elméleti közgazdaságtan nevesebb művelőinek inkább

csak részletekben eltérő felfogását felsorolnánk, de meg kell emlékeznünk Heller Farkasról, aki szerint a csökkenő termelékenység az a jelenség, amikor a termelés eredménye a termelési tényezők fokozott felhasználásával növekszik ugyan, de nem abban az arányban, ahogyan a termelési tényezők alkalmazását növeljük. Diehl és Navratil Ákos a csökkenő termelékenység törvényét eredeti fogalmazásához viszik vissza. Navratil szerint ez a törvény elsősorban természeti, mert a mezőgazdaságban föld csak korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre és a növények és állatok természeti tulajdonságainak megváltoztatása is csak bizonyos határok és csak emelkedő költségek és csökkenő eredmény mellett lehetséges. Szerinte minden olyan termelési ágban, ahol a tőke szerepe túlnyomó, a növekvő, ahol pedig a föld az uralkodó termelési tényező, a csökkenő termelékenység törvénye érvényesül. Ez egyik alapvető különbség az ipar és a mezőgazdaság között. Viszont a technika vívmányaitól, az öntöző gazdálkodástól, közlekedéstől, műtrágyázástól stb. sokat vár, ha azokat az értékesítés is alátámasztja, ami autarchiákban könnyen megoldható.

A csökkenő földhozadék törvényének legerősebb cáfolata sokak szerint a bonifikáció, a céltudatos vízgazdálkodás, mint pl. az Egyesült Államok völgyzáró gátjai, a holland vízlecsapolás és Portugália 4000 hektáros öntözőművei stb. Az emberiség még sokáig nem lesz kitéve az éhínségnek, a csökkenő földhozadék törvénye tehát csak elméleti, de nem gyakorlati jelentőségű. Még Európa is messze van a csökkenő földhozadék természettudományilag abszolútnak nevezhető határától. Viszont a relatív határ, amelyet a tisztajövedelem és a termelési költségek egyensúlya mutat, ezen a régi kultúrterületen teljes mértékben érvényesül. A rosszabbminőségű földek munkabavételéből származó különbözeti járadék a földtörvényen keresztül nemcsak a forgalmi gazdaság tiszta hozadékát, hanem a nyershozadékra felépített önálló gazdaság intenzitás- fokozását is korlátozza. Természetesen a felső határ más a magángazdaság szabályait követő üzemek és más a közjelleű tervgazdaságok belterjességénél. Ugyancsak más- képpen érvényesül a földtörvény a szokásos művelési módoknál, a talajjavítási költségeknél, az értékesítésre vagy szociális célokra eszközölt befektetéseknél.

Az agrárpolitika, méginkább a mezőgazdasági üzemtan, az intenzitás fejleszthetőségének szempontjától vezetve, ma már nem elégszik meg azzal az általános megállapítással, hogy a nyershozadék fokozása csak a termelési feltételek kedvezőbbé alakításával érhető el és hogy ennél az ember akarata a természet ellenállásába ütközik. Annak megállapításával sem elégszik meg, hogy ha a gazdaságilag használt területegységre eső termelési költségeket fokozzuk, egy bizonyos határon túl előbb relatíve, később abszolúte is csökken a hozadék, sőt minél jobban fokozzuk a tőke és munkabefektetést, relatíve annál kisebb lesz az eredménytöbblet. Típus szerint kiválasztott üzemek monografikus adatai alapján Laur, Aereboe, Waterstradt, Howard és Ballod az egyes növények használati értéke és magasabb szolgáltatása szerint igyekeztek a termésfokozás felső határát megállapítani, figyelembevéve a talajjavítás, a vízgazdálkodás és egyéb meliorációk ellensúlyozó hatását a földtörvényre. Ballod pl. az intenzitás fokának mérésénél a nagyobb hektárhozadékot veszi alapul, utal azonban arra, hogy még ugyanabban a gazdaságban is egyik darab föld a talajminőség, a vetés ideje, a vetőmag jósága, a gyomosodás és a növényi és állati kártevők szerint különböző terméseredményt ad. De más oldalról arra is utal, hogy minden befektetés előfeltétele a tisztajövedelem, mert e nélkül a gazda tönkremegy. Elméletileg talán független, gyakorlatilag azonban szervesen össze-

függ egymással a termelés fokozása, a nyershozadéknak ezzel kapcsolatos emelkedése és a terményárak magassága. Aereboe szerint a földtörvényt nem lehet ugyan pusztán könyvelési eredmények alapján mérlegelni, de Nyugateurópa gabonaimportjának nyers adatait sem lehet bizonyítékul felhozni a földtörvény érvényessége mellett, mert Európa országai a rendelkezésre álló tőkét nem a mezőgazdaság fejlesztésére, hanem iparosításra használták fel. Aereboe szerint nem szabad csökkenő földhozadékról általánosságban szólni, hanem csupán ugyanazon területre vonatkoztatott, hanyatló munka- és tőkeeredményről. A talaj hozadéka fokozódó tőke- és munkabefektetés mellett nem csökken, csak a tiszta hozadék lesz kevesebb, viszont ezt is ki lehet bizonyos fokig egyensúlyozni, ha a talajt másképpen hasznosítjuk: erdőből, legelőből szántóföldet, majd ebből kertet alakítunk. De változatlan művelési mód mellett is elég tér nyílik a termelés fokozására.

Az agrárpolitikát csak közvetve érdeklő, agronomiai kutatások mérlegelése nélkül, a klasszikus közgazdaságtan elméleti fejtegetéseiből nem magyarázható meg ez a kérdés. Utalunk azokra a kísérletekre és mérésekre, amelyeket az üzemtan utóbbi időben a csökkenő földhozadék és a különféle növények munkaigényessége, terméseredménye és egyéb vonatkozásai tekintetében végzett. Az egyes növények területfoglalását és a talajból kivont tápanyagot vették alapul, szembeállítva a szolgáltatott haszonértékkel és a talajnak visszaadott tápértékkel. Ez a módszer jobban tisztázta a földtörvénnyel kapcsolatos teljesítményt, mint pl. a műtrágyázás nyers eredménye. (Liebig.) A munkateljesítmény optimumát, elsősorban a talaj jósága határozza meg, másodsorban az, hogy melyik növény mennyi tápanyag elvonásával tud ugyanazon a területen több értéket termelni. Megállapították, hogy különböző kultúr-növények a nagyobb befektetéssel szemben másként és másként viselkednek. Beható vizsgálat tárgya volt az is, hogy a földtörvény mennyiben érvényes a mezőgazdálkodás állattenyésztési ágára. Mert amióta a legeltetőgazdaság kultúrterületeken megszűnt, a takarmánytermelés eredménye határozza meg az e tartható állatok számát, táplálását és felnevelését; magasabb kultúra mellett pedig az, hogy a vetésforgóba a takarmánytermelés mennyiben iktatható be. Az állattenyésztésnél a takarmánynak az állaton keresztül értékesülő határmázsa mértéke pontosabban állapítható meg, mint az értékesítés pénzeredménye alapján, szembeállítva azt a termelési költségekkel. Pontosán meg kell tehát határozni, akár növénytermesztésről, akár állattenyésztésről van szó, azt a határvonalat, amelyen a föld csökkenő hozadékának nyomása alatt az intenzitás fokozásának nyers vagy tisztahozadékú optimuma jelentkezik. Összegezve a különböző vizsgálódások eredményét, kétségtelen, hogy a földtörvény elsősorban természeti törvény s így lényegében abszolút érvényű. Viszont a gyakorlatban az adott viszonyok és együttható körülmények szabják meg, hogy az abszolút lehetőség határain belül annak relatív érvényessége miként jelentkezik. A földtörvény abszolút érvénye főleg a növényélet törvényein alapul. Minden növény önálló egyed, amelynek létfenntartásához bizonyos nagyságú terület szükséges, hogy gyökerei kellő mennyiségű táplálékot tudjanak felvenni, levézetük is csak bizonyos területegységről képes elegendő meleget és világosságot kapni és a fejlődéséhez okvetlenül szükséges nedvességet, akár a talajból, akár a levegőből megszerezni. Utóbbi viszonylatban a talajt öntözéssel és gyakori lazítással stb. javíthatjuk, de a napsugarat, amely a termelés végső határát megszabja, másképp, mint üvegházi berendezkedéssel pótolni nem tudjuk,

ugyanígy csak bizonyos mértékig vagyunk képesek a talaj fizikai, vagy kémiai összetételének hibáit ellensúlyozni. A műtrágya, a mélyszántás, vetőmagkiválasztás, a különböző növényfajok céltudatos alkalmazása mind relatív hatású. Ha kombináljuk is a különböző növényeket s ezek változtatásával a nyershozadékot a befektetési költségekre való tekintet nélkül fokozzuk, bizonyos maximumon felül a növény élettani törvényei megakasztják a nyershozadék szaporodását. Az öntözőgazdálkodás és hasonló meliorációk előfeltételei sem mindenütt találhatóak fel s az üvegházi kultúra, amely a növény fejlődésének természeti feltételeit legtökéletesebbé alakíthatná, nemcsak a költségek miatt, de a növény természetes életszükségletei által is korlátozott. A műtrágya alkalmazása növeli a termelés eredményét, de megközelíthetőleg sem olyan mértékben, ahogyan azt Liebig nyomán tanítványai gondolták. A talajban tartalékolt tápanyag bármily nagysága sem képes önmagában termésfokozást előidézni, tartós szárazságban pedig a műtrágya egyenesen káros, vagy a legjobb esetben hatástalan. Sem a kémia, sem a gép, sem a szerves élet fejlődésére vonatkozó tudás, végérvényesen meg nem szüntetheti a csökkenő földhozadék természeti törvényét, amely lényegében független a szociális és gazdasági viszonyoktól is. De a természeti törvényt közgazdaságtanilag is igazolja a föld monopoljellege. Ha t. i. bármely területnagyságon végtelenségig lehetne a termelést fokozni s így a világ élelmiszer- és nyersanyagszükséglete bármely kis területen kitermelhető volna, akkor a föld a szabadjavakhoz tartoznék. Ugyanez volna a helyzet, bár kisebb mértékben, ha a technika és a tudás a föld különböző kvalitásait ki tudná egyenlíteni. A földtörvény tehát elméletileg abszolút érvényű. Az abszolút határ a természeti adottság: a tér, meleg, világosság, nedvesség stb. Viszont az intenzitás növelésénél a relatív határ is figyelembe veendő s ez az emberi tevékenység és a technikai tudományok függvénye. A mezőgazdasági tudományok, a technika mindenkori állása és az ezek alapján keresztülvitt racionalizálás sokat módosítanak a csökkenő földhozadék hatályosságán, főleg a termőterület optimumának elérésekor, minek azonban nem kívánatos velejárója, hogy a kevésbé termékeny területek kultúrrátételét késleltetik. A földtörvény hatása a mezőgazdasági termelés minden fokán más és más. A kultúra fejlődésével az ember mindjobban megszerzi a természetfeletti uralmat, de ezáltal a közgazdasági hatások rizikóját is megsokszorozza. Ezzel a kétoldalú hatással a mezőgazdaság intenzitásának fokozásánál is számolni kell.

Amint fentebb láttuk, a csökkenő földhozadék közgazdasági relációjával már a klasszikus iskola is foglalkozott, Thünen pedig egyenesen a piaci áralakulás és a szállítás függvényeként vizsgálja a föld mikénti hasznosítását. Ebben az irányban részletekig menő kutatást végzett, természetesen gazdagabb anyaggal és fejlettebb technikai felkészültséggel, David Eduard. Ő a földtörvény vizsgálatánál az abszolút minimális mennyiségből indul ki, amely alatt meghatározott területegységen átlagos talajminőség mellett elérhető termésmennyiséget ért. Ennél a befektetés és a hozadék növekvése egyensúlyban van. Minden további tőke- és munkabefektetés növeli a nyershozadékot, de ha ez az illető ország mezőgazdasági nyereségének átlagos határát elérte, a kapitalista gazdasági rendben már mérlegelni kell, hogy indokolt-e közgazdaságilag a további befektetés, mert ez már a növekvő költségek törvénye alá esik. David ezt rentabilitási zónának nevezi, mert itt a gazda termelési költségeinek pusztán visszatérülésével be nem érheti. Csak a legrosszabb talajon termel tehát az átlaghaszon nivóján, míg a jobb talajokon fokozott befektetéssel igyekszik a produktivitást csúcs-

pontra emelni. Ez a mezőgazdasági szaktudás, a tőke-stb. helyzet mikénti alakulása mellett az a legkisebb munka- és tőkebefektetés, amely termelési egységenként a legnagyobb jövedelmezőséget szolgáltatja. Csak amikor a gazda ezt az intenzitási fokot elérte, akkor kezd a rentabilitási zónában a csökkenő földhozadék törvénye érvényesülni. Ha a gazda a befektetésnek ezt a határát is átlépi, akkor csökken a termelékenység arra a nivóra, amelyen csak egy természetes gazdaságot űző, adósságmentes parasztcsalád élhet meg, tehát aránylag kis területen, sok munkaerőt foglalkoztatva. Ezentúl minden intenzitásemelést a produktivitás veszedelmét jelenti, ha a nyershozadék emelkedik is. Ez az *u. n.* maximális mennyiség, amelyen túl minden befektetés kárbavész.

David szerint a kapitalista gazdasági rendben a termelésnek minden változását pénzürtékre kell átszámítani, tehát a csökkenő földhozadék megállapításánál az áralakulás is figyelembe veendő. David kutatásai nemcsak azt tisztázták, hogy egy bizonyos földterületen az intenzitás fokozása, a tőke- és munka-befektetés a piaci áraktól feltételezett, hanem azt is, hogy egészen másképpen reagál a csökkenő hozadéktörvényre a forgalom számára termelő nagyüzem, mint az önellátó családi kisüzem. Előbbi kénytelen a tisztajövedelem szempontjai szerint növelni, vagy csökkenteni az intenzitást, utóbbi, lemondva a földjára, vállalkozói nyereség, sőt a tőkekamat jövedelméről, főleg a nyershozadék növelését tartja szem előtt, sokszor tekintet nélkül a befektetési költségekre. A zárt családi gazdasághoz hasonló célkitűzés jellemzi a hadigazdálkodást is, amelynél a nyershozadék fontos, míg az irányított, sőt a békebeli tervezettség is kénytelen az áralakulást figyelembe venni és a csökkenő földhozadékban rejlő szabályok mérlegelésével foganatosítani a közgazdasági szempontból fontos üzemtervváltozásokat. A csökkenő földhozadék törvényének enyhítését jelenti a csökkenő üzemköltségek törvénye. Bizonyos fokig a tőkebefektetés is szabályozható a munka racionalizálásával, illetve a gépalkalmazással. A gépalkalmazás növekvő tőkebefektetést jelent, de csökkenti a munkára fordított kiadásokat és növeli az üzem tiszta jövedelmét.

David kutatásai jórészt már a földjára, területén mozognak, mint ahogy a fiziokraták, de a klasszikusok munkáiban is nehéz a két törvényszerűségre vonatkozó fejtegetések szigorú elhatárolása. Smith Ádám a földjára, lényegének azt tekinti, hogy a piacra került terménynek a termelési költségeket meghaladó ártöbblete a föld tulajdonosának jut. Ebben ő olyan jövedelmet lát, amely sokszor a legcsekélyebb gondosság nélkül is a tulajdonos rendelkezésére áll, mert a földnek sajátos tulajdonsága, hogy a művelésére fordított munka és tőke jutalmazására a szükségesnél nagyobb mennyiségű élelmet termel, viszont élelmiszerek iránt mindig mutatkozik kereslet s azokért ellenszolgáltatás mindig szerezhető. Smith már azt is felismerte, hogy a jobbminőségű föld több jára, ad, ugyancsak a magasabb nívón folytatott termelés és a városok szomszédságában fekvő földek, valamint a közlekedési utak és csatornák is emelik a jára, adot. Hirdeti, hogy a közgazdasági viszonyok minden javulása közvetlenül vagy közvetve növeli a birtokos jára, adját, nyilvánvaló tehát, hogy felismerte mind a különbséget, mind a technikai és közgazdasági földjára, adot. I. Anderson és E. West a föld csökkenő hozadékának alapján a gabonavámok fölötti vitában e kérdés lényegét tisztázták. Figyelmet érdemel Malthus kutatása is a földjára, adokról, aki a népesedésen kívül a költségcsökkentő művelésmódok és a takarékos beruházás hatását is figyelembe veszi. Malthus szerint a földjára, ad az a talaj hozadékának az a hányada, amely a művelés összes költségeinek, tehát

a szokásos tőkebefektetés után várható kamathozadéknak levonása után megmarad. Szerinte a földjáradék szorosan megkülönböztetendő a munkabértől és a vállalkozói nyereségtől. Utal arra, hogy a fiziokraták, akiknél először vetődik fel a földjáradék gondolata és Smith is a járadéknak ezt a forrását helyesen figyelték meg, de tévedtek, amikor monopóliumnak tekintették, mert van ugyan annak némi rokonsága a monopóliummal, de ezzel szemben lényeges különbség a talaj termékenységének és a kultúrterületnek viszonylagosan szűkös volta és az élelmiszereknek az a tulajdonsága, hogy önmaguk iránt automatikus keresletet támasztanak. A földjáradék leglényegesebb tulajdonsága, hogy a föld több embert képes eltartani, mint amennyi megmunkálásához szükséges, viszont csak járulékos különbség a monopóliummal szemben, hogy utóbbinál a termelés költségét meghaladó többletnek nincs biztos határa a létszükségleti cikkek előállításánál, mert ezt a talaj termelékenysége befolyásolja. Ha a népesség növekedése folytán rosszabb minőségű és kisebb hozamú földeket vesznek művelés alá, az élelmiszerek értéke emelkedni fog s ez a földjáradékot is növeli. Malthus tehát már a különözeti járadékot is tárgyalja.

Ricardo még pontosabban határoz a meg az abszolút földjáradékot, amikor az angol bérleti rendszer vizsgálata alapján megállapítja, hogy a mezőgazdaságban a munkabéren, a vállalkozói nyereségen és a tőkekamaton kívül még más tekintélyes jövedelem is mutatkozik, amely a föld lefoglalásának jogi tényére vezethető vissza és a természet elpusztíthatatlan erőinek használatáért a birtokosnak fizetett ellenérték. Ez az abszolút járadék. Figyelmeztet arra, hogy a földjáradék nem tévesztendő össze sem a föld bérösszegével, sem a talajba fektetett tőke kamatával és nyereségével. Nyilvánvaló, hogy a jobban felszerelt gazdaság bérösszegéből csak egy rész a járadék, míg a többi a meliorációs tőke kamata. A földjáradék a mezőgazdasági termények árából magyarázandó és nem fordítva. A tulajdonosnak nem azért van jövedelme, mert ő vagy jogelődje fizetett a földért, hanem azért, mert a föld terményei nélkül az ember meg nem élhet s ezekért fizetni kell és pedig annál többet, minél gyorsabban szaporodik az emberiség. Ricardo tehát Malthus népesedéstanát elfogadva, kétségtelennek tartja, hogy hosszabb távlatban az élelmiszerek árának s így a földjáradéknak is emelkednie kell.

A föld csak korlátolt mennyiségben áll rendelkezésre és terményei nem szaporíthatók tetszésszerű mennyiségben. A korlátolt mennyiség viszonylagos, Európa nagyobb részében sok emberre aránylag kevés föld jut, a többi kontinensen az arány fordított. Ott, ahol a föld tetszés szerint művelésbe vehető, annak járadéka nincs. Minthogy azonban a népesség gyorsabban szaporodik, mint az ellátására szolgáló terménymennyiség, ennek kereslete a kínálattal szemben emelkedik és az emberiség kénytelen rosszabb minőségű földeket is munkába venni s ekkor az elsőrangú földekért olyan járadékot fizetnek, amely egyenlő a rosszabb minőségű föld hozam-különbözetével. A különözeti járadék lényege, hogy a jobbminőségű föld ugyanazzal a költséggel többet termel, mint a később munkába vett, rosszabb minőségű. A határhaszoniskola által tovább épített tannak lényege, hogy a föld terményeinek értékét a szükséglet kielégítésére még elengedhetetlen élelmiszermennyiségnek legdrágábban termelt, utolsó egysége határozza meg. Míg az iparban a termék ára a legolcsóbban termelt árutól függ, addig a földművelésben a természet munkáját akkor fizetik meg legjobban, amikor az fukar kézzel mér. A gabona árát a legnagyobb költséggel és munkamennyiséggel előállított az az egység szabja meg, amelyet a földbe

legutoljára befektetett és járadékot már nem szolgáltató tőkerész termelékenysége hozott létre.

Az először lefoglalt és művelésbe vett földön addig, amíg rosszabb minőségű talajt művelés alá nem vettek, járadék nincs. Ha például az először művelésbe vett terület tíz mázsát ad, ezen az aránylag jóminőségű földön járadék mindaddig nincs, amíg a táplálékszükséglet növekvése következtében nyolc mázsát adó földeket nem kell művelésbe venni, amikor is az elsőminőségű talajon már kétmázsás járadék jelentkezik, amely a családi gazdaságban jobb ételmezést, kevesebb munkát, több szabadidőt, cseregazdaságban több megvehető árucikket jelent. A népesség szaporodásával áttérnek a hat, sőt négy mázsát termő taajokra is, amikor is ennek megfelelően emelkedik a járadék az elsőosztályú földeken hat, a másodosztályúakon négy, a harmadosztályúakon két mázsa erejéig. A legrosszabb minőségű földek művelésének végső határa, hogy a termés a befektetett munkát és a vetőmagot sem hálálja meg. Ezeket a földeket is meliorációkkal, intenzív talajműveléssel járadékadókká lehet tenni, az utolsó határvonal azonban a csökkenő földhozadék érvényesülése, amelyen túl már járadék nincs.

Malthus a különbözőzeti járadék terén tovább kutat, s megállapítja, hogy a járadék emelkedése nélkül sem új tőkebefektetés nem alkalmazható, sem újabb föld művelés alá nem vehető. A népesség számának apadása, a befektetett tőke csökkenése, vagy ha az állam a hozadék nagyobb hányadát magának foglalja le, a járadékot csökkenti ennek következtében sok föld marad parlagon. Ricardo szerint a népesség szaporodása és a nemzeti tőke áramlási iránya szintén hatással van a járadék fejlődésére. Mindkettőnek csökkenése apasztja az ételmisszer iránti keresletet, a kisebb termelékenyséű földek művelését abbahagyják, a termények ára esik és végül fokozatosan a jobbminőségű földeken is megszűnik a járadék.

Kétségtelen, hogy a különbözőzeti járadék tisztázására legnagyobb hatással Malthus népesedési elmélete volt, bár Ricardo ennél a technika fejlődésének szerepét is elismeri. Figyelmeztet azonban arra, hogy a földjáradékot nem szabad a föld bérösszegének tekinteni, ami azért fontos, mivel az ő korában a népesedésből levezetett különbözőzeti járadékot főleg azért támadták, mert a bérlő által eszközölt bérfizetésekkel azonosították. Marx is a földjáradékban olyan nyereséget lát, amelyet a legkedvezőbb feltételek mellett termelt áru ad, de az független a piaci értékesítés esetlegességeitől, mert a földmonopólium következménye. Marx szerint az abszolút járadék hatással van a különbözőzeti járadékra is, bár attól nagyban és egészben független. A különbözőzeti földjáradékot illetőleg közel áll Marx felfogásához Menger is, aki a különbözőzeti járadék legalsó fokát csak jogi és hatalmi eszközökkel tartja biztosítottnak, mit különben Brentano is elfogad, amidőn gyakorlatilag a földbirtokos monopol helyzetéből és a vámvédelmet biztosító hatalmi pozíciójából vezeti le a rosszabb hazai talajok versenymentes jövedelmezőségét.

A földjáradék két ismertetett formáján kívül a forgalmi gazdaságban a piaci fekvés is adhat távolsági földjáradékot. Ezt a kérdést Thünen «Izolált államának» ismertetésénél már érintettük és arra még vissza fogunk térni a termelési zónáknál. E helyütt tehát inkább a technikai, vagy kultúrjáradékkal foglalkozunk. Meg kell jegyeznünk, hogy már Anderson és nyomában Brentano is a járadékban a föld termékenységének fenntartásáért és meliorációk útján való szaporításáért fizetett ellenértéket lát. Mások szerint a földjáradék valamely ország

népességétől nemzedékeken keresztül, munka által létrehozott talajtőkének a járadéka, amely állandó emberi tevékenység nélkül éppúgy elpusztulhat, mint ahogyan Mezopotámia öntözőműveinek elhanyagolása annak a vidéknek katasztrofális mezőgazdasági hanyatlását vonta maga után.

A kultúrjáradék lényegben nem a föld rendes művelésének költségeiből adódik, hanem azokból a kivételes beruházásokból és újításokból, amelyeket a vállalkozó gazda üzemében alkalmaz s amely neki a forgalmi gazdaságban megfelelő jövedelmet biztosít. Ilyen volt Magyarországon a homoki szőlőtelepítés, a bolgárkertészet, a nemesített vetőmag, fajállatok tenyésztése, amelyek jobb áron voltak értékesíthetők, amíg ez a művelési mód általánosabbá nem lett. Schäffle az áralakulásra támaszkodva a kultúrjáradékban a feltaláló szellemi munkájának jogos prémiumát látja. Rodbertus a szervezett munka nagyobb hozadékára építi földjáradékát.

A legmodernebb közgazdasági felfogás egyébként a földjáradékon kívül a mezőgazdaságban egyéb járadékokat is megállapít. Így pl. azonos földintenzitás stb. mellett a zárt családi üzem helyzete kedvezőbb, ha a családi munkaerő kevesebbe kerül, mint a bérmunka. Viszont a nagyüzemnek az értékesítésnél járadékot ad a nagyobb tételek utáni kereslet és a több kereskedelmi szakismeret. Ezenkívül más közgazdasági jelenségeknél is ismernek járadékot, így a termelői, fogyasztói, közjogi, jövedelemelosztási stb. járadékokat. Ezek a különleges megállapítások azonban inkább az elméleti közgazdaságtant, mint az agrárpolitikát érdeklik.

Reánk nézve legtanulságosabb egy magyar agrárpolitikusnak, Mattyasovszky Miklósnak mélyreható kutatása, aki szerint a földjáradék oka abban keresendő, hogy veszteséggel és nyereséggel lehet termelni, illetve értékesíteni. Ez a felfogás közel áll Wagner Adolféhoz, aki a termelési költségek különbözőségéből és a legfontosabb agrárcikk (búza stb.) nemzetközileg kialakult egységes árából vezeti le a földjáradékot. Mattyasovszky szerint is a termelésre és értékesítésre fordított áldozatok levonása után jelentkező többlet a földjáradék, amely nem azonosítható a haszonbérrel, mert önkezelés mellett is jelentkezik földjáradék, viszont a bérlő csak azért és addig fizet, amíg erre a termelés eredménye módot nyújt. Ugyancsak nem érinti a járadék lényegét az sem, hogy a kisüzemnél a tulajdonos és családjának munkája annyira túlhalmozott, hogy a munkabér levonása után felesleg nem marad, illetőleg a piacra vitt kis mennyiség járadékát a közvetítés és egyéb költségek felemésztik. Végül megállapítja, hogy járadék nemcsak a szabad gazdasági rendszerben, hanem monopóliumoknál is érvényesül, tehát független nemcsak a termelési rendszertől, de a magántulajdontól is. Kollektív termelésben szintén lehet nyereségesen vagy veszteséggel gazdálkodni, a különbség csak az, hogy ekkor a járadék az államé. Az az állam, amelynek természeti adottságai kedvezőbbek, kevesebb munkával és tőkével is többet termel s a világpiachoz közelebb fekvő üzem nagyobb járadékot fog adni, mint a kedvezőtlenebb fekvésű. A földjáradék oka végeredményben, hogy a mezőgazdasági termelésben a költségeken felül eredmény mutatkozik. Ha ez elmarad, bármilyen legyen is az emberiség termelésének jogi szerkezete, a haladás megáll és pusztulás következik be.

A földjáradékban, különösen Ricardonak az a tétele, hogy a földjáradék a talaj eredeti, kimeríthetetlen termőerejének ellenértéke, régóta erős kritikában részesült. Nemcsak különböző közgazdasági iskolák, de az agrárpolitika és az üzemtan művelői is bizonyítani igyekeztek, hogy minden talaj csak használat

mellett ad járadékot és enélkül nincs monopólium, sőt ha nem is gyorsan, de idők folytán a talaj termőereje is csökken. A természet erői közül csak a fény, meleg és a csapadék kimeríthetetlen, viszont ezeknek járadékképző hatása kiszámíthatatlan. Munkabefektetés nélkül, egymagában a természet nem ad járadékot. Meg kell továbbá jegyezni, hogy a mezőgazdasági termelésbe fektetett munka és tőke az első gyeptöréstől kezdve, a talajnak elválaszthatatlan alkotórészévé lesz és kultúrországokban ez a befektetés a föld eredeti termőképességét többszörösen felülmúlja. Nyilvánvaló tehát, hogy járadék minden olyan talajon mutatkozik, amelynek megmunkálása a reá fordított munkán felül hozadékot ad és a későbbben művelésbe vett földeknek nem szükségszerűen kisebb a járadéka. Viszont a járadékot csak gazdasági munkával lehet megtartani, úgy az egyesnek, mint az egész nemzetgazdaságnak.

Különösen a közgazdaságtan történelmi iskolája vette erős bírálat alá a földjáradékelméletet. Megállapította, hogy az eredeti földfoglalás nem a szántás-vetéshez, de a jobb vadászó, halászó, majd a nomád pásztorkodás korában, a jobb legeltetőterületekhez igazodott. A földművelés a szolganépek dolga lévén, ezek nem a legjobb, de a legkönnyebb munkájú területeket keresték. Primitív művelési eszközök is erre kényszerítették őket. Még a középkor második felében is, amíg a vasekét meg nem honosították, a homokos talaj értékesebb volt az agyagtalajnál. A föld monop lisztikus kötöttsége a túlnyomó állattenyésztés miatt sem alakulhatott ki, de az abszolút földjáradékban képzelt monopolisztikus termőerő a természetes gazdaságban élő mai népeknél sem érvényesül. Argentína vagy Ausztrália végtelen pusztaságain a legeltetésből származó tisztajövedelem főleg munkabér és tőkekamat. A tőkegyűjtés sem a földben, de szarvasmarhában, lóban, szerszámban, sátorban stb. jelentkezik. A meg nem művelt terület csak akkor lesz termelési tényező, ha azt erre alkalmassá teszik. Külterjes legelőgazdálkodásnál a jobb talajú legelőnek, erdőgazdálkodásnál a könnyebben megközelíthető és hatalmasabb fejlődésű faállománynak van ugyan különbözőzeti járadéka, de csak akkor, ha mindez bekapcsolódik a termelésbe vagy az értékesítésbe. Ekkor a befektetésekért ellenértéket kell fizetni, ez tőkejellegű nyér és járadéka mint a telkesített értékért fizetett kamat, nehezen különböztethető meg a közönséges tőke kamatától. Viszont tudjuk azt, hogy a középkori és az ókori ellátási gazdaságban a földtulajdon sajtószerű jellegű, azt nem a gazdasági érdek, hanem a vérrokonság és egyéb társadalmi kötelék tartja össze.

A megművelés biztonságát és lehetőségét a fejedelem, a faluközösség vagy a földesuraság adja és védi a megművelő család számára mások igényeivel szemben. Ez utóbbiak viszont a még feltöretlen földön foglalási jogot gyakorolhattak. Természetes, hogy minél ritkábbak lettek a jó szénahozamú, vízparti rétek, a falutelepüléshez közelebb fekvő és nagyobb terméseredményű földek, annál nagyobb volt azoknak az értéke. Ha pedig valamely ellenséges pusztítás, mint nálunk a török időkben, a szántóföldi művelés biztonságát fenyegette, a földjáradék ismét a munkához és az állatállomány tőkeértékéhez igazodott és ismét a jobb legeltetőterületek értéke emelkedett.

Egy olyan abszolút monopoljáradék tehát, amely minden földre és annak maximális járadékára vonatkozik, semmiféle gazdasági rendszerben fel nem található. A föld kerektségén még ma is sok terület műveletlen, vagy extenzíven művelt. A pusztai talajnak a gyarmatokon alig van értéke, ellenben a munkabérek igen magasak. A meliorációk, a közlekedési vonalak kiépítése módot ad

ezeknél a földjára, amely a népesség szaporodásával a legelő- és erdőterületeket szántóföldi, sőt kerti művelés alapjává teszi.

Schmoller szerint a földjára keletkezése arra vezethető vissza, hogy egyrészt a szántó-vető művelés, másrészt a családi gazdaság és a faluközösség a mezőgazdálkodást stabilabbá tette s a meliorált talaj gabonája és állattenyésztése annyi tisztahozadékot adott, hogy ebből egy részt, később pedig ennek pénzbeli egyenértékét a törzs- vagy nemzetségi főnöknek vagy a földesúrnak a védelméért s a gazdálkodás állandóságának biztosításáért fizetni lehetett anélkül, hogy ez a család megélhetését csökkentette volna. Ahol primitívebb technika mellett addig csak egy család élhetett meg, most két, esetleg több család existenciája volt biztosítva. Ez a körülmény alapja a hűbéri földtulajdonnak, a földesuraságnak, a jobbágyságnak, majd ahol ez a jogviszony bérletté alakult, a földbérletnek. Kétségtelen, hogy a mezőgazdasági termelésben a tulajdonos munkájának ellenértékén és a szokásos tőkenyereségen felül még egy külön elem is foglaltatik, amely a bérbeadásnál lesz szembeűnővé. Schmoller ezt kiegészítő monopolisztikus járadéknak nevezi, bár utal arra, hogy a két különböző elemet a gyakorlati életben nehéz szétválasztani, pedig elbírálásuknál a hangsúly azon van, hogy a két jövedelem-elem miként aránylik egymáshoz. Az önkezelésben levő gazdaságokban még sokkal nehezebb ezt megállapítani, mint a bérletnél. A csökkenő földhozadék ezt a kiegészítő járadékot általában kevesebbi, de sokszor az abszolút járadék is kevesebb, mint ahogyan azt a népszaporodás növekvő élelmiszerszükséglete indokolttá tenné. Például amikor ugyanazon ország területén puszták területeket tesznek termővé, vagy ha a bel-földi piacokat vámhatárok nem védik.

A történelmi iskola a klasszikus közgazdaságtannak a távolsági járadékot illető tanát is kellő megvilágításba helyezte. Ez a forgalmi gazdaság piaci rendjével a legszorosabb összefüggésben van, hiszen a különböző járadékot előidéző népszaporodás is történelmileg a városoknál jelentkezik legerősebb járadékalkotó szerepében. Itt jön létre először a munkamegosztás a falu és a piac között és amint a történelmi részben láttuk, Lombardiában lesz először a városok környékén fekvő föld a kereskedelmi nyereséghez szokott nagytőkések számára járadékot és tőkeelhelyezést biztosító objektummá, amely a meliorációk járadékformáló hatása szerint nyer pénzértéket. A föld hozadéki értéke a szokásos kamatlábbal beszorozott és tőkésített járadék lesz, amelyet a vevő az eladónak megfizet és tőkéjének kamata gyanánt tekinti.

A föld és hozadékának tőkejellege, de főleg a népszaporodás és a befektetéseknek az emelkedő gabonaárban realizált kamategyenértéke teszi a közgazdaságtan egyik legsúlyosabb vitakérdésévé a földjára jogosságát, vagy a földmonopóliumból levezetett abszolút földjára járadéknak, mint a fogyasztó által fizetendő, indokolatlan szolgáltatásnak megszüntetését. A jobbminőségű földek monopol helyzete a tulajdonosnak nemcsak a termelés vonalán biztosít előnyt, de az a több jövedelemből több munkát és iparcikket is vásárolhat. Ricardo és J. St. Mill a földmonopóliumot mint az ipari és egyéb vállalkozásra, továbbá a munkabérre káros monopoliumot a gabona árán keresztül kívánja eltörölni. Amint fentebb láttuk, a földreformerek az egyetlen földadóval, a szocialisták pedig a föld államosításával törekszenek a földjára megszüntetésére. E kérdés elméleti oldalát már igyekeztünk megvilágítani, utalva arra, hogy a városfejlődés munkanélküli nagy nyereséget ad a telektulajdonosnak, de a gazda számára csak úgy realizálható, ha termőföldjét építési telekké alakítja.

Régi kultúrterületeken a föld értéke generációkon keresztül keveset változott, a járadékot növelte ugyan a társadalmi rend, út- és vasútépítés stb., de gyarapította a mezőgazdaságban tevékeny népeesség munka- és tőkebefektetése is, amely éppúgy javára szolgál annak, mint más társadalmi osztályoknak. Carey szerint a földjáradékkal kapcsolatban csak az beszélhet a természet automatikus termőerejéről, aki nem tudja, hogy az emberiség mennyi munkát fektetett ősréngetegek irtásába, mocsarak lecsapolásába s az ókortól kezdve Amerika felfedezéséig mennyi befektetés került az emberiség által művelésbe vett földekbe. A mezőgazdaságba fektetett tőke és munka a forrása a földjáradéknak. Ezt az úttörő munkát nem lehet meg nem érdemelt, váratlan nyereségnek minősíteni. Mérlegelendő még az is, hogy az értéknövekedésben különböző adók, vásárlási és örökösödési illetékek folytán az állam is részesül és a földeladásoknál a vásárló tőkét fektet be, amelynek a forgalmi gazdaság sokszor csak a kamatát élvezi, a családi gazdaság pedig a munkaalkalom biztonságát.

Brentano még a különbözeti járadék társadalomellenes hatását is csak az esetben ismeri el, ha az országba máshonnan élelmiszert behozni nem lehet. Ez esetben a védvamos ország földmonopóliuma olyan gazdasági üzemetek is fenntart, amelyek nemcsak a világgazdasági helyzetnek, de a racionális gazdálkodásnak sem felelnek meg. Egyébként Brentano a technikai haladás monopóliumellenes hatását argumentum gyanánt fel is használja. A kémia, a növénybiológia, a gépalkalmazás, mind növelik a rentabilitást s így az abszolút földjáradék nyomását csökkentik. Ugyanilyen hatású az organikus származású nyersanyagoknak (fa, festőanyag stb.) helyettesítése szervesen anyagokkal. Bizonyos mértékig George is elismeri, hogy a talajérték a befektetett tőke terméke, de ő, szemben az egyéni befektetéssel, a közösség munkáját hangsúlyozza.

Bizonyos, hogy a tőkés termelési rend tiszta földhozadéka, amelyben a háborús és egyéb rendkívüli viszonyoktól eltekintve, főleg a nemzetközi piac áralakulása érvényesül, semmi módon nem azonosítható a szükséglet számára termelő gazdaság földjáradékával. Nem része ez a földet művelők munkaeredményének, hanem annak az árnak alkatrésze, amelyet a vevő a piacon a terményekért fizet. Ennek felismerése, továbbá a járadékra nagy hatást gyakorló népszaporodás mérlegelése vezette az újabb közgazdasági és gazdaságtörténeti kutatókat, különösen a francia, angol és német viszonyok vizsgálata alapján arra a megállapításra, hogy nyomasztó földmonopóliumról ma Európában beszélni nem lehet. A járadék oka inkább a munka általánosan emelkedő produktivitása és részben a piaci konjunktúrák elég gyakori változásának kihasználása. De maga a népszaporodás is elég változatos képet mutat és nem alkalmas a földjáradék töretlen és folyamatos gyarapítására. A földárak változásáról szóló feljegyzések példázzák ezt leginkább. A római birodalom összeomlása és a népvándorlás hullámverésének megszűnte után (IX—XIII. sz.) Európa népessége 20 millióra szaporodott, aminek együttjárója volt a földárak és földberek emelkedése. A XIV. és XV. században a török háborúk hatása alatt hanyatlás, azután a XVII. század elejéig emelkedés mutatkozik, de a 30 éves háború a népesedésben és a földjáradékban is visszaesést idézett elő. A stabilizáció a XIX. század közepén következik be, amikor a földárak megkétszereződnek.

Dacára a hiányos feljegyzéseknek, Meitzen a jobbágytelkek adás-vételi szerződéseiből a következőket állapítja meg: A földárak növekedése 1638-tól 1769-ig négyszeres, 1770—1860-ig nyolcszoros, ebben azonban már bennfoglal-

tatik nemcsak a föld, de az épületek, a felszerelés stb. értéke és a kamatláb változása is. A földárakat különösen az Anglia felé irányuló kivitel emelte, viszont Angliában 1770—1846-ig nemcsak a háborúk, de a gyarmatosítás is éreztette a hatását, főleg a gabonaárakon keresztül. 1846-tól kezdve a földjáraadék állandóan csökken, csupán 1875—1885-ig majdnem 15 milliárd márka földérték ment ennek következtében veszendőbe. A gyarmatokon természetesen az eredetileg bőséges és gazdag talaj, továbbá a kivándorlás olyan népesedési pluszt idézett elő, amit Európa, a középkor agrárfelének nagy telepítéseitől eltekintve, csak különleges viszonyok között ért meg. A közelekedési eszközök, a hajózás fejlődése, de a vasutak kiépítése folytán a föld ára általában véve 20—40-szeresre, egyes helyeken 80—100-szorosra emelkedett, amit természetesen a földdel űzött spekuláció is nagymértékben alátámasztott.

A XIX. század vége felé a tengerentúli konkurrencia nyomása alatt a földjáraadék Európa agrárországaiiban erős hanyatlást mutat, sőt sok helyen egészen megszűnik. Ugyanez a jelenség észlelhető az első világháborút követő gazdasági válság idején is. Kifejezésre jutott ez a tény a gazdák eladósodásában, tönkretetésében, ami viszont súlyos politikai következményeket idézett elő, de messzemenő agrárpolitikai kutatásoknak is elindítója lett. A háborús és egyéb élelmiszerhiányban szenvedő időkől eltekintve, magának a földművelésnek jövedelmezősége is erősen csökkent. A legújabb kutatások szerint a mezőgazdaságba fektetett tőkék jövedelmezősége sokkal kisebb, mint az iparban vagy kereskedelemben tevékenyeké. Az agrárvagyon jövedelmezősége 3—4%-ot alig halad meg Európa fejlettebb országaiiban. Tekintve, hogy ebben a jövedelemben a tőke és munkabefektetés mellett a földjáraadéknak aránylag csekély része van, annak nyomasztó hatását akár a mezőgazdasági termények, akár a föld áralakulására a kutatás nem igazolja.

Strakosch azzal a téves állítással szemben, hogy a birtokos a földjáraadékban horribilis munkanélküli jövedelmet élvez, Laur megállapításait idézi, aki az 1906—1913 periódustól 1923—26 periódusig kb. 3000 svájci kisüzem adatainak egybevetésével igyekezett kiszámítani a föld tisztáhozadékat a befektetett tőke normális kamatozása alapján. Leszámítva a háborús konjunktúrát, amikor a földtőke kb. úgy kamatozott, mint az ipari (8—9%), a mezőgazdaságba fektetett összes tőkék átlagos kamatozása nem éri el a 4%-ot sem. Sokan e csekély kamatozás okát a magas földárakban keresik s ehhez messzemenő közgazdasági következtetéseket fűznek. Laur azonban a földtőkét csak 3 1/2%-os kamatozással számítja s az az épület, az ültetvény és a bérlő vagy üzemi tőkéhez arányítva az aktív tőkének csak 1/3 részére teszi, tehát az nem lehet döntő befolyású a jövedelmezőségre. Ha pedig az eladósodást és a munkabéreket is figyelembe vesszük, amelyek az úgynevezett vagyónjáraadékokat érintik, ez utóbbi mindössze 2 1/2—3 1/2%-ot tett ki, az első világháború után beköszöntött krízis éveiben pedig csupán 1/2%-ot, de annak megszűnte utáni időben sem érte el az 1%-ot. A kisüzem tulajdonosa néhány gazdasági évben még a normális napszámot sem tudta megkeresni, nem hogy vagyónának kamatát. Strakosch szerint ugyanezt a képet mutatta Németország, Csehszlovákia, Ausztria. A kedvező piaci viszonyokhoz okszerűen alkalmazkodó és belterjesen gazdálkodó Dániában valamivel jobb a helyzet, de a legtöbb európai országban a kisgazda csak annyit hoz ki a gazdaságból, mint amennyi cselédjének a bére és így a gazda jobban járna, ha földjének és felszerelésének értékét mint tőkét a takarékpénztárban kamatoztatná. Magyarországon a földjáraadék megállapítására nézve

szintén történtek kísérletek, főleg az O. M. G. E. számtartásstatistikai adatgyűjtése alapján. A nyershozamból levont termelési költségek (üzemköltség + cselekvő tőke kamatigénye) egyenlege adja az üzemi nyereséget, amiből ismét levonják a gazdálkodó munkabérigényét és a maradványt tekintik földjáradéknak. Ez a számítás természetesen a távolsági és kultúrjáradék együttese, mert a vállalkozói nyereséget pontosan elhatárolni nem lehet épp úgy, mint a fizikai munka bérigényét a családi gazdaságban. Korek Valéria (A magyar mezőgazdaság jövedelmezősége c. tanulmányában) az 1932—35. évek üzemi nyereségét holdankint 14·58—47·49 pengőre teszi Magyarországon, amelyből földjáradékra a válság éveiben 0·57; 15·27; 20·25; 29 pengőt számít az O. M. G. E. adatainak helyesbítésével. A megélhetés indexét figyelembe véve ez alig tér el a Strakosch-féle megállapítás eredményétől.

Sokan a haszonbér alapján becsülik a földjáradékot. Annak azonban csak egy része tekinthető földjáradéknak, és a beruházások, örökösödési és adás-vételi illetek, méginkább az adás-vétel ténye a földbirtok jövedelmének ezt a részét is vagy átalakította, vagy hasonlóná tette a tőkekamathoz. A különböző járadék osztotta e tekintetben az abszolút járadék sorsát, a piaci és a kultúrjáradék jórészt a vállalkozói nyereséggel és a munkabérral olvadt egybe. Hogy pedig a nagyüzem földjáradéka munkánélküli jövedelem-e, erre vonatkozólag Ricardo és Malthus vitája tanulságos. Utóbbi szerint a földbirtokososztály ingyenes társadalmi és közéleti tevékenysége a bürokrácián felépült kormányzat egészséges egyensúlya, viszont annak magasabb életigényei és vásárlóképesége az iparfejlődést mozdítják elő. Arra a funkcióra pedig, hogy a nagyüzem kísérleteivel és meliorációival a mezőgazdaság intenzív fejlődését mozdítja elő, már a fiziokraták is utaltak.

2. §. A mezőgazdálkodás természeti és üzemtechnikai föltételei.

A természet szerepe a mezőgazdasági termelésben. — A mezőgazdasági és ipari termelés közötti különbség. — A mezőgazdasági termelés alapjai. — Az időjárás és talaj jelentősége. — A talajerő biztosítása. — A tőke szerepe. — Az emberi munka a mezőgazdasági termelésben. — A mezőgazdasági üzem szervezete és jellemzése. — Termelési ágak, módok és az optimális termelés kérdése. — A különböző termelési, illetve üzemirányzatok. — Az üzem fekvésének jelentősége. — Az üzemszervezés lényege.

Minden termelés alapja a természet, tőke és a munka együtthatása, amit az üzem foglal egységbe. Élesen megfigyelhető ez a mai termelési rend vezető termelési ágában, az iparban, ahol a bér munka, a gép és a természet által szolgáltatott nyersanyag együttese határozza meg a termelés határfokát. A három termelési tényező megfelelő aránya és egyensúlya nélkül nincs optimum. Az elmélet és a gyakorlat által egyaránt elismert termelési alapelvet úgy a liberális közgazdák, mint a szocializmus nagyban és egészben a mezőgazdasági termelésre is alkalmazták, sokszor téves következtetéseket vonva le ebből úgy az agrárszervezet, mint a termelés és értékesítés vizsgálatánál.

A mezőgazdálkodás különleges, organikus termelés, amely a természet munkájára alapoz, tehát az emberi akarattól kisebb vagy nagyobb mértékben független tényezőre. Kötött nemcsak a termelés helyétől és a termőtalaj fizikai tulajdonságaitól, hanem a növényi és állati szervezet különleges életföltételeitől is. Ezzel a kérdéssel agrárpolitikai szempontból különösen a szo-

cialista David foglalkozott, kihangsúlyozva az ipari termelés mechanikus és a mezőgazdasági termelés organikus folyamatának különbségeit. Az iparnak, még ha a mezőgazdasági termelés köréből származó nyersanyagot dolgoz is fel, nincs kapcsolata a természettel, mert az ipari nyersanyagokkal a természet a maga munkáját már befejezte. Az emberi munkaerő és a gép összekapcsolása teszi lehetővé az állandó termelést, amelynek folyamata időileg lerögzítve nincs úgy, hogy az egész termelés a munkamegosztás által különböző részekre tagolva, egyszerre, egymás mellett végezhető. A technikai munkamegosztás a termelési processzust megrövidíti s amint ez különösen a textiliparban látható, eredményét megszázasorozhatja. Az ipari termelés színhelye stabil s ezért a munkagépek és a hajtóerő összekapcsolása a tőkebefektetés arányában automatikusan növelheti az emberi munka produktivitását és végezheti annak ellenőrzését. Innen magyarázható az ipari nagyüzem terjeszkedésének szinte korlátlan, csak a rendelkezésre álló tőke nagysága által megszabott lehetősége. A gyáripar a gépek tökéletesbitésével, vagy azok számának sokszorozásával termelését a piaci felvevőképeség határáig növelheti. Ez ad különben módot arra is, hogy a kisebb kapacitású versenytársakat termelésük abbahagyására vagy fuzióra kényszeríthesse.

A mezőgazdasági termelés helyhez kötött, kiterjesztését elsősorban a terület korlátozza, a csökkenő földhozadék törvénye pedig a termés fokozását az intenzitás bizonyos határán túl, csak más, az üzemmel összefüggésben álló, vagy ahhoz közelfekvő ingatlan megvásárlása útján teszi lehetővé. A termésfokozás tehát csak a gazdátcserélt föld eddigi és jövőbeli terméseredménye közt mutatkozó különbséggel vehető számításba. Legnagyobb az eredmény ott, ahol eddig még művelés alá nem vett földet tesznek kultúrterületté. Mindenesetre a talajjavításnak sok módszere és eszköze áll rendelkezésre, ez azonban az üzemkiterjesztésnek és fejlesztésnek korántsem olyan biztos útja mint az iparnál a találmányok alkalmazása, mert a mezőgazdasági üzem nyitott könyv s az újításokat a legkisebb szomszéd is akadály nélkül alkalmazhatja.

Az ipari fejlődés legfőbb motora a tőke (főleg a gép) és az emberi munka kombinációja. A mezőgazdaságban az emberi munka nem maga termel, hanem csupán a természet termelő erejét hasznosítja s ehhez úgy az emberi munkaerőnek, mint az azt hatályosabbá tevő eszközöknek és gépeknek is alkalmazkodniuk kell. A mezőgazdasági termelés kezdetét, lefolyásának tempóját, befejezését a természet határozza meg s ezt a gép vagy több munkáskéz alkalmazása meg nem gyorsíthatja. A mezőgazdasági termelést a munkanemek időileg meghatározott, állandó változása miatt csak korlátozott mértékben lehet munkafolyamatában egymásmellettivé tenni; ugyanazon növény termesztésénél a szántás-vetés, boronálás, kapálás, aratás, cséplés nem végezhető el ugyanazon időben, legföljebb a különböző növények és az állattartás munkáinak kombinációja enged valamelyes szűk keretet az egymásmellettiség számára.

Lényeges különbség a két termelési folyamatban egyik részről a stabilitás, másik részről, hogy a mezőgazdasági munka váltakozva folyik a mezőn, a szérűskertben, az istállóban. Ezért a géprendszer alkalmazása, amely az egyes részmunkákat egymásbakapcsolja s azok ellenőrzését automatikussá teszi, a minden munkát más és más helyen és időben végző mezőgazdasági termelésben ipari határfokon nem alkalmazható. Az ellenőrzés azért is nehéz, mert a munka jó vagy rossz elvégzése csak hetek vagy hónapok múlva állapítható meg. Az ipari termelés fokozásának leghatályosabb segédeszköze, a gép, a mezőgazdaság-

ban csak korlátolt mértékben alkalmazható, leginkább ott, ahol a learatott termény szállításáról, tisztításáról, feldolgozásáról van szó (arató-, cséplőgép, autó stb.). Eltekintve attól, hogy a gépi erővel művelt területek terméseredményei az emberi kézzel művelt földekétől lényegesen nem térnek el, azok a kísérletek, amelyek a gépszántást, a cséplést és egyéb mezőgazdasági munkákat ugyanazzal a villamos vagy más erőközponttal törekszenek egy helyen tömöríteni, legfeljebb a munkás fizikai erőkifejtését és az ide-odajárkálás holtmunkáját könnyítik, de lényegesen több eredményt felmutatni nem képesek. Ennek oka az, hogy a mezőgazdasági munkagép, akár kisebb, akár nagyobb erőgéppel motorizálják is, csak speciális munkára alkalmazható, amit ha elvégzett, hónapokig használatlanul áll. Az arató- és cséplőgép, de maga a gőzeke is, tehát a legfontosabb három mezőgazdasági gép, aránylag csekély ideig foglalkoztatott, 6—10 hónapon keresztül kihasználatlanok és nem egymás mellett, hanem csak egymásután alkalmazhatók. Figyelembe veendő továbbá, hogy a gép alkalmazása, kivéve a cséplő és még néhány más gépet, a munkát precízebbé nem teszi, sőt ellentétben az iparral, a legintenzívebb termelési fokon, pl. a kertészetben, a gépalkalmazással szemben mindinkább előtérbe lép a kézimunka. De a munkáskezet megtakarító gépalkalmazás világviszonylatban a mezőgazdaság extenzív fejlődését is jelentheti. Így az amerikai mezőgazdaság gépesítése, éles versenyével, a sokkal intenzívebb európai mezőgazdaság hanyatlását idézte elő s a termelési versenyben azt nem a gép alkalmazása, hanem az ezáltal megművelhetővé tett szűztalaj termőereje segítette az évszázados használat folytán kimerült európai föld drágább termelésével szemben.

Ezekután áttérhetünk a mezőgazdasági termelés lényegének ismertetésére, természetesen csak vázlatosan, mert ez az agronomia tárgykörébe tartozik. Viszont az agrárpolitikának a termelés alapfeltételeiről tudomást kell vennie, egyrészt a terméseredmények, másrészt a természeti adottságoktól függő munkalkalmak (kultúrnövények, növényi és állati kártevők elleni védekezés stb.) és a kedvezőbb fekvés (tengerszínfeletti magasság, felszíni alakulat stb.) által növelt vagy csökkentett kockázat miatt. A mezőgazdasági termelés legnagyobb bizonytalansági tényezője az időjárás, mert a jégverés gyakorisága, bizonyos termelési időszakokban a túlnedvesség vagy a katasztrófális szárazság a termelő munka eredményét veszélyezteti.

Az ember a klíma szélsőségeivel szemben tehetetlen. Klíma alatt valamely adott hely hőmérsékletét, csapadékeloszlását, széljárását, inszolációját, elektromosságát és a levegő tisztasági állapotát értjük. Általában a hidegebb országok termésmennyisége és minősége gyengébb, mint a melegebb éghajlat-alattiaké. Ezért fontos az évi átlaghőmérséklet, a meleg és hideg maximuma és minimuma, különösen azokban a hónapokban, amelyekben a növény csirázik, növekszik, virágzik és gyümölcsöt hoz. A sarkvidéken bizonyos hőminimum alatt nincs élet, de bizonyos maximumon felül is beáll a pusztulás. Általában véve a vegetáció 0—50 C fok között lehetséges. 4—16 C fokig őszi, 4 C-nál alacsonyabb hőfoknál csak nyári kalászos termesztendő. Nagy jelentősége van a havonkinti átlagos hőmérsékletnek is, de különösen fontos a nyári és téli hőfok közötti különbség, továbbá a kontinentális klímánál, mint Magyarországon, a hirtelen hőmérsékletváltozás. Valamely ország átlagos hőmérsékletét elsősorban a tengerszint feletti hőáramlatok határozzák meg, viszont az egyes telekrészeknél a déli vagy északi fekvés is figyelembe veendő.

A melegen kívül a levegő nedvessége, a csapadék mennyisége és eloszlása

befolyásolja a termés eredményét. Nem elég azonban, az évi csapadékmennyiséget ismerni, tudni kell annak megoszlását is a vegetációs idő egész tartama alatt. A növény keményítő, szénhidrát, cukor stb. tartalma t. i. nemcsak a melegtől, de a víztartalomtól is függ és különösen a szemképződés alkalmával fontos, hogy megfelelő nedvességet kapjon. Figyelembe kell venni a levegő páratartalmát és az ezzel kapcsolatos párolgást is, amely nagyban befolyásolja a növény víztartalmát.

Ezen rövid áttekintésből is megállapítható, hogy a mezőgazdasági termelés elsősorban nem az agrárszervezettől és a birtokmegoszlástól függ, hanem az illető vidék természeti adottságaitól, amelyeket az agrártörténelem tanúsága szerint az ember csak hosszas és fáradságos megfigyeléssel és ehhez igazodó munkájával tud a maga számára hasznossá tenni. A termőtalaj helyhez kötöttsége, klíma által meghatározott volta, ennek megfelelő növényekkel való hasznosítása s ennek az állattenyésztéssel való kombinációja adják a mezőgazdasági termelés lényegét, amelynél az ember termelési akarata csak bizonyos célkitűzésekben és azoknak a természet által engedett megközelítésében érvényesülhet. A természeti tényezőknek ezt az általános hatását a gazdasági földrajz, az éghajlat, agrokeológia és agrokémia stb. tisztázza. A termelésre a föld geológiai szerkezetének, a talaj sík vagy domború voltának, fizikai összetételének, a talajvíz és csapadékmennyiség megoszlásának van döntő hatása, amely tetszés szerint nem alakítható, sőt technikai beavatkozással is csak bizonyos fokig irányítható. A történelmi fejlődés során az ember a talaj és a klíma figyelembevételével állapította meg a kultúrnövények és háziállatok alkalmazását és reájuk vonatkozó termelési célkitűzéseit. Így alakította ki a különböző termelési zónákat is: takarmányzónát a magasabb hegységeken; gyümölcs- és szőlőtermelést az alacsonyabb hegyek és dombok lankáin; gabonazónákat az alföldi térségeken; kerti termelést a folyók mentén vagy más, különleges fekvésű területeken. Nem csupán az egyes üzemek, hanem az összesség gazdálkodási rendjét is ennek megfelelően határozták meg. Tengerparton, áradásos és kiöntéses vidékeken még a szántóföldi termelést is háttérbe szorítja az állattenyésztés, mert az ilyen talajok takarmánytermesztéssel előnyösebben hasznosíthatók, mint gabonával. Más a gazdálkodás általános iránya a nedves és száraz klíma mellett (l. dániai tej- és az alföldi gabonaüzemek). Természetesen a piaci fekvés a klimatikus hatásokat többféle növény termelésével bizonyos fokig kiegyensúlyozhatja.

A mezőgazdasági termelésnek is, éppúgy mint az iparnak, három tényezője van, de ezeknek befolyása egészen más, mert amíg utóbbinál a tőkén van a hangsúly, a mezőgazdaságban, amint ezt fentebb már láttuk, a gép (reprezentatív tőke) alárendelt jelentőségű a termőfölddel (természet) szemben. A munka mindkét termelési ágban megtartja jelentőségét, bár a mezőgazdaságban a természettel csak relatíve képes versenyezni. Minél külterjesebb a mezőgazdaság, annál nagyobb szerepet játszik a természet s az ezt reprezentáló föld, viszont minél belterjesebb az üzem, annál nagyobb jelentősége van az egyéb termelési tényezőnek és a munkaerőnek.

A talaj az emberi beavatkozás nélkül is termel növényeket. Példa erre az őserdő és őslegelő. Az emberre nézve a vadon termő növények sem egészen értéktelenek, mert nyersen és feldolgozva táplálékul is szolgálhatnak, viszont az emberiség különböző növény- és állatfajták kiválasztása, szaporítása s a talajművelő eszközök feltalálása és alkalmazása által lett a természet urává, igazi földművelővé. De akármennyit haladt is az agronómia a primitív

ásóbot alkalmazásától és a növénygyűjtéstől az üvegházi kultúráig és a nemesített vetőmagig, a talajerőpótlás és a talaj humusztartalmának emelése, az altalajvíz megfelelő konzerválása, a sáncolás és egyéb műveletek, lényegében mégsem változtatták meg a természet által megszabott föltételeket. Mert a talaj a növény térigénye folytán nemcsak a termelés helye és termelési eszköz, hanem egyszersmint nyersanyag is, amely állagát adja át a növény fejlődésének. Szilárdsága, vízáteresztőképessége, fizikai, kémiai és bakteriológiai összetétele az a produktív erő, amely a művelés alatt nem álló, vagy végleg kiszorult földben is bennfoglaltatik. A talajnak ezt a kultúrnövények termesztéséhez szükséges tápanyagkészletét sem az emberi kapzsiság, sem a háborúk és egyéb csapások nem képesek teljesen elpusztítani. Csak ezen adottságon belül határozhatja meg az ember, hogy bizonyos növények valamely területen egyáltalán termelhetők-e és a talajművelés, a vetésforgó és a trágyázás mennyit képes változtatni a talaj termőképességén. Tapasztalatait a tápszerszükségnyomása alatt igyekszik optimálisan érvényesíteni. Így a kultúrországok termőtalaja az emberiség évszázados talajjavításának eredménye, mert enélkül hiányoznának a mezőgazdaság legfontosabb ágának, a növénytermesztésnek előfeltételei.

A különböző növények fejlődésének és termőképességének mikéntjét a talaj fizikai tulajdonságai, légátjárhatósága, szénsav és egyéb gázfelvevő képessége stb. nagyban befolyásolják. Ha az életfeltételekből csak egyetlen egy is (meleg, nedvesség vagy bármely tápanyag) hiányzik, a növény nem bír megélni, a talaj pusztá, értéktelen növényzetű marad vagy pedig a kultúrnövény a legkisebb mértékben előforduló életfeltétel által meghatározottan szaporodik. Liebig a növények tápanyagainak (foszfor, káli, nitrogén) hatóképességét és arányát kutatva, a különböző növények hamujának elemzése alapján megállapította, hogy a gazdagabb vagy szegényebb talajból mennyi ment át a növénybe, hogy tehát az mennyi tápértéket vont el a termőföldből. A növény a talaj tápanyagkészletéből csak a vízben oldhatókat veszi fel, ez az alapja Liebig minimum törvényének, amely szerint a termékenység fokát sohasem a legnagyobb, hanem a legkisebb mennyiségben felvehető tápanyag határozza meg. Ezen az elméleten alapul az okszerű talajművelés, amelynek legfontosabb tényezői az ásványi tápanyagok előkészítése a növény számára és a talajerő megtartásának legfontosabb föltételei: a vetésforgó és az okszerű trágyázás. A különböző növények talajigényessége más. Vannak trágyát felélő és trágyát produkáló növények. A búza és a rozs a talajnedvességet és a talajtápanyagot fokozottan veszik igénybe, amit a talaj elgyomosítása még kedvezőtlenebbé tesz. Vannak talajkímélők, sőt táperőgyarapító növények is, mint a pillangósok és a herefélék. Egyes művelési ágak (legelő, rét) és módszerek (ugar, zöldtrágyázás) szintén talajgyarapítók, maga a vetésforgó is, megfelelő mélyszántás mellett, hosszabb pedig fenntarthatja a talajerőt, viszont a trágyázatlan talaj rablógazdálkodás mellett sem válik egészen terméketlenné, csak termőerejében csökken. A vetésforgóban főleg a különböző talajigényű növények termelésének okszerű egymásutánja tartja fenn a talajerőt. Primitív gazdálkodási rendszerben az utánpótlás az ugargazdálkodáson, tehát a talajnyugtatóson, a tarló és gyökérmaradványok leszántása folytán keletkezett humuszzaporításon nyugszik. A haladottabb gazdálkodás ezt természetesen nem tartja elégségesnek, mert a kellőleg fel nem bontott, szerves anyagok az ú. n. pentozan hatás révén a talaj nitrogénkészletét lekötik. Hogy a kivont ásványi anyagok utánpótlására is szükség

van, erre utal a Liebig-féle statika törvénye. Liebig egyébként nemcsak magán-, de közgazdasági szempontból is megvilágítja ennek jelentőségét. Utal a római birodalom történetére, amelynek szétesése nem kismértékben arra vezethető vissza, hogy a trágyát szolgáltató gabonagazdálkodás a provinciákra helyeződött át s a világvárossá fejlődött Róma közvetlen környezete intenzív kertészetet folytatott megfelelő talajerőfenntartás nélkül. Ezzel szemben Kína erős trágyahasználata növekvő népessége részére is élelmet tud biztosítani. Ez a példa intő tanulság azok számára, akik a búzakerízis orvosszere gyanánt a mezőgazdasági terület nagyobb részén gabona helyett kertészetet kívánnak létesíteni. A gabonatermesztés t. i. az istállótrágyázás előfeltétele. A szántóföldi termelésnél nemcsak a szem- és a takarmányhozamra, de a trágya alapját szolgáltató szalmára is figyelemmel kell lenni. A trágyamennyiségre nemcsak az állatlétszámnak, de a takarmánykészletnek, alomszalmának és a trágya okszerű kezelésének is befolyása van. A trágyázásnál az istálló- és műtrágya együttes alkalmazása kívánatos, esetleg a zöldtrágyázás. A törpebirtok többnyire nélkülözi a természetes trágyát, amelyet a rosszul kezelt sertés- és baromfitrágya és a rövid ideig ható műtrágya csak részben pótolhat és alkalmazásához a szaktudáson kívül megfelelő nedves időjárás is szükséges.

A talajerőpótlást ma már sokkal bonyolultabb folyamatnak tartják, mint Liebig korában. A talaj termőképességét és tápanyagszükségletét kizárólag kémiai vizsgálatokkal meghatározni nem lehet, hanem azt is tudni kell, hogy a növényzet levelei és gyökérzete a levegőből és az esőből is tápanyagokat vesznek fel s így az aratás folytán elvont talajerőpótlás részben automatikusan megy végbe. A talajm. króbák szerepét is tisztázták a tápanyagfelvétel terén. A talajm. króbák a földben megfelelő (25—30 C) hőmérséklet és megfelelő nedvességtartalom mellett erjedést idéznek elő s a vízben oldható ásványi tápanyagok és a táplálásukra alkalmas szerves anyagok felhasználásával ezek készítik elő a növényzet növekedését. A legújabb kutatások szerint különösen a nitrogéntartalmú anyagok előkészítésénél van szerepe a mikróbáknak, mert a növények a fejlődésükhöz szükséges szén-savat nagyobb részben az előkészített talajból, kisebb részben a levegőből veszik fel. Természetesen tekintettel kell lenni a talaj víztartalmára is, amit kontinentális klímájú országokban okszerű talajműveléssel, dombos terepen mindenekfelett sáncolási eljárással, konzerválni próbálnak.

A többszöri és mélyszántás, porhanyítás, őszi megmunkálás a terméshozam növelésének éppoly fontos eszköze, mint a nemesített vetőmag, amelynek időszakonként való átcserélésével éppúgy, mint a növények betegségei és kártevői ellen folytatott védekezéssel, behatóbban az agronomia foglalkozik.

Az ember a talaj termőképességét nem elméleti, hanem a tápszerszükség nagyon is gyakorlati szempontjából igyekszik megismerni és az e célra alkalmasnak talált növények termesztésével hasznosítani. A primitív földművelés a természet ajándékaiból először az alkalmas növényeket válogatta ki, majd azokat a fellazított talajban szaporította és nemesítette. A magnemesítés, kiválasztás és kísérletezés lényegében ma is ugyanezen módszer szerint történik. Az egyes növények kiválasztása és tömegtermesztés céljaira való alkalmazása fölött az dönt, hogy melyik természetből kevesebb munkával és melyik bőségesebb tápanyag az ember számára. Így szorítja ki az árpát és a zabot Európa északi részéről a rozs és a búza, így terjedt el bizonyos mértékig a kalászosok rovasára a tengeri és burgonya, mint Európa népeinek egyik legfontosabb

kapásnövénye. Napjainkban a tápszerszükség mind növekvő fontosságot és elterjedést biztosít az olajos növények és a szójabab termesztésének.

A termelés második tényezője a tőke, amely, mint lejjebb látni fogjuk, a közösségi tőkén kívül (vasút, posta, közigazgatás) lehet ingatlantőke (telek), telkesítés-, épület- és ültetvénytőke. A gazdaság intenzitásával arányban nő az élő és holt felszerelésben fekvő beruházási tőke, továbbá az üzemvitelhez szükséges forgótőke, amelyhez nemcsak a vállalkozás nagyobb jövedelmet adó tőkét számítjuk, hanem a háztartás vitelénél felhasználandót is, bár szorosan véve ez nem tartozik a mezőgazdasági tőkéhez, viszont a munkaerejére utalt családi üzem kettős természeténél fogva attól nehezen választható el. A mezőgazdasági termelésben szereplő munkaeszköz, dacára a mindinkább előtérbe nyomuló gépesítésnek, aránylag szerény részesedést jelent a föld és növényi tőkével szemben. Legföljebb az intenzív üzemek állattőkéje mérlegelendő, amely lényegesen nagyobb, mint a holtleltár, de primitív gazdálkodás mellett a prérikon magánál a földtőkénél nagyobb érték.

A gazdálkodó ember első tőkéje a maga készítette primitív eszköz volt. Ebben őt nem támogatta az üzemétől különvált ipar, a földművelés szerszáma, tehát üzemének tőkekészletét magának kellett feltalálnia és elkészítenie. Az egyszerű fizikai munkát meghaladó szellemi munka viszi őt a munkaerejét kiegészítő állattőke megbecsüléséhez, a lakóház és állatainak szállásadó épületek és a termények tárolását szolgáló berendezések létesítéséhez. A családi gazdaság termelőtőkéje alapján véve ma sem több ennél, bár az ipari fejlődés következtében az igaerő által vont munkagép (eke, vetőgép, planett) mind nagyobb jelentőséghez jut és az üzemi tőke gyarapodását jelenti. Természetesen a mezőgazdasági termeléstől különvált iparnak, a szállítási és hűtőberendezéseknek üzemi tőkéje más elbírálás alá esik, akár önálló, akár valamely nagyüzem mellékvállalata.

A tőkét a természettel a munka kapcsolja össze a termelésben. A termelő munka keretét az üzem adja, amely a föld, épületek, élő és holt felszerelés és a forgótőke szintézise a fizikai és szellemi munkával. A fizikai munka műszaki tevékenység, a szellemi az üzem megszervezése, a gazdaság berendezése, kalkuláció a beszerzésnél, értékesítésnél és a jövedelmezőség biztosítása. Műszaki munkák: a trágyázás, szántás-vetés, növényápolás, védekezés a növényi és állati kártevők ellen; betakarítás és megfelelő tárolás; állatgondozás és takarmányozás stb. Ezeknek helyes keresztülvitelére útmutatást az agronómia különböző ága ad, viszont az agrárpolitika különös figyelemmel kíséri a mezőgazdasági technika hajtóerejét, amely kisüzemi berendezkedésű államokban elsősorban az emberi és az állati izomerő, míg a nagyüzemekben mindinkább a villany- vagy más kalorikus erő által mozgatott munkagép. Ott, ahol megfelelő villamosközpontok és áramhasználó szövetkezetek működnek, de az intenzitás fokozásával egyéb helyütt is, a kalorikus erőgépek használata a kisüzemben is fokozódik. Utóbbi a gazdasági haladásnál jelentékeny tényező, bár az agrárpolitika mindig hangsúlyozza az ipari és mezőgazdasági alkalmazás hatásfokának különbségeit. Viszont utal az emberi munkaerő üzemtani fontosságára. Az emberi munka több szempontból bírálható el. Szociálpolitikai szempontból legfontosabb a munkabér és a munkaalkalomszolgáltatás, amely alább részletesebb megvilágítást nyer, de figyelmen kívül itt sem hagyható, hogy nagy különbség van pl. a legelőgazdaság és a cukorrépatermelés munkaalkalmai, a családi gazdaság és a piacellátó nagyüzem munkaerőfeleslege, illetve hiánya következtében eltérő

munkafelhasználás és megoszlás közt, végül hogy a különböző évszakokban kívánt munkaidő a gazdasági rendszerek és termények által diktált munkászükségletben minő eltérést okoz. A munkaerő kérdésével itt főleg üzemtani szempontból foglalkozunk. Mindenekelőtt összehasonlításra alkalmas mértékegységet kell keresni. Ez nem lehet a munkabér, már csak a munkakategóriák különböző természetű díjazása miatt sem. A mezőgazdasági vállalatra és alkalmazottaira természetesen ez a szempont a legfontosabb, viszont a termelésnél csak a munkaszolgáltatásból indulhatunk ki, bár az ú. n. normális munkanap, a teljeserejű férfi szokásos munkaóráinak átlagos teljesítménye (Ujlaki Nagy Árpád ezt egyharmad lóerőórával veszi egyenlőnek, Dettweiler egy férfi munkaerő 25 munkaóráját tekinti hektármunkanapnak) szintén elég labilis, mert bizonyos munkanemeknél (szőlőkötözés, pásztorkodás), a férfi sem képes több munkát végezni, mint a nő.

A férfi munkaerő átszámítási kulcsa Farkas Árpád szerint Magyarországon :

Életkor és nem	Férfi munkaerő
7—14 éves férfi.....	0.3
15—19 « férfi.....	0.8
15—19 « nő	0.6
20—39 « férfi.....	1
20—39 « nő	0.8
40—59 « férfi.....	0.8
40—59 « nő	0.6

Egy család átlagos munkaképessége globálisan 3 férfi munkaerő.

Egy férfi munkaerő évi munkateljesítménye 300 munkanap, beleértve a háztáji gazdaság teendőit is; a nyári és téli munkateendőket kiegyensúlyozva, napi 10 órával 3000 munkaórának vehetjük, ami megoszlik a külső és belső üzembörben; nagyobb a kapás, mint a kalászosok termelésénél. Ehhez hozzá kell venni az állati erőgazdálkodást és annak kiszolgálását.

A család munkaképessége évenként átlagosan 9000 férfi munkaóra tehető. Legnagyobb nehézség a zárt családi gazdaság munkaerőfelhasználása, mert az ebben tevékeny családtagok munkaereje, de azoknak mezőgazdasági munkateljesítményei is különböző munkabeosztás és foglalkoztatás szerint nagyon is különbözőek. A kisgazda sokféle, a szoros értelemben vett, a termeléssel lazán összefüggő és alig észrevehető tevékenységet folytat: szerszámok javítását, épületek tatarozását, magtári, tisztító, őrletési és konzerváló munkát. Viszont figyelembe veendő a termelés különböző ágaihoz föltétlenül szükséges munkamennyiség is, mert ha egy gabonatermelő ugyanannyi munkát fektetne a talajba, mint a zöldségtermesztő, biztosan tönkremenne.

A szocialista David, aki főleg a kisüzem munkaviszonyait vizsgálta, egész primitív legeltető gazdálkodásnál hektáronként évi 25, gabonatermesztésnél 50—100, kapásnövényeknél 200—300, dohánytermesztésnél 4—600, kertészetben pedig 1000 munkanapot számít. A magyar viszonyokra nézve tanulságos Kulin Sándor és Pataky László tanulmánya (Magyar Gazdák Szemléje 1939. évf.). 1937-ben a vezetésük alatt álló Keszthelyi Számtartásstatisztikai Központ néhány intenzíven kezelt dunántúli kisgazdaság kézi- és igamunka felhasználását részletes napi munkajelentés alapján a következőképen állapította meg:

Fogatos művelésnél egy kat. holdra gabonánál 71, kapásnál 79, takarmánynál 22, szántóra 53, rétre 14, kertre 20, szőlőre 14 fogatóra esett. Ezzel szem-

ben szintén egy holdra számítva az egész mezőgazdasági terület 328, a szántóföldi művelés 158, gabonatermesztés 130, takarmány 133, kapás 233, kerti művelés 260, szőlő 1167 kézi munkaórát igényelt. A grafikonokkal is ellátott tanulmány érdekessége, hogy a kisközze a neki legjobban megfelelő üzemágakban az ígát mily kevésbé tudja kihasználni. A tanulmány különben az állattenyésztésben felhasznált kézimunkaerő tekintetében is tájékoztatást nyújt. Egy drb szarvasmarha gondozása egész éven át 470, egy ló 528, egy számosállat 492, sertésszámosállat 417, egy baromfi 5 és egy méhcsalád 6 kézimunkaórát igényel. Ugyanezek az adatok szerepelnek a Juhos-féle számításokban is.

Az előbb tárgyalt három termelési tényező összefoglalója a mezőgazdasági üzem, amely szintén az emberi munkának és pedig a sokak által szerepkörében félreismert és sokszor lebecsült szellemi munkának az eredménye. A forgalmi gazdaságnál ez szembetűnőbb, mint a családi üzem vezetőjének üzemtervkészítő, munkát beosztó, anyagbeszerző és értékesítő tevékenységénél, de ezt sem szabad leértékelni. A mezőgazdasági üzem valósággal élő szervezet. Annak különféle ágai: a növénytermesztés, állattenyésztés és a technikai mellék- iparok együtt fejlődnek, mert épp úgy, mint testünk egyes részei magukban önállótlank, a többivel szervesen függenek össze. A mezőgazdasági üzem történelmileg fejlődött. A természeti erők fokozatos felismerése, a föld termőképességének a technikai vívmányok alkalmazása folytán hatályosabb gyarápítása teszi lehetővé, hogy a szaporodó emberiség elegendő élelmet és munkaalkalmat találjon. Az emberiség növekvése kényszeríti a mezőgazdát a növénytermesztés és állattenyésztés kombinációjára, a különböző kultúrféleségek helyes arányának megállapítására és a különböző művelési rendszerek alkalmazására. A természeti adottság az üzemszervezésnél is irányadó. Ha pl. a birtok túlnyomó része rét, akkor ehhez kell az egész munkarendszert választani.

Nagyobb területre, egész kontinensrészekre kiható természeti adottságokat, főleg a talaj és a klíma befolyását, a gazdasági földrajz tisztázta. Az üzem is ebben a keretben igyekszik a művelési rendszereket kiválasztani s a termelési eszközök és a munka határfokát a legmagasabbra emelni. Ezt nemcsak a nyers, de a tiszta hozadék is megköveteli. Így például minél hidegebb a mezőgazdasági üzem helye, annál nagyobbak a termelés költségei. Az állattenyésztésnél több téli takarmányról kell gondoskodni, a földet művelőnek több élelemre, ruhára, tüzelőre és szilárdabban épített lakásra van szüksége. A csapadékdús ország üzemterve aggályos a szárazklímájú országokban és fordítva. A gazdaságföldrajzi mérlegelés természetesen kell, hogy az összes adottságokat és lehetőségeket megvilágítsa, mert enélkül sokszor tévesen használják tanulságait valamely ország mezőgazdasági viszonyainak bírálatánál, sőt ami veszélyesebb, tervgazdaságokban. Így pl. sokszor hivatkoznak Egyiptom és Kína kisüzemi vizgaldalkodásának eredményeire anélkül, hogy az iszap, vagy a fekáltrágya hatását vizsgálnák, ezenkívül Kína túlnépesedését és ezzel kapcsolatban a fölős munkaerőt is számba vennék. Míg ezt nálunk kivételképen az okszerű gazdák alkalmazzák, Kínában már a legelmaradottabb gazda is nem a földet, hanem az egyes növényt trágyázza és így a többezer éves kínai kisüzem primitív ásós és kapás művelése dacára, 40%-kal magasabb terméseredményt ér el, mint az amerikai nagyüzem gépi művelése, teljes erőben lévő szűztalajon. Ugyanígy használják bizonyíték gyanánt a dán kisközze világszerte híres állattenyésztését is, feledve, hogy ennek alapja a fogyasztópiacok közelsége mellett a tengeri klíma által biztosított takarmánytermesztés és a külföldi erőtakarmány. A gazda-

sági földrajz további szolgáltatása a gazdasági üzem szervezése és vezetése szempontjából az üzemi tájak megállapítása, hogy valamely ország egyes vidékein milyen típusok adják az optimális eredményt. Nem szabad figyelmen kívül hagyni a növények akklimatizálódó képességén kívül az állatok érzékenységét sem a környezet természeti hatásaival szemben. A legtöbb táplálékot és ruházatot szolgáltató háziállatok majdnem mindenütt fellelhetők a föld kerekén, más képet mutat azonban az állattenyésztés a piac számára termelő gazdaságban. Így pl. a juh a nagy meleget és a tartós esőzéseket nem jól bírja s ezért tropikus vidékeken a kecske pótolja. Délolaszországban a tehén szolgáltatásait a bivaly helyettesíti s ennek szűkös tejelőképességét célszerű kiválasztással és takarmányozással emelik. A mérsékelt égövi ló- és ökörfogattal szemben az északi sarkvidéken a rénszarvas és a kutya, trópusokon pedig a teve az igavonó. A különböző állatok természetesen más és más hasznossági fokot mutatnak szolgáltatóképességük és takarmányigényük szerint. Előbbit a táplálék, a ruházat, az igavonás vagy a trágyanyerés szempontja alapján mérlegelik. E tekintetben első helyen áll a szarvasmarha; mint húst és zs. radékot szolgáltató a sertés, bár egyes népfajok vallási tilalom miatt nem fogyasztják. Sorrendben mint táplálékot és ruházatot szolgáltató állat a juh és baromfi következik, míg a lónak a bőr és alsóbbrendű hússzolgáltatáson kívül csak mint igavonónak van jelentősége. Takarmányozását tekintve is legigényesebb, míg a sertés, a juh és főleg a baromfi szerényebb igényű. A sertést és baromfit kivéve, minden állat eltartásához megfelelő földterület szükséges. Az emberiség ennek ősidők óta tudatában van és a mezőgazdálkodás primitív rendszerei, mint Afrikában és Ázsia steppéin a jelen korban is folytatott nomád pásztorkodás, Amerika őslegelőin, Ausztrália juhfarmjain és az Alpések fensíkjain található legelőfűves gazdálkodás, épp úgy számbaveszi a különböző állatfajták átlagos területigényét, mint a statisztika, amely az állatlétszámot négyzetkilométerre vagy holdszámra számítja át és vidékenként kutatja annak és a különböző takarmányféléseknek egymáshoz való viszonyát. Kétségtelen, hogy a legtöbb táj szarvasmarha állománya a legelők arányától és a takarmánytermelés intenzitásától függ. Még a területtől legfüggetlenebb sertésenyésztésnél is konstatalható, hogy ez a tengeri termelésre legalkalmasabb vidékek kedvenc állata. Igaz, hogy a világpiac zavartalan működése e különbségeket kiegyenlítheti, de éppen a takarmányimportra felépített dán állattenyésztés jelenlegi nehéz helyzete intő példa arra, hogy a modern állattenyésztésnek a természetes és erőtakarmányok belföldi mérlegével is foglalkoznia kell, amelynek Kellner kutatásai nyomán (erőfenntartó, zsirt és tejjatszolgáltató takarmányok keményítő értéke és emészthető fehérjetartalma) ma már eléggé megbízható útmutatásai állanak rendelkezésre.

A különböző állatfajták növekedése, szaporodása, hízóképessége, tejhozama, ezekkel az adatokkal kiegészítve, a szálas- és erőtakarmányok megfelelő kombinációjával az emberi beavatkozás számára sokféle lehetőséget nyújtanak. Természetesen az intenzív állattenyésztésnél ezen beavatkozásokon kívül a járványos és egyéb állati betegségek elleni védekezés is számba veendő. Ugyancsak gondolni kell a takarmányszükségleten kívül az alomtartásra is, amely éppolyan mértékben kapcsolja az állattenyésztést a növénytermesztéssel, mint az igaerő. Az állatnélküli gazdálkodás, az igaerő és trágyázás hiánya miatt kivételesen kedvező fekvésű, aránylag kevés gazdaságtól eltekintve, előbb-utóbb veszteséggé válik, éppúgy, mint ahogyan a kisüzemnek is egyik legsúlyosabb problémája a területtel arányban nem álló, túlzott igaellátottság, amelyet csak

részben enyhít a trágyaerőpótlás lehetősége, valamint az a körülmény, hogy a kisüzem még növésben levő csikókat és tinókat is használhat igázásra, míg ez fizetett alkalmazottakkal kizárt.

Kétségtelen, hogy a mezőgazdasági üzem alapja a növénytermesztés. Emellett azonban nem szabad megfeledkeznünk az állattenyésztés mind nagyobb jelentőséghez jutó fejlesztéséről sem. Hogy ezzel a kérdéssel eddig a növénytermesztéshez viszonyítva kevesebbet foglalkoztak, annak magyarázata, hogy az állattenyésztés a nomád pásztorkodás következtében, de a tengerentúli országok extenzív legelőgazdálkodása folytán is, a köztudatban a növénytermesztésnél extenzívebb gazdasági ágának tűnik föl és azokkal a nagyszerű eredményekkel, amelyeket a legintenzívebb üzemek, az örökléstanon alapuló fajtakiválasztás, a teljesítmények ellenőrzése és a törzskönyvezés segítségével elértek, aránylag kevesen ismerkedtek meg. A tenyészállatkiállítások, lóversenyek, a nagyközönségnek aránylag kicsiny köreit érdeklik és még maga a tejgazdaság is, amely a fogyasztók széles körét érinti, csupán a dán szövetségek révén keltette föl az érdeklődést a tejellenőrzőegyesületek és a minőségileg többet és jobbat termelő tenyészfajták iránt. Mindenesetre kívánatos volna, az állattenyésztés nyers adatai mellett ezekre a minőségi szolgáltatásokra is gondolni az agrárpolitika néhány fontosabb kérdésénél, főleg az egyes üzem típusok szorgálatképességének elbírálásánál.

A mezőgazdasági termelés sokféle intézkedéseknek és technikai műveleteknek összetétele. Az állattenyésztés már a legősibb korban is alapja volt a legeltető gazdaságnak, de mindig extenzívebb rendszernek tekintették, mint a növénytermesztést. Viszont az intenzívebb gazdálkodásban ismét előtérbe lép akár önállóan, mint a haszonállattartásnál, akár kiegészítőleg mint az igásállatoknál. Természetes, hogy mindkettőnél tág tér nyílik nemcsak a különböző állatfajták kiválasztására, vagy ugyanazon állatfajták tenyésztési irányának meghatározására, hanem kapcsolatban a takarmánytermesztéssel, az üzemterv átalakítására is. Nagypataki (Reichenbach) Üzemtanában a növénytermesztés és az állattenyésztés közvetlen kapcsolatára utal. Figyelembe veszi a szántás-vetéssel hasznosítható terület korlátolt voltát és az arra kevésbé alkalmas legelőterületek értékesítésének állattenyésztési feltételeit keresi a szarvasmarhánál, juhnál, sertésnél stb.

Főntebb már említettük, hogy úgy a mezőgazdasági üzemnek, mint az üzemtechnikának alapja a növénytermesztés, amely a legszorosabb kapcsolatban van az ember életével nemcsak a táplálkozás és takarmánytermelés, de a munka vonalán is, beleértve azokat az eszközöket, amelyekkel az ember a mezőgazdálkodást folytatja. Éppen ezért már a primitív ember is igyekszik a növénytermesztés titkait kifürkészni. Ásóbotjával a lazább talajokat keresi, mert a növénytermesztés első követelménye a porhanyó talaj, amely a növény gyökérfejlődésének kedvez. A táplálékul alkalmas növények kiválasztása megelőzi ugyan a talajhasználat titkainak feltárását, de a céltudatos növénytermesztésnél mégis ez dönt, mert a termőterület kiterjeszhetőségét a talaj művelésre alkalmassá tétele szabja meg. A növénykiválasztás, céltudatos keresztezés, vetőmagnemesítés a mai kertészkedés elődjénél, az ásós-kapás művelésnél kezdődik, amely a szántóföldi gazdálkodás anyja. Ma is a kertészetben folynak a legeredményesebb kísérletek a talaj kipróbálása, a mag kiválasztása, keresztezése és ellenőrzése tekintetében. Tudományos feladattá tette a növénynemesítést Mendel átörökléstana és az ezzel kapcsolatos kísérletek, amelyek ma a világ minden nagyobb országában a keresztezés, kivá-

lasztás, terméshozam, fagyállóság stb. fejlesztése érdekében folynak. Maga az eke feltalálása is az ásóbotos művelésterületnek kiterjesztését szolgálta. Szoros kapcsolatban állott ezzel az eke tökéletesítése is. A középkori ember faekéjével a ma legjobb minőségű tartott földeket parlagon hagyta és a német lovagrend keletporoszországi telepítéseinek sikerét a vaskor alkalmazása biztosította, amely a könnyű homoknál jobb kapillaritású, egyben tápsókban gazdagabb talajokat is művelhetővé tette. Ez eszközök nélkül az amerikai gyarmatosoknak sem sikerült volna az őserdőkkel és legelőkkel megküzdeniök.

A növénytermesztés lényegében véve vízgazdálkodás. A különböző növények mélyebb, vagy felszínesebb gyökérzetükkel a talajnedvességet különbözőképpen veszik igénybe, sőt vannak növények, amelyeknél nem az altalaj, de a csapadék szolgáltatja a nedvesség túlnyomó részét. A szélsőséges klíma, különösen a szárazság elleni védekezés megköveteli, hogy megfelelő vetésforgóval, növényfélésekkel, trágyázással és talajmunkálással igyekezzünk annak víztartalmát 60—70%-ig hasznosítani. E tekintetben az erdősítésen, sáncoláson, öntözésen kívül különösen az okszerű talajművelés fontos (dry farming stb.). Ezért szükséges, pl. kontinentális klímánk alatt az őszi vetés, amely a téli csapadékot jobban felhasználja. Az üzem eredményét legbizonytalanabbá tevő szárazság elleni védekezésben a gazdát a kapásnövények termelése is támogatja. A különböző növények különböző talajigényűek. Vannak talajok, amelyek csak meghatározott kultúrára alkalmasak, vannak ismét talajok, amelyek bármilyen növénnyel hasznosíthatók és így intenzív és extenzív művelésre egyaránt alkalmasak. A tökéletes talajhasználat a különböző növények talajerőszükségletét, főleg a trágya és műtrágya közbeiktatásával elégíti ki. A növénytermesztés optimumát azonban a talajerő különböző irányú igénybevétele s így leginkább a helyes vetésforgó biztosítja. Különböző növények gyökerei különböző mélységből szívva a táperőt, ugyanazt a réteget nem terhelik túl, a gyomosodással szemben is másként viselkednek, de nem kicsinylendő a művelési eljárás haszna sem, mert munkálatuk más és más időben történvén, a gazda jobban tudja felhasználni a rendelkezésre álló munkaerőt.

Áttérve most már a művelési rendszerekre, először a csak gazdaságtörténeti egy- és kétnyomású gazdálkodást kell megemlítenünk, bár utóbbi kedvezőtlen természeti és közgazdasági viszonyok között Kelet Európában, a Balkánon és a primitív népek gazdasági kultúrájában a tengerentúlon is előfordul. Ezzel ellentétben a háromnyomású gazdálkodás, fekete ugarral és annak javított formái, mint a legelőváltó gazdaság Dániában és a norfolki négyesforgó s annak fejlődött, szabad váltógazdasági formája Európában legjobban elterjedt üzemrendszer. Ezek a tavaszi és őszi gabona mellett megfelelő teret engedve a kapásnövényeknek és a takarmánytermesztésnek, az állattenyésztő gazdaságokat is kielégítik és az üzem belső szükséglete és a piaci konjunktúrák szerint kereskedelmi növényeket, a mezőgazdasági ipar számára cukorrépát, burgonyát, rostos, olajos és gyógynövényeket természetnek. Legelővel kapcsolatban vagy istállózza a tejgazdaságot és gyári melléktermékek felhasználásával az állathizlálást is bekapcsolhatják az üzemtervbe. Kedvezőbb csapadékviszonyok között a legelőváltógazdaságnak külterjes és belterjes formái is elterjedtek (Svájc, Ausztria, Dánia stb.).

A belterjes gazdálkodás egyik válfaja a kettős termelés, amely lehet közöttek művelés, vagy tarlóbetetés. Ha a szántó föld nagyobb részén folyik ez a gazdálkodási mód, akkor kettős termelésű üzemrendszernek nevezzük, amely leg-

jobban beilleszthető az elegendő iga és kézierővel rendelkező, csapadékos éghajlatú és kedvező piaci fekvésű kisgazdaságokba. Említést érdemel még a nagyvárosok környékén ritkábban előforduló, ú. n. állatnélküli gazdálkodás, vásárolt trágyával, csapadékos éghajlat alatt tarlóbavetett zöld trágyával és műtrágyázással; ez kertészkedéssel is lehet kapcsolatos. Ugyancsak a városok környékén fordul elő az ú. n. aszfalttehenészet: tejgazdaság vásárolt és igen csekély vetett takarmánnyal, többnyire lucernával. Mindenesetre a haladottabb üzemszerek vezetőjének nemcsak technikailag, hanem a piaci, közlekedési stb. viszonyok felől is jól tájékozottnak kell lennie, mivel a mezőgazdaságban minden üzemváltoztatás nagy költséggel jár és a konjunktúra hamarabb változhat, semhogy annak hasznát a gazda érezhette volna. Éppen ezért az egyoldalúan spekulatív rendszer nem képes nagyobb terjeszkedésre a mezőgazdaságban. A törpeüzemnél a szabad gazdálkodás sokszor monokultúrába torkollik (földi-eper, paprika, saláta stb. termelés). A magyar viszonyok között rohamos termés-csökkenés nélkül nem lehet monokultúrát folytatni, azaz egymásután és állandóan ugyanazt termelni.

A belterjes gazdálkodás fejlett formája az üzemmel szoros kapcsolatban álló mezőgazdasági ipar. A szesz-, malom-, sör-, pótkávé, cukoripar stb. nyersanyaga éppúgy alá van vetve a növénytermelés általános szabályainak, mint ahogyan az ipari hulladékok értékesítése az állaton keresztül a mezőgazdasági üzem körforgásába kapcsolódik. Szeszipar nélkül, homokos talajon, a piactól távolabb fekvő gazdaság nagyobb területe burgonyával aligha lenne hasznosítható. Ez éppúgy, mint a cukorrépa, jó előveteménye a tavaszi árpának, emellett a répaszelet, melasz, szeszmoslék, az állathizlalást segíti elő, ennek trágyaszolgáltatása viszont emeli a talaj táperezjét és a terméshozamot is.

Annak egyébként, hogy a belterjes gazdálkodási módok meghonosíthatók-e, nemcsak természeti de közgazdasági előfeltételei is vannak, amelyekkel az üzemszervezőnek számolnia kell. Egyik közgazda bölcsen utalt a negyedik termelési tényezőre, a piaci fekvésre, a fogyasztási és vásárlási erőre, a közlekedési és hitelviszonyok összhatására. Nem kis jelentőségű a befektetett tőke és munka aránya sem. Már David megállapítja, hogy egy meghatározott földdarab remélt terméshozamát az azon természetű növények munkaszükséglete határozza meg, tehát az, hogy egy-egy kultúrnövény életfolyamatában mennyi talajművelést, trágyázást, gondozást és aratómunkát igényel. Minél több speciális gondozást kíván egy-egy növény, pl. zöldség, szőlő, annál nagyobb a munkabefogadó képessége, de természetesen ezzel arányban növekedik a benne akkumulált munkabér is. Az üzemszervezésnél, különösen a piac számára termelés esetén, ez a szempont erősen mérlegelendő. Ez az oka, hogy a cukorrépa és kereskedelmi növények (komló, dohány stb.) termesztése, csak biztos és jó értékesítés mellett fizeti ki magát, tekintettel arra, hogy ezeknek munkabefogadóképessége jelentékenyen befolyásolja a költségeket és az intenzitás megengedhetőségét. Meg kell gondolni t. i., hogy a gazda a termelés rizikóját nem szívesen szaporítja. A mezőgazdaság terméseredményét nemcsak a befektetett tőke és munka határozza meg, hanem a nap és eső, a növényi és állati kártevők, jégverés stb., sőt kvalitása is az időjárás szerint változik, amint ez a gyümölcsnél és bornál általában tapasztalható. Ez az oka, hogy még az okszerű szabad váltógazdálkodás tervében is a gazda az üzem stabilitására törekszik és bármily magas legyen is a kertészkedő és más monokultúrás kisüzem nyers és tiszta hozadéka és a piac alakulása szerint bármennyire előtérbe lépjen is a gabonatermelés rovására a kereskedelmi és ipari

növénytermelés, a gazdasági élet stabilitása nemcsak a zárt családi üzem, de az egész ország háztartása érdekében is megköveteli a lakosság élelmezését és az állatállomány takarmányellátását biztosító gabonatermesztést. Utóbbinak pedig térigenyességét a természet határozza meg, mert a növény fejlődéséhez kisebb vagy nagyobb terület kell, amely tőke és munka befektetéssel csak bizonyos mértékig módosítható. Mindenesetre meggondolást igényel a gabonatermelés területének csökkentése, különösen hazánkban, ahol a racionális vetésforgó rovására túlnyomó az őszi gabonatermesztés. Hogy azonban e tekintetben, dacára a több évtizedes tanítómunkának, lesz-e valamelyes eredmény, az nem a piaci ár-alakulástól, hanem attól függ, hogy a kisgazda termelési intenzitásának fejlesztésével képes lesz-e azt a gabonavetési területet, amely családjának ellátását szolgálja, lecsökkenteni. Ez mindenesetre súlyosabb probléma, mint az amerikai, vagy az orosz gabonaverseny befolyása a családi gazdaság üzemtervére.

Az iparban és a kereskedelemben a produktivitás a munka és tőkebefektetéssel arányban növekszik. De a mezőgazdasági üzemtől különvált malom-, sör-, ecet-, maláta-, pótkávé- és textilipar éppúgy, mint a húst, gyümölcsöt, tejet, tésztaneműt konzerváló gyáripár, a mezőgazdasági üzem rendszer menetére csak közvetett hatást gyakorol. Szállítási szerződéseivel biztos értékesítést, sokszor üzemi hitelt és a kalkulációnál fontos, előre meghatározott árakat nyújt s így a vállalkozó gazdát üzemtervének magasabb, belterjesebb színvonalához segíti. Viszont a földtörvény határain túl ebben gyökeres változást előidézni nem tud.

Évszázadok alatt minden agrárnép sokfélét próbált, amíg egy-egy termelési rendszernél megállapodott. A termelési reformoknál ezt figyelembe kell venni. Előzetesen az egyes vidékeken elterjedt mezőgazdasági rendszerek természeti és történelmi sajátosságai, a növényfélések és lokális állatfajták tanulmányozandók és úgy a növénytermesztésben, mint az állattenyésztésnél, de az üzemművek tekintetében is a meglévő alapokra kell a fokozatos javításokat ráépíteni és a jól megalapozott elméleti kutatások eredményeit a gyakorlatba átültetni. Az újítás lázával szemben meg kell gondolni, hogyha egy termelési rendszer évszázadokon keresztül képes volt, sokszor forradalmi változások közepette is, a maga életerejét megtartani, akkor annak bizonyára természeti okai vannak, mert különösen a családi üzem a helyi adottságokhoz éppúgy alkalmazkodik, mint annak a vidéknek flórája és faunája. Sokszor azonban az alacsony kultúra, a kisüzemre kedvezőtlen vagy szervezetlen piaci viszonyok az okai a családi üzem változatlanosságának, amely ellen, amennyire a viszonyok megengedik, küzdeni kell, mert «a mezőgazdaság a maradiság és a haladás okszerű kompromisszuma», mondja találóan Brinckmann.

3. §. Az intenzitás.

Az intenzitás és a racionalizálás mezőgazdasági üzemi vonatkozásai. — Az intenzitás emelésének módjai. — A beruházások és a konjunkturális helyzetalakulás. — Termelési zónák, üzemövek kialakulása, a fogyasztócentrumok felfelvőereje. — A távolság hatása a mezőgazdasági üzemre. — A gépesítés kérdése és az intenzitás. — A gép- és a munkaerőszükséglet.

Az intenzív gazdálkodás fogalma egyike a legbizonytalanabb és legtisztázatlanabb kérdéseknek. A mezőgazdasági üzemtan az intenzitást a területegységre eső tőke- és munkabefektetéssel méri. E fogalom alá közkeletűen

a termelés fokozását sorolják, amely egyaránt célkitűzése volt a liberális közgazdasági politikának és az ellátás elvén berendezkedő autarchiának. Az előbbeni rendszerben azonban az egyéni lévén a termelés felelősségének súlya, annak tartalma inkább magángazdasági, elsősorban a tisztajövedelem; míg a másodikonál a közgazdaság, helyesebben a közellátás érdekei miatt a nyers-hozadéokra vetnek súlyt. Már Stuart Mill megkülönbözteti a magángazdasági és a közgazdasági intenzitást. Magángazdasági szempontból a belterjes gazdálkodás csak akkor indokolt, ha ez a befektetett tőke jobb kamatozását biztosítja, viszont a közgazdasági intenzitás a három termelési tényező jobb kihasználását követeli. E megkülönböztetés alapján lehet határt vonni az intenzitás és a racionalizálás között is, mely utóbbi azt jelenti, hogy melyik termelési fok ad több tisztahozadékot és hogy eszerint beszélhetünk racionálisan extenzív és racionálisan intenzív üzembről. A modern üzemtan az okszerű intenzitás megállapítására alkalmazza a racionalizálás fogalmát. Ez alatt az üzemberendezéssel és üzembeszervezéssel kapcsolatban a tőke és munkabefektetésnek azt a mértékét érti, amely az adott esetben a legnagyobb állandó jövedelmet biztosítja. Amint ezt Aereboe Agrárpolitikájában kifejti, a racionalizálás nem jelent okvetlenül intenzívebb gazdálkodást, viszont ez teszi rendszeressé és reálissá az üzemtervnek oly irányú változását, amely a nyers terméseredményt a költségeknél nagyobb mérvben fokozza. A racionalizálás nemcsak a szoros értelemben vett termelésben, de a munkaműveletekben, a szállítási eszközök olcsóbb beszerzésében és alaposabb használatában, végül a beszerzési költségek csökkentésében is megnyilvánulhat. Szintén e kategóriába tartozik a géphasználat és a meg nem felelő munkások kicserélése is. Ugyancsak fontos szempontja a racionalizálásnak a talaj szükségleteihez és az illető ország általános közgazdasági viszonyához való alkalmazkodás, egyszóval mindaz, ami az üzemet az adott helyzetben a legnagyobb állandó jövedelem előállítására képesíti. Aereboe alacsony közgazdasági fokon az extenzív gazdálkodást racionálisabbnak tartja az intenzívnél, sőt adott körülmények között bizonyos mértékig a talajerő utánpótlás nélküli fölhasználását is indokoltnak tekinti. Például hozza föl, hogy a munkaerő kizsárolása volna, ha valaki az őserdő fölégetése helyett annak kivágásával alakítana szántóföldet. Tőkeszegény országban nemcsak a munkaerőt, de a dologi beruházásokat is mérlegelni kell a racionalizálásnál. Gyengébb talajokba pazarlás volna fokozott mérvű tőkét és munkát beleölni.

A racionalizálás kiterjed a rizikó arányos megosztására is. Az egyes termelési és értékesítési ágak úgy választandók meg, hogy az időjárás, árhullámozás, üzemeszközök kihasználása, de az iga- és munkaerő felhasználása is arányos legyen. Lehetőleg olyan növényeket kell beiktatni az üzemtervbe, amelyek a munkaerő egyenletesebb megosztását lehetővé teszik a különböző évszakokban s a trágyakiszórás, a takarmányozás, raktári munkák stb. különböző munkaigényességét kiegyensúlyozzák.

A mezőgazdasági üzemtan célja tulajdonképpen a racionális gazdálkodás rendszeres tárgyalása, mert a termelés racionalizálása elsősorban az üzembeszervezés költségeinek reformját jelenti. Ez különösen az önellátó kisüzemnél fontos, de a közgazdaság tőkeszegénysége mellett a nagyobb üzemekre nézve is irányadó. Elsősorban nem nagyarányú tőkebefektetéssel, de a talajkímélő és gazdagító növények kiterjedtebb termesztésével, nagyobb tömegű és jobbminőségű istállótrágya olcsóbb előállításával, a saját termelésű takarmányok állati energiává alakításával kell az üzemen belül termelt értékeket minél nagyobb határfokon

felhasználni. Kemenesy Ernő (A gazdaságok belső megerősítése c. munkája) hangsúlyozza, hogy az üzemből nemcsak a pénzbevétel, hanem a gazdaságban maradó értékeket is figyelembe kell venni. A trágyázással és szakszerű növénytermesztéssel is lehet csökkenteni a költségeket (jó vetőmag, takarmánytermelés stb.). Különösen rosszabb minőségű földeken, ahol a magas földárak miatt a gazda üzemét extenzív irányban vissza nem fejleszthette, kell a termelés tényezőinek olcsóbbítására törekedni, ami a beszerzés szövetkezeti szervezésében és a munkafolyamat leegyszerűsítésében csúcsosodik ki. A gépkalkulációnak és a villamosításnak itt van szerepe. Németországban a gépi aratás, a háború előtt, hektáronként 7 márka volt, 11 márkás kézi napszámmal szemben.

Aereboe élesen megkülönbözteti az üzemvezetésre és az üzemszervezésre vonatkozó intenzitást. Az üzem tulajdonosának nagy érdeke fűződik az üzemvezetés javításához. Ezért műtrágyát, erőtakarmányt, munkabért csak addig fektet a földre, amíg a szántó, rét, legelő stb. által adott viszonyok között a növénytermesztés és állattenyésztés jövedelmezőségének felső határát el nem éri. Ha a rentabilitás ezt elérte és még valamelyes tőke áll rendelkezésre, akkor szabad csak új gazdasági berendezkedéshez, illetve az üzem átszervezéséhez fogni, pl. cukorrépa-termeléshez, vagy kertgazdasághoz.

Az összes üzemtani iskolák tanítása szerint a gazdasági intenzitás fokát a talaj, a tőke és a munka fölhasználásának aránya határozza meg. Extenzív az a gazdaság, amelynek termelő erejében túlnyomó a talaj szerepe. Minél nagyobb a tőke- és munkabefektetés, annál intenzívebb a gazdaság és ez nem csupán a nagyobb üzemekre, de a családi gazdaságokra is vonatkozik. Az intenzitás fokát az üzem egy meghatározott területére, nálunk kataszteri holdra, külföldön hektárra számított tőke és munka mennyisége határozza meg. Ezt munkanappal, a szántás mélységével és számával, az alkalmazott trágyamenyisséggel, nemesített vetőmaggal stb. lehet mérni, viszont mindent egy nevezőre hozni és az intenzitás célszerűségét elbírálni csak pénzértékre átszámítva lehet.

A gyakorlatban extenzívnek tartják azt az üzemet, amelynek munka- és tőkebefektetése nincs arányban a nagyobb területtel. Intenzív ellenben az az üzem, amely minél kisebb területen, minél erősebb tőke- és munkabefektetéssel, minél nagyobb nyershozadékot tud felmutatni. Ezt a kérdést különben könnyen áttekinthetőleg és gyakorlatilag Nagypataki (Reichenbach) Béla Üzemtana tisztázta. Eszerint az extenzív termelés jele az aránylag sok legelő és rét, az ugar, a sekély szántás, hiányos istállózás és a gabonafélék túlnyomó termesztése. Viszont a belterjes gazdaságra jellemző a mélyszántás, a műtrágyával kombinált erős trágyázás, kapás és kereskedelmi növények, zöldség- és gyümölcs-termesztés, istállózás tejgazdasággal és hizlalással összekapcsolva. A belterjesség fokának mérését Sagawe a költségek, míg Laur a nyershozadék oldaláról fogatosítja. Az intenzitás fokozatait, régebben az elért bruttó eredménnyel, ma többnyire a területegységgel fordított arányú pénzbefektetés alapján állapították meg. De ez nem teljesen megbízható alap, mert a belterjesség a felszerelési tárgyak minőségétől és a végzett munka természetbeni mennyiségétől is függ, nem csak az erre fordított tőkétől. Hosszú lejáratú tőkebefektetés, évi részletekre bontva, gyakran extenzívnek tűnik fel, holott alapjában véve magasfokúan intenzív. Az üzemet különböző ágazatai szerint (szántó, rét, kert stb.) kell tehát vizsgálni és aszerint, hogy terményeit nyersen vagy feldolgozva viszi-e piacra. Nem áll messze ettől Aereboe felfogása sem, aki az intenzitást a hektáronként felhasz-

nált munkanapok, eke, műtrágya, erőtakarmány, épületek stb. alapján határozza meg.

Az üzemtan szerint, amint erre Ihrig is utal (Fejezetek az agrárstatisztika köréből), «az intenzitásnak határozott törvényszerűségei vannak, azaz annak az optimális jövedelmezőséget nyújtó foka és a gazdálkodás körülményei között összefüggés van. Utóbbiak a következők: a természeti, a jogi, a mezőgazdasági technikai, a birtok-, a tőke-, illetve hitelviszonyok, a szaktudás foka és a mezőgazdaságot érdeklő árviszonyok. Mindezek mind a tőke, mind a munka intenzitására hatnak; természetesen e két utóbbi közt is kölcsönhatás áll fenn.» Az üzemtan ugyanis tőke- és munkaintenzitást különböztet meg. Az előbbeninél az az átlagosat meghaladó mértékben érvényesül. Ez elsősorban az üzemtőkebőségétől s az ország hitelügyi helyzetétől és ipari fejlettségétől függ, ami mindenestre statikus szemlélet. Dinamikus szemléletnél a közvetlenül hozamfokozó költségeket: az átlagon felüli talajerőpótlást, műtrágyázást, nemesített vetőmag alkalmazását, az állattenyésztés többkiadását, az üzemanyagköltségeket és technikai javításokat is figyelembe kell venni a tőkeerősség elbírálásánál. A munkabefektetés ismerve a területegységre eső munkaerő mennyisége vagy költsége; mások szerint az elért nyershozam egységére eső munkaköltség nagysága. Természetesen mindkettőnél figyelembe kell venni, az együttható tényezőket is, amelyek a megítélés relativitását fokozzák. Így a tőkeintenzitásnál a saját tőkét és a hitelt; továbbá a kamatláb arányát, de a föld minőségét és az átlagos közgazdasági viszonyokat is, a munkaintenzitásnál a természeti feltételeken kívül a közgazdasági viszonyokat, elsősorban a munkabért, a terményárakat és a megélhetési index okozhat eltérést.

A belterjesség tehát relatív fogalom, amely időnként és viszonyok szerint változik. A középkor leghaladottabb üzemrendszere, a háromnyomású gazdálkodás ma már extenzív, de esetleg az Alpokban vagy a Balkánon még ma is megtartja rangsorát. Hogy valamely ország mezőgazdasága fejlődik vagy hanyatlik, azt elsősorban a megművelt terület gyarapodásából, továbbá a gazdasági üzemrendszerből, a szántóföld, rét, legelő, erdő stb. egymáshoz való arányából, a termelt növények százalékos változásából és a terméseredményekből lehet külsőleg megítélni. Naturális gazdálkodási rendszerben döntő körülmény, hogy egy század, vagy több évtized alatt mennyivel emelkedett a növénytermesztés és állattenyésztés nyers eredménye. A telkesítés, a szántóföld növekvése és az ugar csökkenése könnyen megállapítható, viszont a vetésterület és a terméseredmény önmagában csak relatív bizonyíték, mert annak mérésénél nem csupán az illető vidék átlagos terméseredményeinek, de a befektetési költségek, sőt a piacok távolságának ismerete is szükséges és pedig úgy helyi, mint külföldi vonatkozásban. Ezért bizonytalan a külföldi mezőgazdaság terméseredményeivel való összehasonlítás is, mert azokban nemcsak a talaj és klíma, de az értékesítés kedvező feltételei is bentfoglaltatnak. Hogy valamely ország mezőgazdasága fejlett-e vagy sem, azt lényegben véve a gazdasági élet mindenkori állapota, a terméseredmény és az ország népességének relációja dönti el. Mert hiába érik el nagyobb számban az egyes üzemek az intenzív termelés maximumát, sőt sokszor hiába emelkedik jelentékenyen a multhoz és a környező államokhoz viszonyítva az ország átlagtermése is, ha ez a népesség növekvésével nem áll arányban, mert a népszaporaság szociális nyomását agrárországokban a termelés fokozásával s az általa biztosított több élelemmel és munkaalakkal lehet kiegyensúlyozni. Ugyanannak az államterületnek termelési

intenzitása is jelentékeny ingadozást mutathat a közgazdasági, sőt politikai viszonyok változása szerint. Magyarországon a mohácsi vészig általános a háromnyomású gazdálkodás, sőt a Duna—Tisza Közén már a kerti gazdálkodás is virágzik. A török pusztítás után az elnéptelenedés ismét a legelőfűves üzem nivójára veti vissza az alföldi mezőgazdaságot. A kiegyezéstől az első világháborúig (1867—1914) Magyarország vetésterülete majdnem megkétszereződött az árterületek, a pusztaságok, a legelő és az erdő rovására, de jórészt az ugargazdálkodás fokozatos visszafejlődése folytán is. Sokkal nehezebben állapítható meg a belső intenzitás gyarapodása. A számszerűleg pontos, de belső értékre nézve relatív statisztikai adatok minden felvételnél más és más képet mutatnak s így inkább csak az eredmény kiszámítására vonatkozó elgondolások és az ezekből készült indexszámok érdeklik az agrárpolitikust. Magyarország holdankinti terméshozamainak átlaga 1867—1914 közt megkétszereződött, a szoros értelemben vett szántóföldi termények bruttó átlaga pedig megháromszorosodott. Természetesen a haladás országreszénként különböző volt, legnagyobb a Dunántúl, legkisebb Erdélyben.

A stagnáló vagy hanyatló mezőgazdaságot elsősorban a munkahiány jellemzi, viszont a több munkát igénylő növények termesztése nemcsak a tőkeintenzitást növeli, de kihat a munkaintenzitásra is. A munkának mint termelési tényezőnek a mezőgazdaságban nagyobb jelentőséget ad a sok munkaerőt igénylő kapás, kereskedelmi és ipari növények nagyobbarányú termesztése. A munkaintenzitás növelése természetesen nem mindig nyereséges, racionális eredményt csak akkor hoz, ha a régi üzemterv mellett már a termésfokozás maximuma bekövetkezett és azt semmiféle technikai, vagy kultúrjavítással fokozni nem lehet. Ilyenkor újabb termelési ágakat, növény vagy állatféléseket kell beiktatni. A változás legritkább esetben történik máról holnapra és többnyire az üzemterv kisebb módosításával jár, amely kihat a többi növényekre is. A munkaintenzitás fokozása különösen a kisüzemek szempontjából fontos, mert ezek gyakran rendelkeznek munkaerő-fölösleggel és a gazdálkodás a család munkaerejéhez képest nem túlintenzív. Viszont a kisüzem vezetőjének nehézséget okoz a közgazdasági élet, a piaci konjunktúrák, a kereskedelmi szokványok stb. ismerete, amely nélkül pedig a forgalmi gazdaságba való kapcsolódás kockázatos. A forgalmi üzemeknél ezzel egyenértékű nehézség a munkabérszükséglet megállapítása, tehát a racionalizálásnak az a kérdése, hogy az újításoknál megfelelő költségek rendelkezésre állanak-e és a munkásszükséglet mennyiben pótolható gépek alkalmazásával. Pontosan kell mérlegelni nemcsak a bérek, de a munkamegosztás és szolgáltatóképesség határát is.

Mindebből megítélhető, hogy a mezőgazdaságban a szellemi munka nemcsak az egyes üzemek rentabilitásánál, hanem az intenzitás közérdekű emelésénél is nélkülözhetetlen. Ihrig szerint mindaz, ami az üzemek vezetőinek termelési és közgazdasági ismereteit növeli, emeli egyúttal azok képességét üzemiek munkaintenzitásának fokozására. Extenzív termelés mellett kevésbé fontos az üzemvezető szaktudása, emelkedő terményárak is könnyebben kiegyenlítik az üzemvezetés technikai és közgazdasági hiányosságát, viszont agrárkrízis vagy magasabb fokú intenzításra áttérés esetén föltétlenül nélkülözhetetlen a szellemi munka nemcsak az egyes üzemek jövedelmezőségének biztosításánál, hanem a belterjesség általános emelésénél is. Alapjában véve nem nélkülözheti ezt a családi üzem sem és miután a legtöbb agrárország kisgazdait a termelés-

technikai feladatok teljes mértékben lekötik, annál a közérdekű akciónál, hogy a kisüzem területének fokozatosan nagyobb részével kapcsolódjék be a forgalmi gazdaságba, ami náluk még nagyobb mértékben föltételezett az intenzitás emelésétől, az intézményes tanácsadás, főleg az üzemi tanácsadás nagyjelentőségű.

Egyébként az intenzitás fokozásának kérdése nem olyan egyszerű probléma, ahogyan azt általánosságban gondolják. Nemcsak tőke- és munkabefektetés kérdése ez, hanem a talaj, a klíma és egyéb természeti adottságok által meghatározott folyamat. Rétet, legelőt, sőt az erdőterületet sem könnyű magasabb termelési fokozatba kapcsolni. Az ilyen átalakításnak visszahatása van nemcsak a növénytermelésre, de a haszonállattartásra, hizlalásra és tejgazdaságra is. Bármennyire előnyös is a városi lakosság finomabb élelmiszerszükségletének, az ipari nyersanyagoknak, az export kereskedelmi növényeinek, a tejgazdaságnak, a baromfityénységnek a beiktatása és bármennyire indokolják is ezt a piaci viszonyok és az áralakulás, ügyelni kell arra, hogy a kvalifikált termelés ne csak okszerű, de arányos is legyen. A változatos termelés a talaj, trágyaerő, leltári felszerelés és munkaerő gazdaságosabb kihasználását teszi lehetővé. A növények egymással üzemi közösséget alkotnak, tehát a növényeket is úgy kell kiválasztani és olyan arányban kell termelni, hogy azok egymást kölcsönösen támogassák. Az egyoldalú kultúrában nagyon hamar érvényesül a növekvő költségek törvénye s ezért a gazdára nézve előnyösebb, ha egyetlen, bármily értékes és jövedelmező üzemág helyett különböző vetési idejű, aratású és értékesítési lehetőséggel bíró terményeket iktat üzemtervébe és ehhez arányosítja állattenyésztését.

A mezőgazdaság és az ipar racionalizálásának lehetőségei egészen különbözőek. Az iparban a verseny és a termelési technika folytonos fejlődése, de a fogyasztási igények és szokások változása is sokkal hamarabb tesz ki elavulttá a régi berendezkedéseket, mint a mezőgazdaságban. Maga a nyersanyag is a feldolgozás folytán elhasználódik. A mezőgazdaságban a termelés legfontosabb eszköze és nyersanyaga a föld, elhasználhatatlan. Az épületek kopnak ugyan, a szerszámokkal, az élő és holt felszereléssel együtt, annyival inkább, mert az időjárás viszontagságainak nagyobb mértékben vannak kitéve, mint a jobban védett és jobban kezelt ipari szerszámok és gépfelszerelések, viszont az átcserélés sürgőssége és nagyobb aránya nem jelentkezik olyan költséggel, mint az ipari gépek átcserélésénél, mert a mezőgazdaság élő- és holtleltára, forgótökeje, a növény- és állattenyésztés kapcsolata stb. a kombinált üzem példáját mutatja s ez az elhasználás és átcserélés tempóját csökkenti.

A mezőgazdaság intenzitásának fokozásánál a józan megfontolás elengedhetetlen, mert annak túlságba vitt és az adott természeti és közgazdasági viszonyokkal arányban nem álló, az ökonómiai határt túllépő hajszolása a közgazdaság szerkezetében, a tőkeképződésben a kultúrnépek élelmiszerszükségletében éppúgy krízist okozhat, mint az extenzív gazdálkodási módok megkövesítése. Sok vita folyt arról, hogy az intenzitás fejlesztésére a természeti vagy közgazdasági tényezőknek van-e nagyobb hatása. Miután a mezőgazdaság intenzitása különböző korokban és országokban a közgazdasági fejlettség eltérő fokai szerint különböző, csak nagy általánosságban és csak arról lehet beszélni, hogy valamely ország mezőgazdaságának fejlesztésénél a természeti, vagy a piaci fekvés döntőbb-e. Sarki vidékeken, vagy a trópusok alatt a mérlegelés könnyebb, viszont magasabb közgazdasági fejlettség mellett, ugyanazon országokban, az intenzitás fokozására nagyobb hatással vannak az agrárcikkek iránti kereslet

s a gazdasági termelvények és az üzemi szükségleti cikkek kedvező árrelációja és a termelési technika fejlődése, mint a természeti viszonyok. A leghaladottabb kultúrállamok mezőgazdasági technikája rendszerint a legfejlettebb. Az angol mezőgazdaság ugyan nem mutat általában véve nagy eredményeket, de gondolnunk kell a vele forgalmi kapcsolatban levő Dániára és részben a dominiomokra. Az is kétségtelen, hogy a technikai vívmányok csak annyiban képesek az intenzitást emelni, amennyiben ennek előfeltételei a természeti és közgazdasági viszonyokban adva vannak. A mezőgazdaság intenzitásának emelése céljából az emberiség mindig újabb és újabb növényféléseket és állatfajokat karolt fel (burgonya, tengeri, lóhere, hússertés stb.). A növénynevelés, növényvédelem stb., az állattenyésztésnél a fajnevelés, a szolgáltatóképesség (pl. a tejhozam) fokozása, gyors hizlalás, okszerű takarmányozás jelent fokozást. Ugyanezt a célt szolgálta, amint fentebb láttuk, az üzemtechnika fejlődése, a szabadgazdálkodás, városkörnyéki zöldség- és gyümölcsstermesztés és a piac-hoz közelebb fekvő üzemek speciális ágai is. Az értékesítés és a mezőgazdasági termények áremelkedése olyan hatású, mintha a föld befektetés nélkül magasabb talajosztályba kerülne, tehát a termelékenységi kulcs és az ezzel kapcsolatos nyereségi zónák növekednének és még a rosszabb talajok is megművelhetőkké válnak, tág teret engedve a vállalkozás számára. Fordítva van ez hanyatló konjunktúrák mellett. Az átalagnál intenzívebb gazdaságok kénytelenek ezt csökkenteni, viszont a normálnál primitívebben kezelt gazdaságok vagy egészen extenzívek lesznek, vagy mint a családi üzemek, saját munkájukat kénytelenek olcsóbban értékesíteni és életnívójukat csökkentik. Természetesen a közgazdaság szempontjából a megfeszített munka és az életnívósüllyedés nem mindig előnyös. Az extenzív termelésre való áttérés a gazdasági üzem vezetőjének rizikóját csökkenti ugyan, de csak addig a határig, hogy a minimális jövedelem az adófizetést és az esetleges adósságtörlesztést lehetetlenné ne tegye. A nyershozadék és a munkaalkalmak redukciója egyébként súlyos közéletelmzési és szociális nehézségeket idézhet elő.

Az agrárcikkek áralakulásának és a piaci rendszernek általános hatását a termelés fokozására nemcsak Thünen, de amint fentebb láttuk, a klasszikus közgazdák is vizsgálat tárgyává tették. Maga Smith, de még inkább Malthus és Ricardo, különböző elméleti példákön igyekeztek a termelés és az áralakulás kölcsönhatását, a tőke és a munkaintenzitás összefüggését az egyes üzemek boldogulásával és a nemzeti vagyonosodással megállapítani. Az üzemtan művelői a kérdést közelebbről vizsgálják. Az üzemtanban ma már a befektetési költségek határegységei körül folyik a vita, tehát a termelési technika különböző kérdésein kívül a tisztajövedelem árkalkulációit is számításba veszik. Viszont Brinckmann szerint minden jövedelmezőségi kérdés végeredményben intenzitási kérdés is és enélkül nem vagyunk képesek a földhozadék összetételét csupán a különféle növények talajigénye és a vele kapcsolatos termelési költségek figyelembevételé alapján tisztázni. Brinckmann az intenzitás emelésének két formáját ismeri, az egyik a befektetés fokozása ugyanazon termelési ágnál, a másik az átmenet valamely extenzív termelési ágról intenzívebb termelési ágra. Kevésbé ismert forma a talaj nyugalmi idejének megrövidítése, pl. a kettős műveléssel, föltéve, hogy az adott természeti és közgazdasági viszonyok a kettős termesztést indokolják és az intenzitás ily módon való növelése a nyershozadék és a tisztajövedelem emelkedését vonja maga után. Nem könnyű azonban az egyes gazdának tanácsokat adni az üzem intenzitásának emelésére,

még kevésbé, utóbbinak irányelveit országosan megállapítani. Minden vidéknek, sőt majdnem minden egyes üzem racionalizálásának előfeltételei mások. A kitűzött célt sokszor az teszi eredménytelenné, hogy a reform költségei nagyobbak, mint a nyomukban járó természaporulat, nem szólva a tisztahozadékról, ha az adott viszonyok közt az intenzitás foka helytelenül lett megállapítva, vagy a konjunktúrák közben kedvezőtlenül változtak. Különösen veszélyes ez a tervgazdaságban, ahol a számítási hiba megsokszorozódva, az egész közgazdaságra katasztrófát hozhat. Ezért fontos, hogy a rizikó megoszoljon az egyes üzemek között és az egyéni felelősség pótolja a kollektív felelősséget. Sokan t. i. előszereteti hajlamaik kedvéért, vagy pedig egyoldalú termelésttechnikai propaganda hatására, csupán azért, hogy haladó gazdának tünjenek föl, tekintet nélkül a tisztahozadékra, tőkeerősségre, hitelképességre és kamatlábra üzemtanilag indokolatlan befektetéseket eszközölnek, ahelyett, hogy gazdagságukat a természeti és közgazdasági adottságok alapján, nem az egyes művelési ágak jövedelmezőségét, hanem az összeredményt tartva szem előtt, racionalizálnák. Ez az oka annak, hogy a nagy üzemek közt elég gyakori mintagazdaságok mellett látunk egészen hibásan vezetett üzemeket is, ellentétben a családi üzemekkel, amelyek között kevesebb a kiváló, de ugyanakkor kevesebb a teljesen elhibázott üzem is, mert a kisgazda kevésbé reagál az egyoldalú termelés-technikai propagandára. Közgazdaságilag a túlméretezett és át nem gondolt intenzitás épp annyira veszedelmes, mint amikor agrárválság esetén a gazdák költségmegtakarító rendszabályokat foganatosítanak, addig a határig, amíg az extenzív gazdálkodás csekély jövedelme magát az üzem létét nem veszélyezteti. T. i. minden gazdaságnak vannak az intenzitástól úgyszólván független, állandó kiadásai, amelyek a növekvő extenzitással párhuzamosan csökkenő termésátlagok mellett, a termés minden mázsáját aránytalanul terhelik. Ez az extenzitással fokozatosan növekvő üzemköltség törvénye.

A Brinckmann-féle másik módszernél, az extenzív termelésről az intenzívebb termelésre való áttérésnél leginkább a jó mezőgazdasági konjunktúra dönt. Ennél a kedvezőbb terméseredmény, az olcsó hitel, a technika vívmányai és a meliorációk bizonyos fokig még a természeti tényezők mostohaságán is segíthetnek. A legkiválóbb üzemtani kutatók szerint azonban rosszabb talajon ekkor is kívánatosabb takarékosan bánni a tőkével és munkával és a rendelkezésre álló tőkét inkább a már kultúrrá tett terület rendszeres üzemvezetésének racionalizálására fordítani (műtrágya, erőtakarmánybeszerzés stb.). Ebből a szempontból fontos, hogy minden talaj a neki legjobban megfelelő növény termelésével legyen kihasználva. Viszont sohasem szabad szem elől tévesztetni, hogy végeredményben az intenzitás fokozásának felső határát a tisztahozadék szabja meg. Soha sem szabad tehát intenzívebben gazdálkodni, mint ahogy ezt a jövedelmezőség megengedi és tudni kell azt is, hogy az intenzitás fokozásának általános szabályai nincsenek. Brinckmann óva int a merész általánosítástól és összehasonlítástól. Különösen veszélyes, ha más történelmi fejlődésű és természeti adottságú ország példáját követve kényszerintézkedésekkel, márholnapra próbálja valamely ország egész agrárrendszerét és mezőgazdasági termelését átformálni. Évszázadok folyamán minden agrárnép sokfélét próbált, amíg egy-egy termelési módszernél megállapodott. Célszerű tehát erre az évszázados munkára építeni az intenzitás fokozására vonatkozó elgondolásokat. Viszont, ha a közgazdasági viszonyok változnak, nem szabad makacsul ragaszkodni a múlt gazdasági hagyományaihoz, mert ez a fejlődés kerékkötője.

Aereboe figyelmezteti a gazdát, hogy a beruházási értékhatárt pontosan mérlegelje és ha ezt megállapította, csak akkor kapcsolódjék a nagy közgazdasági bonifikációkba. Sosem szabad felejteni, hogy a mezőgazdaságban minden egyes üzem külön racionalizálási probléma, mert azokat a jobb értékesítés szempontjából termelési közösségbe összefoglalni, a kartellképződés lehetőségének híján, fölötté kockázatos. Még a legkitűnőbb talajon folytatott és kedvező piaci áralakulás által támogatott monokultúra is a növekvő költségek törvénye alá esik. A gazdára nézve tehát előnyösebb, hogy bármily értékes és nagyhozamú egyetlen növény termelése helyett, különböző vetésű és aratású terményekkel foglalkozzék, amelyeknél a legsürgősebb munkaidő kulminációs pontjai egymással nem ütköznek s így talaj, trágyaerő, leltári fölszerelés és munkaerő kihasználási közössége zavartalanabb és a vegyes termelési és értékesítési ágak jövedelmi kiegyensúlyozása is valószínűbb lesz. Pontosán mérlegelendő az a hatás is, hogy minél kisebb a konjunktúra által támogatott, kvalifikált növény földigényessége, annál valószínűbb, hogy a fogyasztócentrumok közelében mindenki fölkarolja annak termesztését, s így előbb-utóbb nemcsak a földárak és földbérek emelkedése, de a nagyarányú verseny is útját fogja állni az intenzitás ily irányú fejlődésének. Befolyással lehet erre az a körülmény is, hogy valamely termény többféle fölhasználásra alkalmas, így például városok közelében juhot nemcsak gyapja, de húsa miatt is tenyésztnek.

Az intenzív fejlődést elsősorban meghatározó termelési zónák kialakulására a szállítási eszközök fejlődésének, de bizonyos mértékig a mezőgazdasági termények feldolgozásának, így elsősorban a mezőgazdasági iparnak is döntő hatása van. A fogyasztócentrumok vásárlóerejének hatását, tekintettel a gazdálkodás intenzitására, többen vizsgálták, de a távolság hatását is zónaszerűen igyekeztek megállapítani a különböző terményeknél. Budapest mezőgazdasági területén pl. alig termelnek kalászosot, ellenben a zöldség- és takarmánytermelés vetési %-a jelentékenyen meghaladja nemcsak az országos átlagot, de a 30 kilométeres körzetben fekvő üzemek százalékát is.

Laur szerint Thünen izolált állama tulajdonképp az agrártermények piaca, amelynek szükséglete a nagyobb távolságról való szállítás költségei szerint határozza meg az egyes termelési körök intenzitását. Minél távolabb fekszik valamely üzem a piactól, termelése annál többet veszít az intenzitásából, bár a szállítási és kereskedelmi technika fejlődése a gyorsan romló termények termelési zónáját távolabbra helyezheti. A piaci termelésnél egyébként nem az abszolút szállíthatóság, hanem a fogyasztás által kívánt minőségi cikkek különleges szállíthatósága dönt, elsősorban ezek bizonyos súlyegységének értékviszonya a szállítási költségekhez. Nagyobb távolságból csak kisebb volumenben is értékes termények szállíthatók. Laur ezen az alapon állapítja meg az üzemi öveket: a fogyasztócentrumok tej-, gyümölcs-, zöldségtermelő lakóövét s az ezt kiegészítő helyiövet, amely vaját, friss tojást, esetleg tüzelőfát termel. Az ipari öv a szokványos szántóföldi, tehát a gabona és ipari nyersanyag termelését szolgálja. Kiegészítik ezt még a kontinensen a háromnyomású gazdálkodás csökkenvényei, főleg hegyvidéken a legelőövből, vagy külterjes állattenyésztésnél a karámövből. A világpiaci összeköttetést viszont az agráröv (tengerentúli búzafarmok) és az ültetvényöv (tea, kávé, gyapot stb.) szolgálja. Természetesen ez az elméleti beosztás a gyakorlati életben sokféle módosítást szenved, mert a klasszikusok ál al hirdetett egységes piac a valóságban számtalan kisebb és nagyobb fogyasztóképességű piacra tagolódik az iparosodás és városalakulás

sokfélesége szerint. Ezek egymással konkurrálva hatnak a mezőgazdasági üzemek fejlődésére, viszont a fogyasztási tradíciók és az általános közgazdasági helyzet módosító hatása is figyelembe veendő.

Az üzemtan a távolság befolyását, a külső és belső közlekedési fekvést az intenzitás fejlesztésére még behatóbban vizsgálja. Megkülönbözteti a távolság hatását az üzemben belül és a piaci viszonylatban. Az első alatt a gazdaság központjának és a munkahelynek fekvési viszonyát érti, amelynél nemcsak a birtok formája, a birtoktestek száma, egymástól való távolsága és az összekötő utak minősége, de a munkák időpontja és egymásutánja is határoz. Kisüzemnél a gazdasági munkák fele, nagynál egyharmada a gazdasági udvarban folyik, fontosak tehát ennek és az épületeknek, főleg a takarmányozó helyiségeknek beosztása, továbbá az utak a földeken, hogy a munkák előkészítése és az ideodajárkálás időpocsékolást ne okozzon. A piactól való távolságnál a hasonló talajigényességű növények szállítási költségmegtakarításának indexét kutatja s ez alapon megállapítja, hogy minél közelebb van a piac, annál nagyobb a számára termelhető növények kiválaszthatósága. A rozból vagy a búzából kiindulva, ezek költségindexe alapján a városhoz közelebb fekvő zónába helyezi a növénytermesztés belterjesebb ágait, a szarvasmarha- és sertéstartás átalakítását a piac kívánásai szerint (nyugati fajták, tejelőképeség fokozása, húsertés), végül a kertgazdaságot, esetleg öntözéssel kapcsolatban. A piachoz való alkalmazkodás legelső feltétele azonban szegény országokban a saját tőke, tehát a sok befektetést kívánó termények keverése olyan növényfélésekkel, amelyek korán és biztosan értékesíthetők és a főtermény nagyobb költségeire előzetes fedezetet adnak. Ezért az évközben felmerülő, folyó költségek biztosítására olyan üzemág felvétele is fontos, amely havonként nyújt rendszeres bevételt (pl. tehenészet, baromfi, kertgazdaság stb.). Nagyobb üzemeknél ezt a mezőgazdasági ipar előlegei pótolhatják. Általában a főtermény kiválasztásánál törvényszerűségnek látszik, hogy a jobban és biztosabban értékesíthető termény kiszorítja a kedvezőtlenebbet. A korlátolt felvevőképeségű piac viszont a legintenzívebb üzemág kiterjesztésének is határokat szab, amint azt különösen a kerti terményeknél tapasztalhatjuk. Szállítási nehézségek is útját állhatják az intenzitás fejlesztésének, mint pl. az Alföld úttalansága a tejgazdaságnak vagy a zöldségkertészetnek. A talaj jósága és az üzem nagyság is beleszól az intenzitás fokozásába. Homoktalajon, megfelelő klíma mellett szőlőtelepítés, gyümölcs-kultúra, bizonyos kerti növények termesztése, amennyire azt a homok minősége megengedi, lesz a kiscgazda intenzív üzemvitele, míg a nagyüzemé a burgonya-, szesz- és keményítőgyártás céljaira.

Az üzemterv megváltoztatásának azonban technikai akadályai is lehetnek. Akármilyen jövedelmező legyen is egy új üzemág, annak a vetésforgóba való beillesztéséhez, vagy az állatállomány felneveléséhez hosszabb idő szükséges. Bizonyos termelési ágak átállítása sokszor csak évekre menő kísérletezés alapján lehetséges és üzemenként kell a szántás, trágyázás, nemesített vetőmag stb. alkalmazását kipróbálni. Ezalatt az idő alatt a konjunktúrák teljesen megváltozhatnak. Szerepe van a racionalizálásnál a munkáskérdésnek is. A mezőgazdasági termelés munkaköltségeinek emelkedése a kultúrhaladás velejárója. A Német Mezőgazdasági Társaság megállapítása szerint az utóbbi 50 évben a munkabérek 181%-al, a terményárak pedig csak 106%-al növekedtek. A reláció eltérése 18,4%-ról 25,1%-ra emelkedett. A befektetés termésmegőző hatásait tehát a munkabérek többé-kevésbé fölemészthetik. Az agrárválsággal szemben

a mezőgazdaság nem védekezhetik úgy, mint az ipar, t. i. munkáselbocsátással. Tanult munkásait a legnagyobb krízis esetén sem nélkülözheti, a tanulatlan munkások elbocsátása pedig azok elköltözését vagy ipari munkára való áttérését vonhatja maga után. A családi üzemnél a munkaintenzitás nem okoz ennyi gondot, emelése főleg a klímától, a talaj jószágától és a munkaeszközöktől függ, de legdöntőbb a népesség kultúrája és életnívója, mert ez az, amely kedvező piaci viszonyok közt még a családi üzemeket is a piac számára való termelésre ösztönzi.

Az intenzitás legmagasabb rendű fokozását úgy a szabad gazdasági rendszer magángazdasági elgondolása, mint különösen a tervgazdaságok a mezőgazdaság gépesítésétől várják. Erről fentebb már szoltunk, minthogy azonban ez a változás az üzemtípusokra is kiterjed és így a munkarendszer átalakításával is kapcsolatos, néhány vonatkozására e helyütt vissza kell térnünk. A termelési technika, különösen a gépesítés terén világszerte mutatkozó változásnál a nagyüzemi rendszerű országok (Egyesült Államok, Oroszország stb.) vezetnek, bár a gépesítést bizonyos mértékig a termelés normális folyamata is megköveteli, amely a mainál jobb talajművelő eszközöket kíván, így pl. dombosabb vidékeken, kedvezőtlen időjárás mellett az egy-két hétre összetömörülő szántási munkát a traktorhasználat gyorsabban végezhetővé teszi. A villamosság, amely nemcsak ekét, cséplőgépet, szalmaprést, darálómalmot hajt, de a kisgazdaság munkagépeit, a rostát, répavágót, szecsavágót, alfaszeparátort, fűtő- és főzőkészüléket stb., a racionalizálásnak fontos tényezője. Meggondolandó azonban, hogy megfelelő centrálék nélkül a villanynak a birtok különböző részeire való bevezetése, de előállításának kérdése is a kisüzem számára költséges és így a kisgazda fő motorereje még sokáig a ló- és ökörfogat lesz. További megfontolást igényel, hogy a gépek aránylag komplikált szerkezetűek és gyorsan kopnak, amint ezt a szofchozok gépesítésénél az amerikai szakértők megállapították. Általánosságban a gép inkább a munka költségeit takarítja meg, mint a termés eredményét szaporítja. Vannak természetesen kivételek is, így a motoros permetezés gyorsabb, jobb és olcsóbb, mint a kézi. Ugyanez mondható a gépvetésről is. A siló gyors feltöltése silótöltőgép nélkül lehetetlen, ez pedig motorhajtás nélkül fáradságos és tökéletlen. A fűkaszáló- és aratógép is kifizetheti magát, még a kisüzemben is, ha a család ennek segítségével munkáját hamarabb befejezheti és másutt, pl. szőlőben, kertészetben tevékenykedik. A kisüzem talajművelése megfelelő szerszámok és munkagépek (ekék, boronák, hengerek) nélkül elképzelhetetlen. Maga pl. a legjobban elterjedt lókapa lehetővé teszi, hogy a tengeri, burgonya stb. ma általános kétszeri kapálása helyett négyszeri vagy hatszori kapálás növelje a termés hozamát. Természetesen a néptraktorok, háton hordozható vagy kézzel tolható munkagépek, még inkább megkönnyítenék a családi üzem munkáját és a szövetkezeti géphasználat, különösen a termés betakarításánál, tisztításnál, osztályozásnál és a tárolásnál jó szolgálatot tenne a családi üzemnek is, a termények magasabb árú értékesítését előmozdítva. Messze vezetne, ha ehelyütt a vonatkozó szövetkezeti segítséget egész terjedelmében tárgyalnók. Meg kell azonban jegyezni, hogy ennek a segítségnek útja a mezőgazdasági termelésen kívül fekvő tényezőktől is függ, elsősorban villamos központok létesítésétől, más oldalról a gépgyárak olyan átállításától, hogy ne csak a nagyüzem géptípusaival, hanem a kevésbé jövedelmező kis-traktorok, cséplőgépek, szelektorok stb. előállításával is foglalkozzanak.

A legtöbb gép, így maga a traktor is, de méginkább a tárolás és feldolgozás

gépei, inkább a nagyüzem termelését mozdítják elő. Németországban az 1925. évi üzemstatistika szerint a motoros eke százalékos arányszáma a különböző üzemekben a következő volt:

2 ha alatt.....	—
2—5	0·01
5—10	0·02
10—20	0·04
20—50	0·28
50—100	4·04
100—200	19·30
200-on felül	36·23

Az összes üzemek... 0·14 %-a.

Északamerika és Oroszország ezeknek a kombinált arató-, cséplő-, zsákoló-, elevátor- stb. gépeknek a hazája. Alkalmazásuk kisebb gazdaságokban csak szövetkezeti alapon képzelhető el, amely szervezet nemcsak a gépbeszerzést és használatát, de a kisüzemekre nézve legsúlyosabb probléma megoldását, a gépjavítást is könnyebbé és olcsóvá teszi. A gépalkalmazásnak természetesen nemcsak jó oldala, de hátrányai is vannak. Egyik a Magyarországon normális körülmények között súlyos munkanélküliségnek gyarapítása, a másik a gépalkalmazás következtében fellépő trágyahiány. A géphasználattal különben csak akkor jár karöltve a munkanélküliség, ha a gépesítéssel együtt nem fokozzuk az intenzitást. Hogy a nagyüzem gépesítésével velejár-e a munkaalkalmak csökkenése, az attól függ, havajjon az illető ország nagyüzemei elérték-e már a megengedhető és okszerű intenzitás ökonómiai határát. Nálunk az intenzitásnak még sok lehetősége és tennivalója van, amit a gépesítés segít fölszínre hozni. Ezeknél a nagyüzemeknél a gépesítéssel általában a munkaalkalom is emelkedett, főleg a kvalifikált munkások, uradalmi gépészek, traktorvezetők stb. alkalmazása folytán. Ugyanígy a gép által előidézett trágyahiányt is ki lehet egyensúlyozni, ha a miatta csökkent igaerőt a haszonállatok szaporításával pótoljuk. Egyébként a magyar mezőgazdaság intenzíven kezelt nagyüzemei mind a két irányban igyekeztek egyensúlyt keresni és találni. Eléggé gépesítettek is voltak, de gépeik többé-kevésbé elavultak. Általában véve még sok tennivaló volna a gépesítés előmozdítására, hogy csak távolról is megközelítsük Amerikát és a nyomában haladó országokat, ahol a vezető szempont a munkaszolgáltatás fölemelése és a munkabérmegtakarítás. A ritka népességű és drága munkabéru tengerentúli államokban csak géphasználattal tudnak még külterjesen is gazdálkodni, viszont Európában csak az okszerű és nem túlhajtott gépesítéssel lehet a még racionális intenzitást is kihozni, s ezáltal az aránylag sűrű agrárnépességet foglalkoztatni.

A gépalkalmazás lehetőségét a magyar kutatás inkább deduktív-spekulatív módszerrel igyekezett meghatározni. Kilátásait nem látja kedvezőeknek, mert a kisgazdaságokban leginkább használt eszközök közül egy vetőgépre a statisztikai felvétel szerint átlagban 108 hold terület, egy lókapára 44 hold esik, ami nyilvánvalóan meghaladja a használat optimális idejével mért szolgáltatóképességet. A traktor, mint többféle alkalmazást megengedő erőgép, inkább a nagyüzem munkarendszerébe illeszthető be, mert racionális kihasználásához minimálisan 100 kat. hold munkaterület, átlagosan pedig 2—300 hold szükséges, ezzel pedig a magyar agrárrendszer túlnyomó százalékát képviselő

családi üzem nem rendelkezik. Egyébként Adorján János tervezete szerint a traktor kisüzemi okszerű felhasználását a négyes váltógazdasági, kényszerforgós tagosítás biztosíthatná. A kis, gumikerekű, szállításra is fölhasználható traktorok szövetkezeti használata kedvező eredményt adhat, ehhez azonban nemcsak gépbeszerzés, megfelelő service, hanem a használat zavartalanságát biztosító szövetkezeti iskolázás is elengedhetetlenül szükséges. Természetesen a gépesítés a mezőgazdaságban sohasem fogja elérni azt a fokot és hatása is mindig kisebb lesz, mint az iparban. Ez a mezőgazdaságra nézve hátrányt jelent, tekintettel arra, hogy a gép az iparban alkalmazott emberi munkaerő termelékenységét megsokszorozza, ezenkívül a műveletekhez szükséges erő kifejtést is enyhíti. A mezőgazdaságban az emberi munkaerő háromszorosát, de esetleg ötszörösét végzi annak a fizikai munkának, amit a gyáriparban rendes körülmények között a munkás végez. A gyáriparban a munkás teljesítményét száztízszeresen haladja meg a gépi berendezés által teljesített fizikai munkamennyiség, míg az őstermelésben legfeljebb annak csak tízszeresét szolgálja ki a gép, vagy más erősegítség. Legtisztábban megfigyelhető ez a törpeüzemnél, ahol még az iga is, — a talajművelésen, terménybetakarításon és a trágyakihordáson kívül — hiányozván, az emberi munkaerő egyedül végzi a termelőtevékenységet.

Ami most már a munkateljesítmény fokozását illeti, ennek meghatározása nálunk sokkal nehezebb, mint Amerikában, ahol a farmgazdálkodás sablonossága megfelelő összehasonlítási alapot ad, míg Európában a mezőgazdasági üzemek sokfélesége csak egyéni elbírálást, esetleg típusok felállítását teszi lehetővé. Az egyes növények és állattenyésztési ágak munkaszükségletét, sőt a munkák megoszlását Amerikában a Howard-féle módszerrel vizsgálják. A német pommritzi munkakísérleti intézet kiadványaiból Münzinger és Ries összegezték a szükséges eredményeket. Nálunk Helley András professzor a magyar munkaerőfelhasználás (emberi, állati, gépi) különböző hatásfokát vizsgáló intézetet létesített, amelynek eredményei rövidesen földolgozás alá kerülnek.

Összefoglalva az eddigieket, kétségtelenül megállapítható, hogy az okszerű, belterjes művelés általában kívánatos, mert nagyobb stabilitást nyújt, terméseredményei általában magasabbak és kevésbé ingadozóak. Igaz más oldalról, hogy a nyershozadék szaporítása magában véve még nem jelent magasabb tisztajövedelmet, mert ez a befektetés és költségek nagyságától is függ. Minthogy azonban a magángazdasági üzemvezetés sokkal nagyobb mértékben érdekelt a tisztajövedelemben, mint a nyershozadéokban, csak nagyon kedvező konjunktúrák esetén vállalja az intenzitás fokozásával együttjáró kockázatot. Viszont a nemzetgazdaság élelmiszerral és ipari nyersanyaggal való ellátását a nyershozadék fokozása a legmesszebbmenően támasztja alá. Éppen ezért törekedni kell az intenzitás fokozására, de mindig figyelemmel arra, hogy a többtermelés veszteséges ne legyen. Amint ezt már David és Kautsky megállapították, a gazda a tőkés termelésnél a költségek egyszerű visszatérülésével nem érheti be, sőt az átlagos haszon nivóján is csak a járadékot nem adó, rosszminőségű földön termel, míg jobb talajokon a tőkés termelés hajtóerejétől, a nyereségtől vezetve, fokozott befektetéssel igyekszik az intenzitást emelni. Ennek maximumát, amint fentebb láttuk, a csökkenő földhozadék törvénye jelöli meg. Ezen túl a nagyobb tőke- és munkabefektetés csupán a nyershozadékot fokozza, viszont a tisztajövedelem arra a nivóra csökken, amelyen csak egy adótól és adósságtól mentes, természetes gazdálkodást folytató parasztcsalád élhet meg, aránylag kis területen, primitív életviszonyok közt, maximális munkabevetéssel.

4. §. A mezőgazdasági üzem nyers- és tisztahozadéka.

A mezőgazdasági üzem nyers- és tisztahozadékának reális megállapítása. — Az üzemtani vizsgálatok agrárpolitikai értékelése. — A statisztikai felvételezések, a konjunktúrakutatás, a monografiák, a könyvelés- és becsléstan felhasználása. — A jövedelmezőségvizsgálat agrárpolitikai módszerei. — A jövedelemalakulás tényezői. — A mezőgazdasági válságból kivezető utak. — A jövedelmezőségvizsgálat összehasonlító módjai és nehézségei, illetve a bizonytalansági tényezők. — A tisztajövedelem helyes mérlegelése. — A reprezentatív felvételezések értékelése. — A különböző gazdasági tőkék mérlegelése. — A földtőke értékelése. — A földbér alakulása. — Az üzemfelszerelés leltári értékelése. — A befektetett tőkék kamatvizsgálata. — A bevételi és kiadási tételek. — Állandó és változó költségek. — A munkaerőszükséglet és költségei. — Adóterhek és más közszolgáltatások. — A bevételek és kiadások egyenlege a helyes üzemvezetésben.

Előző szakaszban már utaltunk arra, hogy a mezőgazdálkodás rendes vitele, méginkább az intenzitás fokozása szoros kapcsolatban áll azzal a körülménnyel, hogy az üzem eredménye megfelel-e a ráfordított költségeknek. Laur, Aereboe, Waterstradt, Nagypataki stb. egyetértenek abban, hogy a mezőgazdasági üzem sorsára nem a legnagyobb nyers, de az optimális tisztahozadék döntő. A rentabilitás követelményével szemben a különböző üzemtípusok különbözőképpen viselkednek. Legkönnyebben tisztázható ez a kérdés a piac számára termelő üzemnél, mert ez többnyire a pénzgazdaság rendszerébe tagolódik s a gazdaság nyershozadékának előállítási költségeit s az értékesítés pénzbevételeit egybevetve, aránylag könnyű megállapítani a gazdálkodás eredményét és fejlesztésének legfontosabb tényezőjét, a tisztahozadékot vagy annak hiányát, amely állandósulva, a vállalkozás csődjéhez vezet. Nagyüzemnél rendszerint a gazdaságban dolgozó tőkefeleségek kamategyenértékét vizsgálják, míg a családi üzemnél a saját tőke kamata és a családtagok munkaértéke fontos. A tisztahozadék három tényezője: az előállított termelvények mennyisége; ezeknek naturális vagy pénzben kifejezett értéke és a termelési költség. Az első tényezőnél nemcsak az egész eredmény, de az egyes művelési ágak részeredménye is fontos, de a második tényező, az egyes termények áralakulása is mérlegelendő, akár pénzértékben, akár naturális alapon számítjuk azokat. A harmadik tényező, a kiadások értékelése a legnehezebb és e szakasz főleg az üzemvitel költségoldalával foglalkozik, miután a bevételi oldal a termeléssel csak közvetve áll összefüggésben s annak legdöntőbb elemét, az áralakulást, külön fejezetben tárgyaljuk. De általánosságban a tisztahozadék megállapításánál a bevétel értékelése sem hanyagolható el, akár naturális alapon, akár pénzre átszámítva vizsgáljuk azt. A kutatás rendszerint az üzemek könyvvezetése alapján történik, amely a pénznyershozadék megállapítását teszi lehetővé. Az agrárpolitika e tekintetben az üzemtanra támaszkodik.

Amint már ezt fentebb kifejtettük, az agrárpolitika tudományos fejlődésére jótékony hatással volt az üzemstatisztika, de az üzemtan kutatásainak agrárpolitikai értékelése is. Amit e téren von der Goltz, Aereboe, Laur és az olasz Serpieri végeztek, a már túlságosan spekulatív irányba tévedt agrárpolitika megújhodása volt. De hathatósan alátámasztották az agrárpolitika fejlődését azok a részletkutatások is, amiket a kizárólag üzemtannal foglalkozó agrárközgazdák, mint Waterstradt, Brinckmann, Nagypataki (Reichenbach) stb. rendszeres vizsgálódásai szolgáltatnak. Munkálkodásuk eredményének agrárpolitikai hasznosítása nélkül ma már modern agrárpolitika el sem képzelhető.

Sokat segített a tisztahozadék meghatározásánál az általános statisztikai

felvételeken kívül azoknak a monográfiáknak közzététele is, amelyeket gyakorlati vagy tudományos célból különböző üzemstatisztikai intézetek és bizottságok publikáltak (l. Sering, Münzinger, Juhos, Kesztyűs, Kulin, Witthen stb. tanulmányait). Ezek kisebb- vagy nagyobb számú reprezentatív üzem könyvelési adatai alapján számították ki, hogy a nagy-, közép- és kisüzemek az egész ország vagy annak nagyjában azonos gazdasági jellegű részeiben milyenek voltak a termelési, értékesítési, beszerzési és pénzforgalmi eredményei. Általában véve a könyvelési adatokból kiválasztott típusok alapján dolgoztak, amelyeknél döntő az üzem nagyság, a talaj és a termelési intenzitás. Az adatgyűjtést a Laur-féle svájci paraszttitkárság évtizedekre visszamenő könyvelési eredményei alapján a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet sablonja alapján végezték, amely nemcsak statikailag állapítja meg valamely ország mezőgazdasági üzemeinek jövedelmezőségét, hanem az Amerikában kifejlődött konjunktúrakutatás módszerével főleg a termények és termelési eszközök árát vizsgálva, azokat a lehetőségeket és alkalmakat kívánja tisztázni, melyek a különböző nagyságú termőterületek jövedelmezőségét biztosítják. A hosszabb időben lefolyó mozgási irányon kívül, amelyet a statisztika a nagyszámok törvénye alapján legfőbb vonalaiban megjelöl, a rövidtávú dinamikus mozgást is relációba hozza a mezőgazdasági üzemmel, mint pl. a belső és világpiac árváltozásait általában, vagy egyes cikkeknek.

Az üzemek könyvvezetése és összefoglalásuknak önállóságra törekvő újabb ága, a számtartásstatisztika az egész üzemvezetés áttekintését nyújtja. Az egyes üzemágak terméseredménye alapján az üzemcsoportok nyers hozamát állapítja meg átlagokban. A nyershozamot a cselekvőtökéhez viszonyítva igyekszik a gazdaságok hozadéki értékét kiszámítani. Nyershozam a gazdasági üzemben egy év leforgása alatt mutatkozó értékgyarapodás, amelyből levonva az összes költségeket, megkapjuk az üzem tiszta hozamát. Ebből sokan az üzemi nyereség, mások a vállalkozói nyereség kiszámítására törekszenek, az agrárpolitikát azonban elsősorban az érdekli, hogy a gazda milyen jövedelmet ért el a gazdaság hozamából, befektetett tőkéje hogyan értékesült, munkája minő ellenszolgáltatást nyert. Ezenkívül az összesség szempontjából is mérlegelendő az eredmény, mint nemzetgazdasági jövedelem. A tisztajövedelem megállapításánál a pontos könyvvezetésnek döntő szerepe van. A könyvvezetés irányelvei fölött sok vita folyt, amelyeknek részletkérdései agrárpolitikai szempontból kisebb jelentőségűek, tengelye az, hogy célszerű és lehet-e az üzemben szervesen összeforrott üzemágakat számszerűen egymástól elhatárolni. Aereboe szerint a gazdaság szerves egész s így abban önálló üzemágak a valóságban nincsenek. Agrárpolitikai szempontból ennél nagyobb súlyú a tisztahozadék megállapításának kérdése. Ennek többféle módja ismeretes, a kivonásos, ú. n. szubsztraktív módszer, amelynél az éveleji és évvégi vagyoni állapot kerül szembeállításra. Másik módszer a bővített (táblázatos vagy számlás zárás), amely a nyershozam és üzemköltség megállapítása útján vezeti le a tisztahozamot, végül a kettős számtartási rendszer, amelynél a mérleg és eredmény számla egyenlegeiből tűnik ki mind az egész üzemre, mind pedig az egyes üzemágakra vonatkozó tiszta hozam vagy veszteség.

További vitakérdés, hogy a mezőgazdasági és kereskedelmi könyvvezetés azonos elvek szerint történjék-e. Kétségtelen, hogy a mezőgazdasági vállalat erőteljesen halad az üzemi befektetések, termelési költségek pontos megállapítása, pénzértékre való átszámítása, a leltár s a készletek változásának mérlege-

lése tekintetében a nagyipar és kereskedelem által alkalmazott módszerek felé. A kereskedelmi és mezőgazdasági számtartás között azonban a különbség mindig fennmarad, mert a mezőgazdasági számtartás kénytelen a mezőgazdasági üzem szerves felépítéséből folyó nehézségekhez alkalmazkodni. Így pl. foglalkozni kénytelen a piacra nem kerülő termények mikénti értékelésével, továbbá, hogy az évvégi készletekből mennyi tekintendő piacra vihetőnek és mennyi a jövő évre szóló befektetésnek. A kereskedelmi könyvvitelben az egyes tartós befektetések (trágyázás, ültetvénylétesítés stb.) hozadékának kiszámítása sem fordul elő. Éppen ezért van szükség nemcsak sajátos mezőgazdasági számtartási rendszerre, hanem a könyvvitelnél üzemtanilag is képzett szakemberre, míg a kereskedelmi könyvvitel vezetéséhez ezek a kiegészítő szakismeretek nem szükségesek.

Azok a monográfiák, amelyeket főleg az egyes üzemek számtartásainak összegezése alapján különböző intézetek készítenek, természetesen nemcsak az üzem belső, hanem a nyershozadékot befolyásoló természeti és egyéb viszonyait is tisztázni kénytelenek, így pl. a gazdasági év havi csapadékmennyiségét, középhőmérsékletét; azután a főtermények termésátlagát, árait s a mezőgazdaságban fontosabb termelési eszközök áralakulását s ezzel a rentabilitásnál iránytadó agrárroló kiszámítását is helyesebbé teszik. Ezt t. i. általában az összes ipari cikkek áralakulása alapján szokás mérni, pedig a legtöbb iparcikk a gazdára, méginkább a mezőgazdasági üzemre jelentéktelen, viszont a mezőgazdasági cikkek az ipari termelésben majdnem teljes mértékben érvényesülnek. A monográfiák elsősorban az általuk nyilvántartott üzemek belső szervezeti viszonyaira helyezik a súlyt. A különböző üzemkategóriák átlagos nagyságát, a művelési ágak %-os megosztását, a learatott terület arányszámát, a százhold mezőgazdasági területre átszámított állatállományt, a befektetett tőkéket stb. vizsgálva igyekeznek a mezőgazdasági üzem készletváltozásait, belső forgalmát s ez alapon a gazdaság termelési költségeit megállapítani.

Az agrárpolitika természetesen más szempontok szerint értékeli az adatokat és az eredményeket. Az üzemtan közvetlen célja az egyes gazdaságok magán-gazdasági vezetésénél konkrét útmutatásokat adni, az agrárpolitika viszont a mezőgazdaság rentabilitásának általános mozgási irányát törekszik tisztázni. A két különböző célkitűzés technikailag a reprezentatív üzemvizsgálat által hozható egy nevezőre. Elméleti alapja könnyen meglelhető, hiszen már Roscher megállapította, hogy az intenzív földművelés a magasabb terményárak függvénye s ugyanezen az állásponton van Waterstradt és az összes üzemtani szakíró. Az agrárpolitikát az egyes üzemek sorsa csak az általános gazdasági helyzet szempontjából érdekli, így különösen az agrárválság oknyomozó vizsgálatánál, amikor a nyers- és tisztahozadék párhuzamos fejlődésének megszakítását a termelési költségek és a terményárak egyensúlybahozatalával törekszik áthidalni. Nem érdektelen azonban reá nézve az üzembe fektetett tőkék mikénti kamatozása sem, vagy az üzemben tevékeny egyének jövedelmi viszonyainak mikénti alakulása. Ennéltermészetesen a földjáradékot, a vállalkozói nyereséget és a munkabérgényt is figyelembe kell vennie, a legkülönbözőbb mezőgazdasági cikkek terméseredményét és áralakulását relációba hozva egymással. Az agrárpolitika vizsgálódásainál természetesen az is különbséget tesz, hogy célja egyszerűen az adatfölvétel és jelenségeírás-e, vagy a helyzetjavítás eszközeinek megválasztása: az árvédelem, a termelési költségek csökkentése, vagy a terméseredmények fokozása révén. Figyelembe kell vennie a javítás eszközeinél a szállítási költségek hatását, a szál-

litási eszközök fejlődését, a raktározási technika, a helyben való feldolgozás (konzervipar) előhaladását, de a piac ízlésének változásait is. Mindezen kérdések elbírálásánál és a javítás eszközeinek meghatározásánál felbecsülhetetlen szolgálatot teljesít az agrárpolitika számára a piackutatás, amely a termelés s az áralakulás összefüggéseit törekszik tisztázni, így pl. a juhtartás jövedelmezőségénél a gyapjúkereslet, juhsajt és juhhús árának összefüggését, vagy a hízlalt sertések számának változását a tengeri áremelkedésével kapcsolatban. Az újabb kutatási irány nem csupán a közvetlen eladás eredményét veszi számításba, de a háztartási fogyasztást, továbbá az állattenyésztésen keresztül történő értékesítést (takarmány, trágya), végül a feldolgozást is (cukor, szesz stb.). E módosítások dacára kétségtelen, hogy a Thünen-féle zónák hatóköre nemcsak a statikus, de a dinamikus jövedelmezőségi vizsgálatnál is nélkülözhetetlen. Csak megfelelő fogyasztóközpontok mellett lehet jövedelmező új termelési ágakat a siker nagyobb valószínűsége mellett meghonosítani. Sok esetben a piactól való távolság még a talaj minőségénél is fontosabb, bár a földmivelés sajátos törvényei bizonyos mértékig erősebbnek bizonyulnak, mint a piacéi.

A gazda tiszta jövedelmének meghatározásánál a Laur által javasolt és nemzetközileg elfogadott számtartásstatistikai irányelveket követi az agrárpolitika is. A gazdálkodó mezőgazdasági jövedelme az üzem tiszta hozamából állapítható meg a bérigény levonásával és a kifizetett adósságkamatok és az esetleges haszonbér hozzáadásával. Ha a mezőgazdasági jövedelemből a munkabérigényt levonjuk, akkor megkapjuk a vagyonyjáradékot, ha pedig a tisztavagygon átlagos kamatlábbal számított kamatigényét vonjuk le a mezőgazdasági jövedelemből, akkor megtudjuk, hogy mennyi maradt a gazdaságnak munkájának ellenértékében munkabérkereset gyanánt (Nagypataki meghatározása). A vállalkozói nyereség külön mérlegelést igényel, mint az üzemszervezésnek, a különleges konjunktúrák felismerésének és realizálásának eredménye. Úgy a tulajdonos, mint a bérlő átlagos munkája az üzemi költségekhez számítandó. Ha a birtok meg van terhelve, a mezőgazdaság jövedelmében a hitelező is részesül.

Az agrárpolitika egyik legnehezebb kérdése a mezőgazdasági üzembe fektetett tőke kamatozásának kiszámítása. A tulajdonos t. i. az üzembe fektetett vagyonságainak kamatát élvezzi és ha ezen felül még valami marad, ezt mint földjáradékot, amely két tényezőnek szétválasztása agrárpolitikai szempontból nagy horderejű. Utóbbi talán legtisztábban a bérletnél állapítható meg, bár utaltunk arra, hogy a földjáradék a haszonbérrel nem azonosítható, viszont a bérlő üzemi tőkájének kamatát, munkadíját és vállalkozói nyereségét leszámítva, könnyebb eljutni a tiszta földjáradék megállapításához. Főntebb láttuk, hogy az agrárpolitikában a föld tőkejellegének megállapítása is fontos vitakérdés. Az üzemtani szakirodalomban a földbirtokot általában véve tőkének tekintik, sőt Laur a termelés alaptőkéjét egyenesen földbirtoktőkének nevezi, mivel ez az életben pénzért megszerezhető. A földtőke és az üzemi tőke hozadéka jelentékeny eltérést mutat egymástól. Az előbbi normális időkben 3—4%, utóbbi 5—7%-ot tesz ki s ez a földbérlő valódi haszna. Egyébként meggondolandó, hogy a mezőgazdasági üzem eredményének megítélésénél ideális mérték-e a tiszta hozam és a befektetett tőke egymáshoz való viszonya. Különösen kétséges ez a kisüzemnél, ahol a költségek legnagyobb hányadát a saját munka teszi s így a jövedelemben a munkabér jelentős tényező. Más a helyzet a piac számára termelő üzemnél, ahol ez a mérték mutatja, hogy a földbirtokos, mint tőkés, nem

járt volna-e jobban, ha a birtokba fektetett pénzét másképpen hasznosítja. Magángazdasági szempontból ez a meggondolás föltétlenül indokolt, mert a forgalmi gazdaság akkor is tönkremehet, ha a nyershozam az átlagosnál nagyobb. A családi üzemben a nyershozadéknak döntőbb a szerepe, bár kétségtelen, hogy a kisgazdát a tisztahozadék és munkabérigénye is érdekli. Minthogy a nyershozadék nemcsak a pénzbefektetéssel, hanem a gazdaságban előállított terményekkel (abrak, trágya) és a munkaintenzitás fokozásával is növelhető és ez mind visszahat a tisztahozadéokra, agrárpolitikai szempontból fontos a nyershozadék mozgásának pontos mérlegelése, amelyet azután a mindenkori piaci árral egybevetve, könnyebb az üzem jövedelmezőségét megállapítani és a mezőgazdasági termelés fejlesztésére vonatkozó javaslatokat elkészíteni.

A gazdasági válságok depressziós hatásának kiegyensúlyozásával, a termelés oldaláról, elsősorban az üzemtan foglalkozik. Csak magángazdasági útmutatást ad, ez azonban a közösségi gazdálkodás üzemterveiben is haszonnal értékesíthető. Talán legnagyobb szolgáltatása e téren annak köztudattá tétele, hogy a mezőgazdasági üzem organikus egész s így az egyes üzemágak kölcsönhatása és összeredménye is számításba veendő. Nem lehet külön elbírálni még az üzem mellett működő mezőgazdasági ipar üzleti eredményét sem, csak az egész gazdaság tisztahozadékára gyakorolt együttes hatásában. Ez természetesen nem annyit jelent, hogy az egyes üzemágak külön-külön meg nem vizsgálódók. Hiszen a legtöbb üzemben nem maga a gazdálkodás veszteséges, hanem a rentabilitási viszonyok tolódtak el az egyes termények árhanyatlása, vagy az aránytalanul nagy üzemi költségek és az ezzel nem számoló üzemterv miatt. A javítás módja tehát összhangot teremteni az üzemágak, a bennük szereplő növények termelési költségei és árai között és az üzemtervnek olyan átalakítása, amely vagy jobb árakat, vagy nagyobb terméseredményt biztosít, vagy az üzemen belül jobban értékesíthető termelvényekre vet súlyt. E század harmincas éveiben mutatkozó agrárválság kiegyensúlyozásánál különösen a családi üzem igyekezett olyan módon védekezni, hogy megfelelő áron nem értékesíthető terményeit a gazdaságon belül, vagy az önellátás javítására, vagy a beruházások fokozására használta fel. Fejlettebb piaci viszonyok mellett utóbbi módszer ajánlható, mert ez a depresszió elmúltával a tőke és munkaintenzitás fokozásának helyzeti előnyt ad, míg a háztartási fölhasználásnak szükségentűli fokozása az árviszonyok javulásánál az élelnívó hanyatlását idézheti elő, mint ez különösen a kisgyermek tejfogyasztásánál világszerte észlelhető ott, ahol a tejszövetkezeti mozgalom nagyobb lendületet vett.

Az agrárkrízis elleni védekezésnél nem szabad kizárólag a bevételi, hanem egyszersmind a költségoldalról kiindulni s amikor a gazda üzemtervében magasabb áron értékesíthető növényeket iktat be, hogy ezeknek jövedelméből pl. a búzatermelés deficitjét pótolja, legyen figyelemmel az üzem költségvetési oldalánál lehetséges megtakarításokra is. De azt is vizsgálat tárgyává kell tenni, hogy az üzemterv átalakításának és az ehhez szükséges tőkebefektetésnek eredménye nemcsak a termelési eszközök és a munkabérek magasságától függ, hanem az illető ország közgazdasági fejlettségétől és természeti adottságaitól, a talajtól és a klímától. A tisztajövedelem változatlan árak mellett legkönnyebben a termelési költségek csökkentése által növelhető. E szabály alól azonban számtalan kivétel van, az eredmény sokszor az intenzitást fokozó beruházások okszerű mértékétől függ. Brinckmann szerint a jövedelmezőség végeredményben intenzitási kérdés.

Rendszeres számtartásvezetés mellett elég pontosan meg lehet állapítani, hogy egyik-másik termelési ágban egy adott időpontban mennyi emberi munkaerő, műtrágya stb. van és leszámítva egyes beruházásokat (pl. gyümölcsstelepités), a befektetett tőke kamatozását is elég pontosan meg lehet határozni. Az ingatlan-tőke és az üzemi tőke kapcsolata, a bérlettől eltekintve, bizonytalanabb a mezőgazdaságban, mint az iparban, de ha megtaláltuk az okszerű intenzitás ökonómiai határát, akkor helyes mértékünk van az ingatlan- és üzemi tőke kapcsolatának megítéléséhez is. A határhaszon alkalmazása mellett minden egyes üzemban az utolsó, még jövedelmet adó befektetési határegység is kikutatható, ha a legkisebb befektetéssel a lehető legmagasabb tisztajövedelmet akarjuk elérni. A befektetés határmértéke jelenti a legkedvezőbb viszonyt a nyers- és tisztahozadék között, ha ezt túlléptük, a tisztajövedelem csökkenni fog. Utóbbinál tehát nemcsak a termés nagyságára, de a befektetés és a bevétel relációjára is figyelemmel kell lenni. Nem szabad azonban a kalkulációnál a várható terményárakat túlmagasán, a költségeket pedig túlalacsonyán előírni. Az egyes üzemeknél a téves számítás csak a rizikót növeli, közösségi üzemeknél azonban, különösen tervgazdaságban, alig jótétehető nemzetgazdasági kárt okozhat, amelyet csak az enyhít, ha a gazdának szabad választást engednek több hasonló célból termelhető növény között, amelynek áralakulása, vagy termelési költsége reája nézve kedvezőbb.

Az üzemtan egyik legértékesebb útmutatása az agrárpolitika részére is, hogy a gazda üzemberendezésénél és fejlesztésénél mindig olyan gazdaság adataiból induljon ki, amely talajminőség, fekvés, klíma szerint és nagyságra is kb. megfelel az ő üzemének, s amelynél a költségek és a bevételek egyensúlyban vannak. Ez esetben a tisztajövedelem szaporításának kétféle módja lehetséges: vagy az, hogy a gazda a hozzávásárolt vagy bérelt területen változatlan intenzitással tovább gazdálkodik, amely törekvés inkább a kisüzemet jellemzi, vagy pedig gazdaságának kisebb vagy nagyobb részén fokozott tőke- és munkabefektetéssel a termelés intenzitását emeli. Mindkét esetben természetesen a határkiadások és a határbevételek döntik el, hogy a termésfokozás vagy az újonnan bekapcsolt terület ad-e megfelelőbb jövedelmet. Ez aszerint változik, hogy a természeti és közgazdasági viszonyok a külterjes vagy a belterjes gazdálkodásnak kedveznek-e inkább. Mindenesetre szükséges azonban a terményegységre eső költségek és bevételek lehető pontos kiszámítása, különösen ott, ahol világpiaci árak játszanak szerepet. Ha valamely üzem csak olyan cikkeket termel, amelyek azonos árhatás alatt állanak, a terményár és termelés között az összefüggés könnyebben tisztázható, bár sokszor egymástól független piaci tényezők által befolyásolt ára van a gabonának és a szalmájának, az állat húsának, tejének stb.

Az üzemterv összeállításánál külön-külön kell számbavenni a növénytermesztés és állattenyésztés, sőt ezek speciális ágainak várható jövedelmét, bár egész bizonyosan így sem határozható meg előre az üzemvezetés sikere, mert hiába állapítjuk meg, hogy valamely növény termelése deficitese, ha azt a vetésforgóban nem lehet nélkülözni pl. azért, mert valamelyes száraz takarmány kell a zöldtakarmányozás folytonosságának biztosításához stb. Az egyes növényeknek több alkalmas előveteménye van a talaj és éghajlat szerint, az állattenyésztésben is többféle takarmánnyal lehet számolni és a gazda maga választhat, hogy húst vagy zsírt akar-e termelni. Lehetséges, hogy a gazda tetemes befektetéssel a nyershozadékot növeli anélkül, hogy annyi eredményt is elérne, mintha kevesebb vagy éppen semmi befektetést nem eszközölt volna. Más üzemek

eredményével való összehasonlítás is relatív értékű. Az egyes üzemekben a növénytermesztés és állattenyésztés termelési költségei nagyon különbözők. Továbbá az is mérlegelendő, hogy a legtöbb üzem gazdálkodása nem általában eredménytelen, hanem egyes cikkek árhanyatlása és helytelen üzemtervi beállítása miatt lesz a termelés veszteséges.

Az üzem rentabilitása elsősorban a szervezéstől és a különböző kultúrfelelések helyes arányától függ, de arra más tényezők is befolyással vannak. Magyar viszonyok között pl. a mezőgazdasági üzem gerince a gabonatermesztés, de a talaj egyoldalú kihasználása, a végzendő munkák torlódása és az állatok takarmányszükségletének biztosítása stb. miatt ennek magas százaléka belterjessebb növénytermesztésre alkalmas viszonyok közt mégsem célszerű. Az alföldi kiscgazdaságok egyik legsúlyosabb baja egyes vidékeken a gabonatermesztés túlsúlya.

A tisztajövedelem bevételi oldalának mérlegelésénél többféle nehézséggel találkozunk, akár pénzben, akár naturáliákban kívánjuk azt megállapítani. Ezekre a zavaró momentumokra tudományos szempontból reá kell mutatnunk. A pénzben elszámolást befolyásoló körülmény, hogy a háztartásban és gazdaságban elhasznált terményeket saját költségen, nagykereskedelmi áron, termelői áron, vagy a fogyasztók által fizetett áron számoljuk-e el, mert mind a négy ár más és más jövedelmezőségi képet mutat. Általános elv, hogy mindent azon az áron kell elszámolni, amelyért az illető termelvény az gazdaság nettó értékesíthető lett volna. A háztartási és üzemi költségek egymástól való elválasztása és a terményeknek az üzemen belül, a piaci áralakulástól független felhasználása szintén komplikálja a mérlegkészítést. Ma már Laur kezdeményezésére sokezer európai kiscgazda számtartása ezt a szétválasztást megkönnyíti, bár a kiscüzem szolgáltatóképességét többnyire nem az egész terület, hanem a piac számára termelő aránylag kisebb rész határozza meg. Ezek holdszámát megállapítani pontosan nem lehet, mert ez nemcsak a piaci viszonyoktól, de a kiscüzem és a család viszonylagos nagyságától és így az önellátás mértékétől függ. Mindenesetre figyelembe kell venni, hogy a kiscüzem kvalifikált növénytermelésének a háztartásban fölhasznált részét azon az áron vegyék számításba, amelyen azt a termelő eladhatta volna és óvakodni kell attól, hogy az eredményt az egész területre érvényesnek tekintsük, holott a kiscüzem Juhos szerint területének átlagosan 40—45%-án gabonát termeszt, 20%-án kapásokat és csak a megmaradó részen takarmányt, kevés ipari és kereskedelmi növényvel kiegészítve.

A mezőgazdaság tisztahozadékának megállapításánál figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a kiadások és bevételek időpontja között jelentékeny eltérés van, miután azok a naptári évvel nem esnek egybe és a legtöbb előzőleg végzett vetési és állatnevelési munka eredménye csak később nyer elszámolást. Serpieri szerint azért sem könnyű a jövedelmezőség elbírálása, mert a tőke- és munkabefektetés értéke mint statikus számítási alap szerepel, viszont a gazdasági mérleg dinamikus, nemcsak a terményárak, de a munkabérek, termelési eszközök, költségei stb. is folytonos mozgásban vannak. Különösen nehéz ez a számítás az egyes üzemágakba, pl. tehenészetbe fektetett tőke kamatozásának és kihasználásának elbírálásánál, főleg a valutaromlás idején. Ezért javasolja Ihrig, hogy a költségeket és bevételeket árumennyiségben is tüntessék föl, ami a termelés jövedelmezőségének hosszabbtávú változását áttekinthetőbbé és az üzemtervváltozást részleteiben is elbírálhatóbbá tenné még a római Mezőgazdasági Intézet egységes aranyfrank számításánál is.

A tisztajövedelem meghatározásánál különösen a munka értékelése ütközik

nehézségbe. Ez legegyszerűbben keresztülvihető a piac számára termelő monokultúránál (bor, kávé stb.), ha az üzemvezető fizikai munkát nem végez. Valamivel nehezebb a nagyüzemben, ahol a szellemi vezetés és a vállalkozói tevékenység ellenértéke volna elhatárolandó. Itt csak az az elv lehet irányadó, hogy ha a tulajdonos maga vezeti gazdaságát, e címen akkora összeget kell kiadásba tenni, amennyiért ugyanolyan nagyságú gazdaságban hasonló vezetőt alkalmazni lehetne. A tulajdonos által használt lakóház és fogat személyi célokra való használatának ellenértéke pontosan fölszámítható. Nehezebb a családi üzem tisztajövedelmének megállapítása, kivéve az amerikai farmerekét, továbbá a svájci kisgazdákét, amelyre nézve Laur külön számtartási rendszert állapított meg. Szerinte az abban jelentkező tőkék és pénzforgalom négy részre bontandó: gazdasági üzem, háztartás, melléküzem és mellékkereset. Minden egyes tétel könyvelése, még maga a családi munka is, e számlák egyikére vagy másikára történik. Nehézség csak abban rejlik, hogy a családi üzemeknek elenyésző kicsiny része végez szakértő könyvelést és ezért a krónikus jövedelemhiányra csupán a munkaközösség életnívójának csökkenéséből, esetleg a családtagok létszámának redukációjából következtethetünk.

Az agrárpolitika éppen ezért inkább a reprezentatív üzemvizsgálatra vet nagyobb súlyt. A római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet kiadványai ezen a téren becses szolgálásokat tesznek, nemcsak az egyes országok különböző gazdaságainak szántóföldi kihasználását, átlagterméseit, állatgazdaságát, a befektetett tőkék nagyságát és megoszlását, de azoknak kamatozását, az elért nyershozamot, a felmerült üzemi és termelési költségek alapján a tisztahozamot, az üzemi nyereséget, a mezőgazdasági jövedelmet, a családi munkából egy férfin munkanapra eső munkabérkeresetet is feltüntetve. E vizsgálatok eredményeit kellőképpen értékelve is figyelembe veendő az a körülmény, hogy a mezőgazdaságban a klíma és talajkülönbség fokozottan érvényesül, nemcsak a termelés eredményénél, hanem a költségoldalán is. Így Lipták utal arra, hogy az időjárás erősen befolyásolja a munkamennyiséget (szénagyűjtés), egyes üzemágak is kölcsönhatást gyakorolnak egymásra, pl. ha a tengeri későn érik be, az őszi gabona vetése szintén késik. Ezeket a nehézségeket csak részben küszöböli ki Aereboe dedukciós spekulatív módszere, vagy Laur összehasonlító számtartási statisztikája. Az agrárpolitika tehát kénytelen beérni azzal az aránylag primitív megállapítással, hogy a gazdának, viszonylagosan és egyes kivételektől eltekintve, több hasznot jelent a jó termés, mint a magas terményár.

Az üzem hozadéki egyenlegének, vagyis az évközben beállott készletváltozásnak megállapításánál a leltárból kell kiindulni, amelynél a földbirtoktőke, a vele összefüggésben levő épülettőke és a beruházás, a növénytőke, az élő és holt felszerelés, továbbá a forgótőke veendő számításba. Az épülettőke az üzemnagyságon kívül a klímától, a gazdálkodás módjától (istállók, munkáslakások), az értékesítés idejétől és módjától (magtár) és az esetleges ipari berendezkedéstől függ. Az üzemnagysággal fordított arányban van, a nagyobb gazdaság egy holdjára kisebb épületérték esik. Nálánál fontosabb a föld, amelynek tökejellegét Smithtől és Thaertől kezdve Carey-ig és Marxig különféleképpen ítélték meg. A modern üzemtan általában véve a földet tőkének tekinti, hangsúlyozván, hogy az munkabefektetéssel lesz termelési tényezővé, a beruházások által növekedik értékében és az adás-vétel alakítja át tőkévé. A különbség csak ott van a föld és más adás-vételi tárgy között, hogy a föld csereértékét nem az előállítási költség, hanem az iránta megnyilvánuló kereslet és kínálat, tehát a talaj

jóságán kívül a telek fekvése, a piac közelsége stb. határozza meg, amely a rajta termelt cikkek árában jut kifejezésre és a mindenkori kamatlábbal tőkésítendő. Waterstradt szerint ezen a megítélésen nem változtat a föld szaporíthatatlansága sem, mert abszolút véve semmiféle jószág nem szaporítható, illetőleg bizonyos adott pillanatban minden jószág szaporíthatatlan. A gazdaságilag használható talajt a meliorációk növelik, a művelés abbahagyása pedig fogyasztatja. Ugyancsak csökkentheti az üzem irányának változása is a talajszükségletet, pl. legeltetéshez több terület szükséges, mint szántóföldi műveléshez, kerthez viszont kevesebb. Kétségtelen azonban, hogy az eladó föld kínálata kevésbé elasztikus, mint a tőkée és a munkáé. A föld monopol jellegéről alkotott tan ezzel függ össze. Brentano szerint a magántulajdonban levő földnek mindig van ára s ez az eladó és vevő értékítéletének egyensúlyát jelzi. Aereboe azt tanítja, hogy a föld ott, ahol azért árat nem fizetnek, mint a tengerentúli nagy pusztaságokon, nem érték és árának meghatározásánál a művelési eszközök, a vetőmag beszerzése és a munkáskéz drágasága a döntő. Tagadja, hogy a föld csere, használati, hozadéki vagy előszereteti értékkel rendelkeznek, annak csak egyetlen értéke van, az az ár, amelyet a birtokért kapni lehet. Csak az egyes becslők értékelése különböző. Ennél nem csupán a talajtulajdonságok, de a konjunktúra és a piaci termelés is számottevő tényező. Hozadéki érték feltételezése a kisbirtoknál is utópia, mert az értéket függetlenné teszi a kereslettől és a kínálattól, amely pedig annak egyetlen biztos meghatározója. A tényleges értékre természetesen a tervezett használat és a remélhető jövedelem is befolyással van, s ez a kínálatot és a keresletet módosíthatja.

Ezzel a felfogással szemben Rodbertus, Ruhland stb. azt hirdetik, hogy a föld nem tőke, hanem sajátos járadékforrás. Árának alaptényezője nem az előállítási költség; kémiai és fizikai tulajdonságait emberi munkával lehet ugyan gyarapítani, de ennél sem a melioráció költsége, hanem a föld nagyobb vagy kisebb hozadéképessége döntő. Abban minden irányzat egyetért, hogy a föld ára idők folyamán az üzemtechnika és az értékesítési lehetőségek szerint változik és hogy a földárak emelkedése addig nem tekinthető kritikussnak, amíg az a terményárakkal arányban van, mert értékét a használat határozza meg épúgy, mint más termelőeszközét. Rodbertus és Ruhland is csupán annak tarthatatlanságát hangsúlyozza, hogy a földet tőkének minősítsék, mert szerintük a birtok értéke szorosán összenőtt annak rendeltetésével és használatával és ez utóbbinak individuális becslés alapján megállapított értéke az egyetlen jogos ár. Ruhland ezen elvi alapon a föld forgalmi értéke helyébe az eredeti hozadéki értéket tenné, hozzáadva a befektetéseket s ezt kívánja a föld eladásánál érvényre juttatni, hogy eltérőleg a forgalmi ártól, a földet vásárló gazda forgótőkét vagy ennek hitelfedezeti biztosítékát ne foglalja le teljesen. Ha nem is az indokolásban, de közvetve osztja e felfogást Brentano is, aki szerint a földárak emelkedése az intenzitás rovására megy, mert a vevő pénzének vagy hitelének lekötése az újabb beruházásokat lehetetlenné teszi. Schumpeter a közösségi elemekre is figyelmeztet. Felfogása szerint a föld ára viszonyszám, amely a népesség munkaerejét, szükségleteit, szociális állapotát, a technikai fejlettségét, a rendelkezésre álló jogok kihasználását stb. tünteti fel.

Gyakorlatilag ennek a vitának a föld áralakulásával és haszonbérével kapcsolatban van jelentősége, eltekintve az ingatlanhiteltől. Buchenberger, de az üzemtan szerint általában, a föld árát a tőkésített tisztahozadék határozza meg, amelyet az üzemtan hozadéki értéknek nevez s amelyben nemcsak

a talaj minősége, de a piaci fekvés és a mezőgazdasági termények áralakulása is érvényre jut. Ez a reálforgalmi érték, amiért az egyforma minőségű birtok átlaga megvehető. A reálforgalmi árat az átlagos hozadéki érték határozza meg, de ezért csak kivételes esetben lehet földet kapni. A föld árának alakulására pszichológiai momentumok is hatással vannak, elsősorban annak fölbecslése, hogy technikai javításokkal, vagy a piaci konjunktúra fölhasználásával mit lehet az ingatlanból kihozni; sajnos, e tekintetben gyakori a hozadékképesség félreismerése és a várható jövedelem túlbecslése. Különösen a kisgazda értékeli túl az ingatlant, mert azon munkaalkalmat keres, vagy birtokát igyekszik kikerekíteni, városok közelében pedig zöldség- vagy más intenzív termesztést tervez. A népesség gyors szaporodása a városok környékén az eladhatóságot is ártényezővé teszi. A közlekedési eszközök fejlődésével kapcsolatban a termőföld egy részét építési telekértékben becsülik, ez a szempont különösen a földet vásárló ipari munkásnál játszik szerepet. Minél kisebb az eladásra kerülő parcella, annál nagyobb annak forgalmi értéke, mert azt többen meg tudják fizetni s ez a keresletet növeli. Az a szempont is döntő, hogy a vevő a vételárat, esetleg az igénybevett ingatlanhitelt könnyebben véli ledolgozhatónak és a parcellavételből várható háztartásellátást vagy kisvállalkozást is számításba veszi. A forgalmi ár előszeretetévé is alakulhat nagyobb birtok-egységek vásárlásánál, olyan városi tőkésék részéről, akik vadászati vagy üdülési célokra veszik s ezáltal maguknak magasabb társadalmi tekintélyt kívánnak biztosítani. A hozadéki értékkel arányban nem álló értékbecslésnek alapja lehet a hitelélet fejlettsége is. A kamatláb csökkenése és a pénz könnyű megszerzése még akkor is előidézheti a földárak emelkedését, ha egyébként a terményárak csökkennek. Nálunk a kivándoroltak pénzküldeményei az agrárkrízis idején is egyes vidékek földárainak rapid emelkedését idézték elő. Inflációs időkben sokan az ingatlanvásárlásnál pénzüik értékállandóságát akarják biztosítani, de egyes spekulánsok, különösen városkörnyéken, parcellázásokra gondolva, forgalmi áron fölül is vásárolnak földet.

A racionálisan számító gazda a földvásárlásnál a hozadéki értéket kutatja és a befektetendő tőke kamatlábiához igazodik. Összehasonlítva a vásárlandó föld árát más befektetés jövedelmezőségével, természetesen figyelembe veszi a befektetés biztonságát. Agrárválság idején legkönnyebb e szempontok szerint nagyobb birtokot hozadéki értéken megszerezni. A kisbirtokos, az önellátást és munkaalkalmat keresve, alacsonyabb kamatszámítással kalkulál.

A föld árát csak a normális gazdálkodás és a hosszabb időn át változatlan tőkekamatot feltételezve szabad mérlegelni. Módosító tényező csak a várható népszaporodás és a mezőgazdasági fejlődés lehet. Soha nem szabad a legmagasabb intenzitású üzemek eredményéből kiindulni, sem a földárnál, sem annak haszonbérénel, hanem kizárólag az átlagos gazdálkodással elérhető jövedelemből és haszonbéréből. A földtőke kamatozását alacsonyan kell számításba venni, különösen ott, ahol a piac számára termelő gazdának a birtok beinstruálásán kívül a munkabérekkel is számolnia kell. Hozadéki érték számításnál minél kisebb kamatlábbal tőkésítünk, annál nagyobb hozadéki értéket kapunk. A családi gazdaságnál a piaci fekvés nem játszik olyan nagy szerepet, viszont a törpebirtoknál a kedvező piaci fekvés üzemi előnyei jobban érvényesíthetők. A piaci fekvés t. i. az árakat kedvezően befolyásolja és a népesedés növekvésében rejlt intenzitásfokozás a birtok érték növekedését magában foglalja. Nagyban és egészben azonban a föld áralakulásának alapja mégis a talaj használhatósága

s ennél a szántóföld, rét, kert, legelő s azoknak megmunkálási költségei és várható terméseredménye döntőek. Amint a történeti részben láttuk, a mezőgazdálkodás alacsony fokán legtöbbször becsülték a jó legelőt. Nagy ára ekkor még nincsen a földnek, ez csak a szántóföldi használattal kapcsolatban a munka fokozott jelentőségével együtt lép előtérbe. Eleinte a könnyebben megművelhető földek értéke nagyobb. A művelési eszközök javításával és a népesség szaporodásával arányban emelkedik a jobbminőségű földek ára, de később szerephez jut a kultúrnövények ármódosítása is, így pl. a burgonyatermelés az azelőtt csak juhlegelőnek használt homoktalajokat is értékhez juttatta, mint ahogyan a köves talajokat a minőségi szőlőművelés. A műtrágya alkalmazása is változást idézett elő a földárakban. Sok, eddig csekély hozamú föld termőképességét helyreállította és ezzel értékét növelte. Bizonyos növények meghonosítása is ugyanilyen hatású volt, elég csupán a savanyú homokterületeknek csillagfürt zöldtrágyázással történt hasznosítására utalni. Természetesen mindez a mezőgazdasági cikkek áralakulásával is kapcsolatos, továbbá a meliorációk költségeivel. De a meliorációs lehetőségek sokszor csökkentő hatással voltak a már művelésbe vett föld áraira. Egyébként a földárak változásánál, amint ezt fentebb említettük, legnagyobb szerepe a közlekedési eszközök fejlődésének volt.

A föld ára mellett annak bére is vizsgálendő. A föld bérösszege rendszerint a föld árához igazodik, de sokszor attól jelentékeny eltérést mutat ott, ahol a népsűrűség miatt az ellátási kisüzemek keresettek, vagy ott, ahol a fogyasztócentrumok közelében sajátos monokultúrákat létesítenek (bolgárkertészet stb.). A bérlet többféle jogi formát mutathat, de a részes vagy a pénzber kérdése fontosabb. Mind a nagy-, mind a kisbérletnél a bérleti összegben kisebb vagy nagyobb földjáraadék szerepel, ez azonban jórészt az ingatlan-tőke kamata, amely a bérletet épüget terheli, mint a vételárhátralék a még ki nem fizetett ingatlan tulajdonosát, vagy a járaadéokra történt vásárlásnál az évi szolgáltatás a járaadékfizetésre kötelezettet.

A földtőke s a vele kapcsolatos meliorációs épület- stb. tőke leltári értékének megállapításával a nyers- és tisztahozadék szembeállításánál a becslés tan nyújt segítséget az agrárpolitikának. Ez az új tudományág természetesen ma még sok kiegészítésre szorul és Laur, aki ezen a téren úttörő munkát végzett, maga elismeri, hogy a legelő és erdő üzemi tőkéjének meghatározása majdnem áthághatatlan nehézséggel jár épüget, mint a vetés értékének megbecsülése. Nagypataki üzemtana az egyes tőkék felosztását biztos alapokra helyezvén, a becslést a Laur által adott kereteken túl is megkönnyíti. A telek-, épület- és ültetvénytőkét alaptőkének; az állat- és eszköztőkét álló üzemtőkének tekintti, amihez hozzáadva a forgótőkét, mindhármát egybefoglalva üzemtőkének nevezi s az összes befektetés alapján konstruálja meg a cselekvő tőke fogalmát. Az üzemtőkének érték meghatározása azonban elméletileg stabil pénz mellett is bizonytalan, mert a gépek és szerszámok kopása, az ígásállatok elhasználási együttahajója, másrészt a haszonállatok érték növekedése elég bonyolult képet mutat. Gyakorlatilag azonban a gép- és állatkereskedelem mindezt könnyen megoldja. A németek (Deutsche Agrarpolitik) az egyes országok üzemeinek hektárfőlszerelési értékét a következőképpen határozták meg:

Svájc	1012	márka
Norvégia	873	«
Dánia	651	«

Hollandia.....	607	márka
Németország	588	«
Svédország.....	489	«
Anglia	414	«
Csehszlovákia	247	«
Lengyelország	197	«
Magyarország	195	«
Románia	163	«

Magyarországon az O. M. G. E. üzemstatisztikai bizottsága az 1942-ik évben az egy holdra eső befektetett tőkék százalékos megoszlásáról a következő adatokat közli: Telektőke 65; épület 13·8; ültetvény 2·2; állattőke 6·7; eszköztőke 2·6; forgótőke 9·7%.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni a rendkívüli befektetések költségeit sem, épügy, mint a jelzálogos terheket, személyi és üzemadósságokat, vagy az esetleges szolgálmak és haszonélvezetek passzív tőkének nevezett teher-tételeit sem, amelyeket a gazdaság terjedelmével kell relációba hozni. Az a gazda, aki aránytalanul nagy terheket vállal magára és azokat nem hasznos beruházásokra fordítja, hitelképességét demobilizálja, forgótőkéje is alig marad. E tekintetben a bérlő helyzete általában véve kedvezőbb, mert tőkéjének nagyrésze mint élő és holt leltár és forgótőke magasabb kamatozásban részesül. Természetesen ennek előfeltétele a bérlő szaktudása és személyi arravalósága, amely főleg a konjunktúrák felismerésében és az ahhoz igazodó üzemvezetésben nyilvánul. Természetes, hogy ezt a földtulajdonos is fölhasználhatja, ha nem hiányzik belőle a személyes rátermettség és szaktudás.

A mérlegkészítésnek vannak nehezebb tételei is, így a takarmányértékesítés az állaton keresztül, az istállótrágya előállítás és hasznosítási értéke, a szokásos piaci árak behelyettesítése stb. Kellően képzett és megfelelő gyakorlattal bíró gazda természetesen ezeket a nehézségeket áthidalhatja. Az üzem évi eredménye alapján állapíthatjuk meg, hogy a befektetett tőke hogyan érvényesül a nyers- és tisztahozadékokban. Általában a gazdaságba fektetett tőke kamatozása iránt legnagyobb az érdeklődés, ezt egy hold mezőgazdasági területre, vagy szántóföldi egységre pénzben, vagy a cselekvő tőke, valamint a nyershozam százalékaiban állapítják meg. A kis- és nagyüzemben, természetesen célkitűzésük szerint, a munkaalkalom vagy a nyereség eltérő mérlegelése befolyásolhatja a földjára, tőkekamat és a vállalkozói nyereség megállapítását. De mindegyik alapja a tisztahozadék s ennél elsősorban az üzem költségeit kell behatóan mérlegelni. Nagypataki szerint üzemtani szempontból legelőször a termelési költség és az üzemköltség között kell határvonalat húzni, előbbihez ugyanis a befektetett tőke kamatait is hozzászámítjuk. Fontos továbbá a pénzkidadásban is az üzemköltségeket megkülönböztetni, amelyekhez a természetes fölhasználások (konvenció, vetőmag, abrak és készletek) is hozzáveendőek. A készpénzkidadások üzemtani szempontból az alábbi öt csoportra tagolhatók: 1. Munkabérek, 2. a hozamot közvetlenül fokozó költségek (vetőmag, trágya, abrak és feldolgozásra történt nyersanyagvásárlás), 3. tőkefenntartási költségek (épület- és holtleltárpótlás), 4. új beszerzések (új építkezés, telkesítés, ültetvénylétesítés, gép- és állatvásárlás), 5. általános költségek (adó, biztosítás, védőszer, orvos, gyógyszer stb.).

Az üzemköltségek között legnagyobb tételek a munkabérek, az ígás- és

haszonállatok beszerzése, azok takarmányozása, végül az adók és más közszolgáltatások. A termelési költségeket az agrárpolitika üzemtani alapon ugyan, de elsősorban rugalmasságuk szerint különbözteti meg, aszerint, hogy azoknak növelése vagy csökkentése a gazda szabad tetszésére van-e bízva, vagy pedig azok elől ki nem térhet. Az utóbbi csoportba tartoznak a közterhek és a technikai műveléshez elkerülhetetlenül szükséges élő- és holtfelszerelés, továbbá a gazdának és állatállományának fenntartása. Ez különösen a családi gazdaságban kevésbé elasztikus, mert annak legalább egy igaerőre, vetőmagra és minimális felszerelésre szüksége van, ha egyáltalában termelni akar. A termés eredményének nagyobbik részét a család és állatállományának fenntartása foglalja le, e költségek csökkentése a kisgazda aránylag alacsony életnivója miatt meg lehetőségen nehéz, legfeljebb a ruházkodás és egyéb használati iparcikkek takaríthatók meg. A rendszeres beosztás és a leleményesség sokat segíthet a termelési költségek egyensúlybáhozatalánál, így pl. a lófogat helyettesítése tehénfogattal, fuvarvállalás, részes művelés stb. Általában véve a kisüzemben a család takarékosága sokkal nagyobb eredményt mutat, mint a nagyüzemknél. Igaz ugyan, hogy utóbbinál a termelés intenzitása is határoz, tekintettel arra, hogy a műtrágya és erőtakarmány használata, nagyobb értékű haszonállatállomány, gazdasági gépek alkalmazása stb. a költségcsökkentésnél az üzemvezető akaratát megköti. Természetesen az agrárrolló figyelembevétele is útmutatást ad a gazdának, hogy az üzemfejlesztés rizikóját érdemes-e vállalnia. Nálunk csak a legutóbbi időkben mélyült el az ily irányú kutatás és üzemi tanácsadás, Svájcban azonban a paraszttitkárság könyvelési központja állandó tájékoztatást nyújt a piac számára termelő kisgazdaságoknak a föltétlenül szükséges üzemi berendezkedés indexszámairól. Az elasztikus termelési költségek közé kell számítanunk a tűz-, jégkár, de az állatélet és betegségi biztosításnak a valószínűségi számításra alapuló díjtételeit is. Bár ezek a károsodás megosztását jelentik, a gazda költségvetését erősen megterhelik s ezért sok esetben mellőzi azokat.

Az agrárpolitika az agronómia tárgyköréből annyit nem ölelhet föl, hogy minden egyes növény termelési költségeit és szolgáltatását a növény térfoglalása, az általa nyújtott haszonérték és az átlagos piaci ár alapján bírálja el és a búza, a rozs, az árpa, a zab és a cukorrépa többféle használati értékét az állattenyésztéssel, esetleg a műtrágyaalkalmazással kombinálva tárgyalja. Csupán három kérdést tesz részletesebb vizsgálat tárgyává, amely különösen a magyar mezőgazdaság termelési költségeire és tiszta hozadékára döntő. Az első az igaerőszükséglet. Statisztikai felvételeink, de üzemtani kutatásaink is az igaerőszükségletet a kis- és nagyüzem szempontjából tárgyalják. Az üzemtan a talajminőség szerint minden 15—30 kataszteri holdra követel egy kettősfogatot. Az optimumot a nagyüzem éri el, mégpedig a trágyaszolgáltatás és az üzemköltségek szempontjából legkedvezőbb ökörfogattal. A kisebb gazdaságban az igaerőfogot nincs ilyen gazdaságosan kihasználva. A kisüzem sokszor már 8 holdra is tart igát. Adorján János számítása szerint nálunk kb. 400.000 drb igaállat munkája kihasználatlan, Ezeknek az igaállatoknak a fenntartása évente 140—150 millió pengővel terheli a magyar mezőgazdaságot. Az igaerő magában még nem improktív és fenntartásának költségeit is enyhíti a trágyaszolgáltatás, a csikó- és tinónevelés, sőt a tehénigázás is. A kisgazda túlméretezett igatartása, amint ezt lentebb látni fogjuk, önállóságának biztosítása érdekében történik és sok községben a határ tagosítatlanságának és a tanyarendszernek következménye, amely részben a megművelésnek, de részben a szállítási költségeknek kiegyenlítését szolgálja. A majori

árviszonyok ugyanis a piaciaktól lényegesen eltérnek, akár az eladást, akár a beszerzést mérlegeljük. A kisgazda túlzott mértékű igatartása ezekben a tételekben némileg visszatérül. Viszont a tisztajövedelem megállapításánál azt csak mint költség-tételt szabad számításba venni, mert a kiegyenlítő hasznok a bevételi oldalon érvényesülnek. A haszonállatok beszerzésére és takarmányozására vonatkozó költségek ellentétele szintén fellelhető az üzem nyers hozamában.

A másik költség-tétel, amivel az agrárpolitikának foglalkoznia kell és különösen a nagyüzemnél döntő jelentőségű, a munkaköltség. Utóbbinak átlaga legeltetőgazdaságban 20 %, az ipari országok mezőgazdasági üzeimeiben majdnem 60 %, sőt az intenzív üzemek legkvalifikáltabb terményeinek előállításának költségeiben majdnem 80 % (Waterstradt). Nálunk a munkaköltség az üzemi költségeknek 35—40 %-a szokott lenni. Kulin az egy holdra eső munkanapok számát 40—50-ben állapítja meg az üzem intenzitása szerint. A kisüzem természetesen e tekintetben könnyebb helyzetben van, mert a munkabér nála csak elméleti kiadást jelent, viszont a nagyüzemet még a szociális költségek is terhelik.

A mezőgazdaságban az emberi, állati és gépi erő egymást részben kiegészíti, részben egymással versenyez. Hazánkban az ú. n. «gyalog-munka» játszik nagy szerepet, amelynek értékét a mezőgazdasági üzem tavaszi és nyári napszakával és a férfi munkaszolgáltatásával mérik. Erről egyébként az előző szakaszban szólottunk, az emberi munka etikai jellegét pedig a szociálpolitikai részben tárgyaljuk, a munkaalkalom és munkávédelem kérdésével együtt. E helyütt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a munkabér nem nagyon rugalmas, mert eltekintve az újabb időben állandóan növekvő szociális költségektől, a piac számára termelő üzemekben a terményáraktól függetlenül alakul a munkások bérnívója, amelyet agrárkrízis esetén a földjáradék terhére kell kiegyenlíteni. Különösen tapasztalható ez a cselédbéreknel, bár ezeknek nyomását a természetben kiadott konvenció enyhíti. A piac számára termelő kisüzemet kevésbé érinti a munkabér. Gyermektelen, vagy kevés és kicsiny gyermekes családokban az ellátási üzem határánál nagyobb parasztgazdaság természetesen épűgy reá van utalva a bér-munkára, mint más forgalmi üzem, itt csak az a gyakori jelenség figyelemreméltó, hogy a gazda inkább extenzívebben termel, hogy a munkaerőt megtakarítsa. Cselédje is többnyire bentkosztos, amikor a terményár és munkabér közötti különbséget a háztartás céljaira szánt terményből fedezi.

Érdekes, a genfi Nemzetközi Munkaügyi Hivatal megállapítása, amely szerint a mezőgazdasági termények átlagos értékében hatszor annyi munkabér foglaltatik, mint a gép segítségével előállított iparcikkekben. A mezőgazdaságban a gépi erők a szerszámgépektől, kisebb traktoroktól, motoros kapálógépektől eltekintve, csak a nagyobb üzemekben találhatók, mert egy nagyobb szántógép a 20—50 holdas gazdaságokban alig 20—25 munkanapon át dolgozhat. A traktor kihasználásához pedig legalább 200—300 hold szükséges.

Az emberi munkának gépi munkaerővel való pótlása vagy kiegészítése is többféle szempontból bírálható el. Itt természetesen csak a költségi oldalt tárgyaljuk. Német üzemtani számítások szerint, ha valamely mezőgazdasági munkának emberi munkaerővel való elvégzése 20 fillérbe kerül, ez igaerőben 48 fillért, a gépi munka 100 napi használatnál 23, 200 napnál 10 fillért, 300 napnál pedig 6 fillért jelent. Az elektromosság vízierővel való előállításánál a költségek, hasonló kihasználás mellett, 8, 5 és 4 fillérre csökkennek. A gépi munka jövedelmező alkalmazását egyébként nemcsak a költ-

ségcsökkenés mutatja, hanem az is, hogy mennyire lehet valamely gép beszerzése kapcsán az egész üzem intenzitását, annak nyers- és tisztahozadékát fokozni.

A termelési költségek harmadik nagy tétele, az adó és egyéb közszolgáltatások, beleértve az újabban nagymértékben emelkedő szociális költségeket is. Specialitásuk, hogy a gazda ezeket a költségeket üzemének kiadásai közül rendes körülmények között ki nem iktathatja, bár egyes esetekben a még nem eléggé kihasznált intenzitási lehetőségek érvényesítésével ellensúlyozhatja, tekintettel arra, hogy minden egyes q többtermés az állandónak mutakozó közköltségeket jobban megosztja s így elviselhetőbbé teszi. A közszolgáltatások általában növekvő tendenciát mutatnak. Nem kell a George-féle egyetlen földadót alkalmazni, mégis a legtöbb országban, különösen az agrárkrízis nyomása alatt, a mezőgazdasági üzem közszolgáltatásai az erősen megfogyott földjáradékot majdnem teljesen fel-emésztik. Míg a mezőgazdasági üzem minden egyéb költségei radikálisan csökkenthetők, ezek a költségek minden körülmények között fedezendőek és ezért csak az életnivó leszállításával, esetleg a beruházások korlátozásával, legrosszabb esetben az intenzitás visszafejlesztésével, tehát kétélű fegyverrel lehet ellenük védekezni.

Strakosch Agrárpolitikája az első világháborút követő adópolitikát erősen bírálja. Megállapítja, hogy az adózásnál túlbecsülik a földbirtokból eredő jövedelmet, aminek oka az egyes bevételi tételek áttekinthetlensége. Kivételes esetektől eltekintve, a gazda az adót másra áthárítani nem képes. A világháború óta a legtöbb állam bevételeivel arányban nem álló katonai, szociális stb. terheket vállalt magára s ezzel szemben a birtokreform s egyéb intézkedések a föld adózóképességét meggyengítették, mert a tőkeerős nagyüzem helyett Európában többmillió, egzisztenciájáért küzdő kisüzem szolgáltat ma fedezetet az állandóan emelkedő adókra. Bár kétségtelen, hogy a közgazdasági viszonyok magasabb fejlettségi fokán, pl. Belgiumban vagy a Rajna mentén a kisüzem relatíve teherbíróképes, a nagyüzem által szolgáltatott adómennyiség a progresszió miatt nagyobb, mint a kisüzemé. Igaz, hogy ezt némileg ellensúlyozza a kisüzem által viselt fogyasztási és más közvetett adó.

Az állam bevételi forrásai szerint van egyenes adó, közvetett adó, jövedék, egyedáruság és illeték. A magyar mezőgazdasági adórendszer gerince a földadó. Mint hozadéki adó a kataszteri tisztajövedelem függvénye s így arra az üzemenagyság befolyást nem gyakorol. A földadóval egyenlő dologi természetű adó a házadó, míg a kereseti, jövedelmi, vagyoni, társulati és a rokkantellátási adók a dologi adókat kiegészítő egyenesadók. Nálunk a számtartásstatisztika nemzetközileg megállapított irányelvei szerint a közterheket területegységre számítják, mégpedig országrészek és üzemenagyságcsoportok szerint. Ugyancsak külön számítják ki a közterhek adónemenkénti megoszlását a kis-, közép- és nagy. birtokon. Ezek közül az agrárpolitikát a földadó érdekli legközvetlenebbül. 1942-ben egy kat. hold szántóföldi egységre eső földadó aranypengőben a következő képet mutatja:

	Nagy- üzemeknél	Kis-
Dunántúl	3.78	3.09
Észak	3.55	2.66
Duna-Tisza köze	2.98	3.32
Tiszántúl	3.31	2.58

A jövedelem- és vagyoadó ugyanebben az évben a nagyüzem összes közterheinek 24%-át, a kisüzemeknél alig 5%, viszont a földadóra eső hányad a nagyüzemeknél 12.5%, a kisüzemeknél 26.5%. A beruházási hozzájárulás és a szociális terhek érthetően csak a nagy- és középüzemeket érintik (26 és 17.4%).

A mezőgazdaságot terhelő adóknak másik csoportjába tartoznak a közvetett adók, elsősorban a fogyasztási és a világháború óta meghonosított forgalmiadó, amely a pénzromlás idején lépést tart az áremelkedéssel, míg az egyenesadók kivetését sokkal nehezebb új, elasztikusabb alapokra helyezni. A hirtelen föllépő költségvetési hiány kiküszöbölésére a közvetett adók legalkalmasabbak, t. i. a közvetlen adókkal szemben a termelők sokkal nagyobb ellenállást tanúsítanak, mint a szesz, cukor, bor, dohány stb. közvetett adójával szemben. Utóbbinál a termelők csak akkor támasztanak nagyobb ellenállást, ha azokat áthárítani nem tudják és így maguk kénytelenek viselni, amint ez a 30-as évek borkrízisének észlelhető volt.

A mezőgazdaság adóterheinek nyomását általánosságban nehéz elbírálni. A hivatalos adóstatistika főleg a földtulajdon és földbérlés egyenesadóival foglalkozik, pedig alapjában véve a földadó nem jelent olyan terhet, mint annak különböző pótlásai és tartozékai, pl. a törvényhatósági és községi pótdadók, továbbá az útdadó, közmunkaváltság, egyházi és iskolaadó, amelyekhez sok helyen még vízszabályozási járulékok is csatlakoznak.

Néhány szóval meg kell még említenünk itt az elméleti közgazdaságtan egyik legkényesebb kérdését, az adóáthárítást. Alapjában véve ezen épül fel a George-féle egyetlen adó gondolata is. Ennek klasszikus példája nálunk a cukoradó, amelynél az adóterhet a cukorgyárak viselik, de végeredményben a fogyasztó fizeti meg. Ez visszahatással van a mezőgazdasági termelésre is, bár a mezőgazdasági népesség, kisebb fogyasztása révén, aránylag annak csak egy töredékét viseli. Ha a cukoradó leszállítása következtében megnövekednék a cukorfogyasztás, ezzel együtt kiterjedne a cukorrépatermelés is, ami több munkásoknak adna elfoglaltságot. Az egyenesadó és pótlékai nehezen háríthatók át, annál könnyebben a közvetett adó, de a jövedékek és egyedáruságok áthárítása, mert ezeknél az adóteher a cikk árában jelentkezik.

Régi kívánság az adórendszer egyszerűsítése, hogy azt a kisebb gazda is át tudja tekinteni, bár kétségtelen, hogy ez nem könnyű dolog, mert a közvetett adóknak az egyenesadók emelésével való helyettesítése súlyos igazságtalanságot rejtene magában, különösen a kisgazdákkal szemben, akik csekély tulajdonuk következtében, sokszor alacsonyabb tisztajövedelmük dacára, súlyosabban adóznak, mint a munkások.

A mezőgazdaság szempontjából nemcsak maga az adórendszer fontos, hanem a belőle származó bevételek mikénti fölhasználása is. Általában véve a földművelési tárca dotációja mérsékelt és a legtöbb ország adótörvényeiből hiányzik az intenzitás fokozását célzó adókedvezmény gondolata. Az 1943-ik évi mezőgazdaságfejlesztő törvényünk tartalmaz ugyan ily irányú kikezdéseket, de azok messze elmaradnak az ipar által élvezett adókedvezményektől. Ha tehát direkte nem is érvényesül az intenzitás fokozását akadályozó George-féle egyetlen földadó, annak sokféle pótléka a gazda jövedelmének jelentékeny részét foglalja s így a termelést bizonyos mértékig haladásában akadályozza, vagy legalább is intenzitásának fejlődését megnehezíti. És ha a hatósági ármegállapítás vagy a külföldi konkurrencia ennek útját nem állaná, egész bizonyos, hogy Ricardo tanítása szerint a legrosszabb minőségű föld által fizetett magas földadó az

élelmiszerek árát is jelentékenyen megdrágítaná, tehát az ellátás érdekét is közelről érintené.

Meggondolandó végül az a körülmény is, hogy a falun lakó kisközgazda közszolgáltatásaiért nem kap annyi ellenértéket, mint a más termelési ágakban tevékeny városiak. Neki a világítást, a járdát nélkülöznie kell, iskolát és egyéb közintézményeket is külön hozzájárulásából létesítenek. Elég csak a közbiztonság fenntartásáról megemlékezni, amelyet a városi üzemek különleges hozzájárulás nélkül élveznek. A pásztorok és csőszök bére a mezőgazdasági üzemek költségvetését külön és sokszor súlyosan terheli.

Az agrárpolitikát a bevételek és kiadások egyenlegének mérlegelésénél, tehát a tisztajövedelem megállapításánál a mezőgazdasági könyvelés támogatja. Ennek különböző módszerei, amint fentebb láttuk, inkább az üzemtan, mint az agrárpolitika munkakörébe tartoznak. Itt csupán annyit tartunk szükségesnek megjegyezni, hogy a nagyobb üzemek komplikáltabb számtartásával szemben kívánatos lenne a kisközgazdák könyvvezetésének a minimumra leegyszerűsített formájával annak nagyobb elterjedését biztosítani. Erre alkalmas volna a Laur-féle rendszer, aki a leltárüzeten, pénztárkönyvön és háztartási naplón kívül, amely a természetben fölhasznált anyagok jegyzékét tartalmazza, legföljebb még munkanaplót ír elő. Minél nagyobb az üzem piaci forgalma, annál részletesebb és komplikáltabb a könyvelése is. A pontos könyvvezetés elsősorban azt a célt szolgálja, hogy az üzemvezető a kiadások és bevételek mérlegelése és a rendelkezésre álló tőke arányáhozatala útján üzemtervét módosíthassa és üzemágváltoztatással a tisztajövedelem várható alakulása szerint racionalizálhassa.

A közösségi gazdálkodás a mezőgazdaság nyers- és tisztahozadékában érdekelt lévén, így az agrárválság kiegyensúlyozását munkálni, de a közgazdasági élet magasabb szempontjait is figyelembe venni köteles. A kettő egymásrahatása tehát soha szem elől nem tévesztendő. Az út- és vasútépítés, a piac, a hitelintézetek, a gazdasági gépgyártás, a műtrágya és más termelési eszközök előállítása és fejlesztése, az intenzitásnak és a nemzeti jövedelem előbbrevitelének is eszköze. Ahogyan a mezőgazdaságnak nagy érdeke fűződik a termelési eszközök és segédanyagok olcsóbb előállításához, a nemzetgazdaságra nézve sem közömbös, hogy mindezt belföldön állítják-e elő, vagy külföldről hozzák az országba. A fogyasztók vásárlóképességére nézve döntő hatású, hogy az élelmiszertermelés hány munkaórát ad a hazai közgazdaság egyéb ágainak. A jövedelemhiány minden termelési ág közösségi munkáját hátrányosan befolyásolhatja, hiszen az elpusztult vállalatok és üzemek elmaradt adó- és egyéb közszolgáltatásai, jövedelmüknek csökkenése rajtuk kívül sok mezőgazdasági munkásnak, de közvetve a gép- és üzemanyag előállítását végző iparosnak, tőkekamatot váró hitelezőnek, szellemi foglalkozásból élőknek (ügyvéd, mérnök, orvos) egzisztenciáját érinti, végül figyelembe veendő az elmaradt tőkemegtakarítás által adható üzleti lehetőség is. Közgazdasági szempontból fontos tehát a termelés intenzitásánál az ökonomiai határra, vagyis a jövedelmezőségre figyelemmel lenni, mert az állandóan jövedelemhiánnyal küzdő üzemek közgazdasági szempontból sem tarthatók fenn. Kívánatos tehát, úgy az egyes üzemek befektetései, mint a vonatkozó állami segítség szempontjából a racionalizálás célkitűzéseit és eszközeit mérlegelni. Lehetséges, hogy a virágkertészet vagy a nálunk előszeretettel propagált zöldségtermesztés magángazdasági jövedelme sokkal magasabb lenne, de a népélelmezés szempontjából az exten-

zivebbnek tartott és kisebb terjedelmű gabona- és burgonyatermelés magasabb közgazdasági jövedelmet jelent. Maga a kalóriaelőállítás holdszámszerinti mérlegelése sem változtat ezen, mert ha pl. az e tekintetben nagyobb szolgáltatásra képes terményeket megfelelő tárolással és tartósítással a népélelmezés számára biztosítani nem tudjuk, a téli és a koratavaszi időszakban a tömegélelmezés nehézségei fokozott mértékben jelentkeznek.

Az agrárpolitika és üzemtan egyaránt utal a mezőgazdaság és egyéb termelési ágak érdekközösségére. A nemzetgazdasági jövedelmen kívül, amely a munkásnak, a gazdálkodónak, a közületnek és az esetleges hitelezőknek jut, számításba kell venni az ipar, a kereskedelem, a szellemi foglalkozást űzők közvetett hasznát is. Lauron kívül az olasz Serpieri is megállapítja, hogy a mezőgazdaságból származó jövedelemben nemcsak a tulajdonos részesedik, hanem közvetve az ország egész lakossága s ezért nem mindegy, hogy az üzem nyers- és tisztahozadéka megfelel-e a ráfordított költségeknek. Mindkettőnek tartós sikerét csak a bevétel és a kiadás egyensúlya biztosíthatja.

5. §. A különböző üzemtípusok szerepe a termelésben.

A családi gazdaság, a forgalmi üzem és a közösségi gazdálkodás jellemzése. — Az ideális üzemméret kérdése. — A különböző üzemtípusok szükséglete és szolgáltatóképessége. — A saját ellátás és a piacra való termelés. — Az üzemtípusok intenzitásának mérlegelése. — A növénytermelés, az állattenyésztés és a mezőgazdasági ipar az egyes birtokkategóriáknál. — Az egyes üzemtípusok vezetési, termelési és munkarendszere. — A nagy- és kisüzem felszerelése, beruházásai, szerkezeti, termelési és jövedelmezőségi összehasonlítása köz- és magángazdasági szempontból. — A különböző üzemtípusok gazdasági kapcsolatai. — Az igatartás, a munkaerőszükséglet. — A piaci bekapcsolódás. — Az állatállomány alakulása és a növénytermelés előtérbe kerülése. — A takarmányozás és élelmezés kérdése az önellátó törekvésekkel kapcsolatban. — Az állam és a mezőgazdaságfejlesztés intézményei. — Talajjavítások, meliorációk, bonifikációk, tagosítás, vízgazdálkodás. — Az egyes termelési ágak felkarolásának, illetve racionalizálásának előfeltételei a helyi adottságok szerint. — A helyes termeléspolitika alapelvei. — A közösségi gazdálkodás termeléspolitikája. — A tervgazdaság, a többtermelés, a kenyérkérdés. — A termelés alakulása. — A termelésfejlesztés és a szervezkedés szükségessége és módjai. — A termelői szolidaritás és a munkakiegészülés a különböző üzemtípusok között.

Az Alapvetés elméleti alapon tárgyalta úgy a családi, mint a piac számára termelő üzem lényegét és a közösségi gazdálkodás célkitűzését, a közellátás és a munkaalkalomnyújtás, általában a közösségi tőkeszaporítás szempontjából, ezzel tehát csak oly mértékben foglalkozunk, hogy a két üzemtípus szolgáltató képességének lehetősége és optimális feltételei elbírálhatók legyenek. Mellőzzük az állami birtokkezelés tárgyalását is, mert ha az állami üzem talán a nyers- és tisztahozadék szempontjából érdekes és tanulságos is, a közösségi gazdálkodás, amelynek egyik fajtája, közgazdasági vonalon, célkitűzése szerint éppúgy a nemzetcsalád ellátását szolgálja, mint a családi üzem a parasztcsaládét, termeléstechikája, munkaalkotmánya, eredményei pedig alig különböznek más, piac számára termelő nagyüzemétől, legföljebb a termelés eredményében csak közvetve érdekelt bürokratikus kezelés drágasága okoz különbséget az egyéni felelősséggel és érdekelttséggel szemben. A szabad piaci rendszerben úgy a magán-, mint a közületi nagyüzem típus a közösségi célokat csak közvetve szolgálja úgy, hogy maga is cselekvő részese a nemzet gazdasági életének, saját boldogulását keresve vagy az önellátással vagy a piaci árucserén

keresztül vesz részt a közgazdasági munkamegosztásban. A kötött gazdálkodás ezt a tevékenységet közvetlenebbé igyekszik alakítani, amidőn a köz-szükségleteket élelmiszerben, nyersanyagban, munkaalkalomban stb. megállapítván, mindkét üzemtípus termelését ebbe az irányba tereli. A közösségi gazdálkodás termelési politikájának iránya ma a legtöbb országban nem az állami üzemek szaporítása és a saját számlára való termelés kiterjesztése, hanem a céljainak leginkább megfelelő üzemtípus kiválasztása és arányszámának az adott viszonyok által engedett javítása felé halad. Európa kultúr-országaiiban kompromisszumot keresnek a piac számára termelő és a családi üzemek százalékos aránya között. Ezért az első világháború után az ideális üzemtípust, mint birtokmaximumot sokan igyekeztek területileg meghatározni. Tschajanoff (Die optimalen Betriebsgrößen in der Landwirtschaft) az ökonomiai határt ugaros gabonatermő gazdaságban 800—900 ha-ra, trágyázott háromnyomású gazdálkodásnál 5—600 és váltógazdaságban 200—250 hektárra becsüli. Eltekintve a különböző országok birtokreformjaiban megjelölt felső határoktól (75—750 hold), csupán egy tekintélyes német üzempolitikusnak, Ballodnak egész Németország mezőgazdaságát érintő tervét említjük meg, aki a birodalom szántóföldi területét a termelési technika hatásfokának emelése érdekében 36—500 hektárig terjedő üzemekre alakítaná át. Szerinte közérdekből legproduktívabb az 500 ha-s üzem, ennél t. i. nemcsak a géphasználat fizeti ki magát, de szakértő vezetők alkalmazása is. Véleményünk szerint ilyen területi meghatározás a talaj, klíma, piaci és munkaviszonyok figyelembevétele nélkül célszerűtlen. Utaltunk már arra, hogy különbség van egy 5 holdas bolgárkertészet, vagy 200 holdas szíkes legelő között, és hogy a géphasználatot a kisgazda intenzívebb munkája ellensúlyozhatja, végül hogy bizonyos előfeltételekkel és intézmények segítségével némileg a szakszerű vezetés is pótolható.

A közösségi gazdálkodásnak kétségtelen támasza a hatalom és az államkincstár anyagi támogatása, de ha nem saját számlára, hanem más üzemtípusokon keresztül termeltet, a közgazdasági fejlődés által létrehozott piaci fekvés és a mezőgazdasági termények áralakulása nehézségeket okozhat. Az irányított és tervgazdaság legnagyobb nehézsége az egyes üzemtípusok nyers- és tisztahozamának azok konstrukciójában és funkciójában rejlő különbsége. A közösségi gazdálkodás nagy érdeke úgy a nyers-, mint a tisztahozadék, de a piaci szolgáltatás és a kisgazda jövedelmének meghatározása is, mert következményeiben súlyos tévedés lenne olyan üzemtípustól kívánni erejét meghaladó szolgáltatást, amely hozadékában gyenge és a létminimum határán küzd existenciájáért.

Ennek a szakasznak feladata az Alapvetésben tisztázott elvi kérdéseket az üzemtan, a gazdasági és számtartási statisztika vonatkozó kutatásaival kiegészíteni. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az agrárpolitika, ellentétben az üzemtannal, inkább a vezető szempontoknak példákkal való megvilágítására, mint részletkutatásra törekszik. Ezért a rendelkezésre álló anyagot tudományos pártatlansággal ugyan, de saját céljai szerint választja ki, ügyelve azokra a hibaforrásokra, amelyek különösen a számtartásstatisztika reprezentatív kutatásainál elkerülhetetlenek. Ezenkívül utal arra is, hogy a termelés intenzitását befolyásoló tisztahozadék tárgyalása nagyrészt az értékesítési politika keretébe tartozik. Az autarchiára berendezett államokban a kutatás a dolog természete és kényszere folytán sokkal részletesebb és elmélyültebb, mint olyan országokban, ahol az agrárfölösleg értékesítése a szabad, főleg külföldi piacon történik. Mégis Németországban és Olaszországban — amint erre

Holmann és Aereboe is utalnak — úgy a törpe, mint a családi üzem által szolgáltatott adatok többnyire csak globálisak és részleteikben kiegészítésre szorulnak. Németország a háború alatt a birodalmi élelmezési rend beszállítási kötelezettségével kapcsolatban a «Hofkarte»-t fektette föl, amelynek mintájára nálunk is a legkisebb üzemekig terjedő felvétel készült. Ezeknek tudományos értékét azonban lerontotta a beszállítási kötelezettség, a kisgazdák lehetőség szerint igyekeztek az adatokat reájuk nézve kedvezőbbé alakítani, tehát a terméseredményt kisebbnek feltüntetni. Egyébként a háborús összeomlás folyamán nemcsak a több milliót kitevő számlálólapok semmisültek meg, hanem ezeknek tudományos feldolgozása is elmaradt.

Némileg pótolhatnák az adatokat a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet számtartásstatisztikai kiadványai (Comptabilité Agricole) is. Ezek azonban a legtöbb hazai köz- és magánkönyvtár pusztulása folytán elérhetetlenek, de egyébként is utalnunk kell Mattyasovszky figyelmeztetésére, hogy az üzemkategóriák eredményeit általánosítani tudománytalan; külön-külön kell a magyar, német, dán, angolszász stb. üzemkategóriákat tárgyalni, ami a legtöbb országban még a tájgazdálkodás vidékeinek sajátosságaival is kiegészítendő. Több ízben említettük már, hogy a hegy- és vízrajzi viszonyok, a talaj és a klíma az átlagos üzemnagyságra ható tényezők, méginkább áll ez a termelési eredményekre, hogy csak egy példánál, a kisüzem jövedelmezőségére nézve döntő állattenyésztésnél maradjunk: erdős, mocsaras, homokos területen az állatállomány eltartásához nagyobb darab föld szükséges, mint jó talajon, nedves klíma mellett. Éppen ezért az átlagos intenzitású európai országokhoz hasonló magyar viszonyokból kiindulva, összehasonlításként legelőször Európa mezőgazdaságilag és közgazdaságilag egyik legfejlettebb országának, Németországnak üzemi adatait használtuk föl, annyival is inkább, mert ott az üzemsztatisztikai kutatások kimunkáltabbak és hosszú évtizedekre nyúlnak vissza és általunk legkönnyebben elérhetőek voltak. A magyar adatok inkább reprezentatív jellegűek, de előnyük, hogy az ország jelenlegi területének három, természetileg és közgazdaságilag különböző fejlettségű vidékeire vonatkoznak. A rendszeres statisztikai fölvételeken kívül az eredményeket főleg a Gazdasági Akadémiák és az Országos Magyar Gazdasági Egyesület munkaközösségének köszönhetjük. Sajnos ezeket inkább csak iránymutatónak, mint döntő bizonyítéknak fogadhatjuk el, tekintettel arra, hogy a több mint ezer nagybirtokból mindössze 72; majdnem 11.000 középbirtokból 90 és 437.000-et meghaladó kisüzemből mindössze 390 szolgáltatott adatot, ezenkívül utóbbiak intenzitása és vezetőiknek intelligenciája is magasan meghaladta az átlagos kisüzem és kisgazda niveljét (búza-termésük átlaga 1·2, a burgonyáé 10·8 és a tengerié 2·78 q-val nagyobb az országos átlagnál), azonkívül területük az országos átlagnál (10—15 hold) nagyobb lévén, már részben piac számára termelő üzemeknek tekintendők. Ezért eredményeik tehát éppúgy fenntartással használhatók, mint az idegenforgalom és a magasfokú ipari termelés vásárlóereje miatt piac számára termelő svájci, vagy az angol fogyasztópiac közelsége miatt szintén hasonló irányú dán kisüzemekéi.

Sokkal egyszerűbb volna a piac számára termelő nagyüzem eredményeinek szántóföldi egységre való átszámítása, ha az üzemek sokfélesége a típusképzést meg nem nehezítené. A nagyüzem jövedelmezősége ugyanis, a változó tőkeerőtől eltekintve, a vezető egyéniségétől, közgazdasági és technikai szaktudásától függ, ezenkívül figyelembe veendő az is, amit Adorján János említ, hogy

a nagyüzemeknek átlagosan 20%-os szántóföldi terméstöbblete a saját és a hozzákapcsolt kisháztáji termelési körökön át fokozza a produktív többletet. A piac számára termelő nagyüzem jövedelmi kimutatásaiban üzemtani szempontból nem szerepelhetnek a gazdasági cselédek illetményföldjeinek a sertés és baromfitartáson keresztül értékesülő eredményei, holott ezek épp úgy szervesen tagolódnak a nagyüzem szántóföldi termelésébe, mint a mezőgazdasági munkások háztartása az aratórészen és a részes művelésen keresztül. Adorján érdekes példát hoz föl a nagyüzem árpajárándóságáról, amely a kisbirtokos háztáji termelésében kat. holdanként 179.92 P-vel érvényesül, míg a nagyüzem 155.68 P értékben adja konvencióba, viszont a gazdasági cseléd ebből az állattartáson keresztül 230.88 P értéket hoz ki. Végül figyelembe veendő körülmény, hogy bár a modern üzemstatisztika (pl. az O. M. G. E. 1940—43. kiadványai) a kis- és nagyüzem tisztahozadékát szántóföldi egységre viszonyítja, a legtöbb számítás még ma is ennek a relációnak figyelembevétele nélkül készül, pedig nyilvánvaló, hogy a nagyüzem legelő vagy erdő használata soha nem lehet annyira jövedelmező, mint a kisüzem zöldségtermesztése, vagy baromfitartása. A hibapontok és megfontolások készítetik az agrárpolitikát, hogy az üzemtannak a tőkebefektetés, az anyagbeszerzés, hitelföltételek, az áralakulás, a munkabérek, vállalkozói nyereség összevetett eredményeit, bár azok precíz könyvelés alapján állapították meg, csak deduktív-spekulatív módszerrel hasznosítsa.

Áttérve most már a közösségi gazdálkodás célkitűzésének a termeléssel és az intenzitás fokozásával szorosan összefüggő kapcsolatára, nyilvánvaló, hogy egy holdankénti 12 q-ás termés nemcsak több élelmet, de több munkaalkalmat is ad, mint a 7 q-ás országos átlag. A jobb megművelés, többszöri szántás, kapálás, bőségesebb trágyázás emeli a tengeri, burgonya, cukorrépa stb. termés-eredményét és ez ismét több munkát ad a betakarításánál. A nagyobb termés a gazda ipari vásárlóképességét fokozza, a megtakarítás folytán előállott tőke építkezésben, gyári berendezkedésben, bányászatban stb., stb. több ipari munkát biztosít. De nemcsak a föld- és munkaalkalom nélkül szűkölködő agrárnépességet, hanem az ipari munkásságot és városi lakosságot is közvetlenül az a kérdés érdekli, hogy saját ellátásán felül melyik üzemtípus mennyit szolgáltat a magasabb közzgazdasági munkamegosztás számára. Ebből a szempontból bír jelentőséggel, hogy a különböző üzemágakban mennyi a kis- és nagyüzem nyershozadéka. Kétségtelen, hogy ez nemcsak a piac számára termelő nagyüzemet, de az önellátó családi üzemet is érinti, mert ettől függ táplálkozása és életnívójának magassága. Viszont a közösséget főleg az érdekli, hogy a falu rendes körülmények között saját magát el tudja-e látni élelemmel vagy közellátásra szorul. Kautskyt és a legtöbb szocialistát a városok és az ipar ellátásának mérlegelése vezeti. Szerintük ez utóbbi a nagyüzemtől magasabb százalékban remélhető, tekintettel arra, hogy a vezető életigényei, de üzemének bér munkára fölépítettsége és tökéls jellege is nagyobb teljesítményre kényszeríti.

Elsősorban azt kell tehát kutatni, hogy hány holdnál van az a határ, amelyen felül a piaci szállítás átlagosan és normális körülmények között a családi üzemtől várható. Ez fölöslegessé teszi a nagyobb számú törpeüzem eredményeinek behatóbb vizsgálatát is. Az átlagos törpeüzem (2 hold) termése egy hat taggal számított családnak kenyér- és tésztaellátását még akkor sem biztosíthatja, ha az országosnál magasabb termelési eredményt érne el, attól eltekintve, hogy a vetőmagon, cséplőrészen és a közszolgáltatások miatt eladandó mennyiségén felül

a családnak szüksége van zöldséges kertre, a sertés- és baromfitartáshoz pedig tengeri- és burgonyaföldre.

Az agrárpolitikai vizsgálódás további egyszerűsítését jelenti az üzemtan, a statisztikai és számtartási kutatás által is megerősített tapasztalat, hogy tipikusan állattenyésztő vidékeken nagyobb a kisüzem holdankénti nyers-hozadéka, viszont a gabonatermesztésre alkalmas területeken, fokozódó intenzitás mellett, a birtoknagysággal progresszív arányban emelkedik a nyers-hozadék, kivéve a szőlőt, a zöldség- és gyümölcsstermesztést, amelyekben a kisüzem erősebb. E határokon belül azonban a különböző üzemkategóriák terméseredményei nagy eltérést mutatnak. Magyarországon Lipták László a nagyüzem termelési fölényét 20—30, Ihrig Károly üzemstatisztikája 15—30 %-ra becsüli. Körülbelül erre az eredményre jut a német Ballod is (Der Zukunftsstaat), aki szerint az első világháborúban a kis-, közép- és nagyüzem termelési kapacitásának arányszámai 1 : 2 : 4 voltak. A magyar Statisztikai Évkönyv szerint a legutolsó békeévben (1937) a terméseredmények nyershozama 1 kat. hold mezőgazdasági területre számítva a következőképpen alakultak :

	20 hold alatt	Országos átlag	Nagybirtok
Búza	7.2 q	7.6 q	9.7 q
Rozs	5.7 „	5.9 „	7.1 „
Árpa	6.3 „	6.9 „	8.8 „
Zab	6.3 „	6.8 „	8.2 „
Tengeri	13.1 „	13.3 „	15.8 „
Burgonya.....	49.5 „	49.9 „	60.3 „
Cukorrépa	109.9 „	124.0 „	134.6 „
Takarmányrépa ..	128.1 „	132.8 „	155.3 „

Ihrig (Fejezetek az agrárstatisztika köréből) a növénytermesztés különbségének indexét az 1935. évben a következőképpen állapította meg : a 20—100 holdas, tehát a piac számára termelő kisüzemtípus eredményét 100-nak véve

	0—20 holdig (családi)	100—1000 közép	1000-en felül (nagyüzem)
Búza	107	125.3	143.6
Rozs	106.4	117.7	125.8
Árpa	105.9	117.9	135.8
Szemes tengeri	115.6	114.0	137.5
Burgonya	105.4	114.5	152.1
Cukorrépa	103.5	115.9	124.5
Takarmányrépa ...	103.6	110.2	130.8
Lóhere	100.6	105.3	111.3
Lucerna	102.9	107.0	118.2

Ezt a relációt súlyosbítja, hogy a kisüzem területének nagyobb %-án termel gabonát, mint a közép- és a nagy ; továbbá a jó és rossz évek átlagtermésének különbsége sokkal nagyobb a családi és a piac számára termelő kis-, mint a közép- és nagyüzemnél és súlyosbítja a helyzetet, hogy a hátrány legnagyobb a kapásoknál, ahol a kisüzem fölényének a munka mennyisége és minősége tekintetében leginkább kellene mutatkoznia.

Az állattenyésztésben a kisüzem helyzete előnyösebb.

A terméseredmény magában véve még nem egyenértékű a piaci szolgálta-

tással, de annak elbírálásához értékes tájékoztatásul szolgál épúgy, mint az a módszer, amely a családi üzem önellátóképességének alsó határát a nagyüzemben alkalmazott gazdasági cseléd konvenciójának hozadéki értéke szerint határozza meg. Magyarországon a nagyüzemben alkalmazott gazdasági cseléd illetményeit 8—10 kat. hold föld biztosítja. Ez az 1943. évi magas terményárakat számítva 12·75 kat. hold hozadéki értékével volt egyenlő. A kisüzemnél az adó és egyéb közszolgáltatás, továbbá az állatok takarmányozásának pótlására valamit hozzá kell adni s így minimálisan 8·5—10 holdig terjed a saját szükségletre való termelés határa, amelyen felül kezdődik azután a piac számára szállítás. Az üzem terméseredményeiből az ellátásra szükséges mennyiséget levonva, kapjuk a piaci szolgáltatás ideális mértékét, amelyet azonban sok minden együttható módosít.

A Tschajanoff-féle számítással szemben, aki a dolgozók számával osztja a fogyasztó családtagokat s így keresi az üzem életképességét, Farkas a kalóriaszámítás szerint az élelmiszerszükségletet és ennek előállítására szükséges területet igyekszik meghatározni s ezt országos átlag szerint 9 k. holdban véli megállapítani, amit 50%-át pótlékol egyéb, piacról vásárolandó szükségletekre s ehhez hozzáad az igásállatok eltartására 6 k. holdat. Ez alapon az életképes családi gazdaság határa szerinte 20—22 hold.

A mi számításunk nem az életképességet, de a piaci szolgáltatás alsó határát keresi és ez az átlagosnál rosszabb talajon is 15 hold körül van. A különbséget a szükségleteknek kívülről vásárolt 50%-a teszi ki.

Juhos és Kulin számtartási vizsgálódásai szintén az önellátáson keresztül igyekeznek az egyes üzemkategóriák piaci szolgáltatását meghatározni. Egy redukált (nő- és gyermekellátás átszámítása) férfi fogyasztását 1937-ben, saját termelésű élelmicikkekből, kalóriaértékben 1,641.378-ra és vásárolt élelmicikkekben 49.766-ra teszi. Kg-ban, illetve darabszám és literben kifejezve: búza 264; rozs 131; burgonya 151; bab, borsó, lencse 10·30; egyéb főzelék és zöldség 56; gyümölcs 12·60; sertés 82; baromfi 8·04 kg; tojás 153 drb; tej 197; bor 107 l. Vásárolt élelmicikkekből: húsféle 8·10; rizs 1·54; cukor 6·36 kg. Ital 10·80 l. Természetesen ezekből az adatokból csak akkor tudnánk az üzemi szolgáltatás pontos mérlegét elkészíteni, ha a család taglétszámát és az állatállományt, továbbá a kívülről vásárolt cikkek csereértékének arányát ismerenénk. Kulin és Pataky az általuk végzett reprezentatív vizsgálat alapján az 1929—1937. terjedő időszakban, különböző üzemkategóriák szerint, a nyershozamból önellátásra és piacra kerülő termények százalékszámát a következőképpen állapították meg:

Birtoknagyság	Önellátás	Piac
0—10	45	55
10—20	39	61
20—30	42	58
30—50	41	59
50—100	36	64

Ezek az adatok azonban nem tisztázzák sem a piacra vitt áru minéműségét, sem az állaton keresztül történő takarmányértékesítést és az e célra kívülről beszerzett erőtakarmány ellenértékét. Továbbá zavart okoz a 10 és 20 holdas kategória, amely az önellátó és a piac számára termelő kisüzem határvonalát élesen nem húzza meg. Szükség lenne ezenkívül azt is megállapítani, hogy a

vizsgált gazdaságokban az értékesítés milyen százaléka milyen üzemágra esett. Általában véve kisüzemnél a növénytermesztésből származó piaci bevételt 28—30, az állattenyésztésből származót ezzel szemben csak 12—13%-ra teszik és ugyanennyit számítanak a kertészetre és gyümölcsstermelésre is. Németországban a kisüzem inkább állatot értékesít, a gabonaneműek piacrahozott mennyisége pedig arányosan növekszik az üzem nagyságával és a talaj jóságával. A piacra vitt termények és termékek megoszlása :

	Növényi	Állati
5—20 hektárig	28 %	69 %
20—50 "	37 %	62 %
50—100 "	45 %	54 %
100—200 "	53 %	45 %
200 hektáron felül . . .	59 %	40 %

Különösen érdekesek a List Frigyes Társaság megállapításai (Deutsche Agrarpolitik) a különböző üzemnagyságok gabonafölhasználása tekintetében :

Üzem	Terméseredmény	Háztartás	Takarmány c é l j á r a	Eladás
5—20 ha à	8.3 q	25 %	46 %	32 %
20—50 "	8.87 "	20 %	41 %	42 %
50—100 "	9.80 "	18 %	35 %	50 %
100—200 "	10.40 "	17 %	30 %	55 %
200—400 "	10.20 "	21 %	29 %	53 %
400-on felül	9.74 "	22 %	31 %	52 %

Az optimum tehát a 100—200 ha. forgalmi üzemtípusnál van. A 200 ha felüli üzemek piaci szolgáltatásának csökkenését a cselédkonvenció okozza.

Az első világháború terménybeszolgáltatásai alapján Hansen főleg a keletporoszországi, tehát tipikusan agrárvidék adatait dolgozta fel. Megállapítja, hogy a nagyüzemek hektáronként több növényi, a kisüzemek pedig több állati produktumot bocsátottak a közfogyasztás rendelkezésére. A nagyüzem búzában hektáronként 418.7 kg-ot, burgonyában 418 kg-ot szolgáltatott a hatóságnak, míg a kisüzem csak 205.9, illetve 255.9 kg-ot. Viszont állati termékekben az arány a kis- és nagyüzem közt : élőállat 34.3—39.5 kg, tej és vaj 4.5—2.1 kg, tojás 3.5—24.9 a kisüzem javára, aminek az a magyarázata, hogy a parasztcsalád táplálkozása főleg növényi anyagokon épült föl. Hansen az önellátást is beszámítván megállapítja, hogy a 100 hektáron felüli nagyüzem a háború alatt 20%-kal többet szolgáltatott a népélelmezés számára, mint a kisüzem. Ebben azonban természetesen a feketekereskedelem is részes volt, mely különösen a falvakban virágzott. Strobl, az alsóausztriai mezőgazdasági kamara könyvelési osztályának vezetője, megállapítja, hogy a nyershozadék az üzem nagyságával arányban csökken, viszont a piacra vitt élelmiszerek százaléka ennek arányában emelkedik.

Meg kell emlékeznünk még, inkább metodikai, mint agrárpolitikai értékű számítási kísérletről, amely abszolút mérték alkotására törekszik. Brdlyk Vladimir sajátos eljárással kalóriára számítja át a különböző mezőgazdasági terményeket és 3000 kalóriát véve egy ellátási napnak, amennyi a legtöbb ország közéletmezési fejadagja, ellátási napokkal méri az egyes üzemek kategóriák szolgáltatóképességét.

Egy hektárnyi mezőgazdasági területen a különböző üzemkategóriák a következő ellátási napokat szolgáltatják Csehországban :

Üzemkategória	Növényi	Állati	Mezőg. ipari	Összes	Indexszám
2—5 ha	1246	336	—	1482	100
5—20 «	1139	146	—	1285	87
20—100 «	1496	118	8	1622	119
100 ha felül	1801	97	137	2035	137

Eszerint a legkedvezőtlenebb eredményt a tulajdonképpeni parasztbirtok mutatja a piaciellátás szempontjából, ami önellátásával magyarázható. A törpebirtok nagyobb piaci szolgáltatása a kertészetre és a baromfityesztésre vezethető vissza, ellenben sehol sincs tisztázva, hogy mennyi más élelmiszert vásárol piacról, vagyis az ellátás egyenlege meghatározva nincs. A többi üzemkategória eredménye növekvő, az indexemelkedés főleg a cukorrépa és a szeszprodukciónak következménye. Brdlyk egyébként figyelembe veszi a különböző mezőgazdasági kultúrájú vidékeket is. Répatermelő vidéken, ugyanazon üzemnagyságoknál és ugyanazon sorrendben az ellátási napok száma 1846, 1745, 2779 és 2897. Gabonatermő vidékeken 838, 978, 1089 és 1140. Az állattenyésztésnél általában véve kedvezőbb a kisüzem élelmezési napjainak száma. Egyébként a talaj jóságával arányban emelkedik a mezőgazdaság intenzitása és a nagyobb üzem szolgáltatási képessége is.

Szoros értelemben véve nem tartozik ugyan e szakasz anyagához a munkakerő produktivitásának élelmezési napokban való megállapítása, de a Brdlyk-féle számítás teljessége kedvéért ehelyütt közöljük. Eszerint egy munkás munkateljesítménye élelmezési napokban 2—5 hektárig 260; 5—20 hektárig 230; 20—100 hektárig 246; 100 hektáron felül 270 volt.

A közösségi gazdálkodást csak közvetve érdekli az a kérdés, amelyre az agrárpolitika régebben, az üzemtan pedig még ma is legnagyobb súlyt vet, hogy a különböző birtokkategóriáknak mennyi a tiszta hozadéka és üzemi nyeresége. Közvetve érdekelt ebben a közösségi gazdálkodás is, mert az egyes üzemek intenzív termelését nem a nyers, hanem a tisztahozadék befolyásolja és ettől függ a nemzetgazdasági jövedelem is. Az üzemtan a római Nemzetközi Mezőgazdasági Intézet irányelvei szerint a tisztahozam és az üzemi nyereség kutatását állítja előtérbe, viszont a magángazdasági szempont a mezőgazdasági jövedelem és a munkabérek iránt érdeklődik. Minden központilag igazgatott üzemet és így a családi gazdaságot is, az önellátás szempontjából elsősorban a nyershozam érdekli, tekintet nélkül a befektetési költségekre, ennek kamatjövödelmére, a földjáradékra és a vállalkozói nyereségre. A családi üzem elsősorban sajátmagát akarja fenntartani és bár a munkabéregyenértékre súlyt helyez, e tekintetben is rugalmasabbak termelési költségei, mint a nagyüzemé. Az iparkodó kisgazda természetesen gyermekei jövőjét földvásárlással vagy földbérlettel igyekszik biztosítani, ez azonban kivételes esetektől eltekintve, a fizikai munkán kívül a konjunktúrák fölismerését és a szokottnál is nagyobb takarékoskodást kíván. Az átlagos magyar kisgazdacsaládnak az önellátás és a közszolgáltatások levonása után alig 10—15 q búzaérték marad e célra.

A magyar viszonyokat illetőleg Witthen Béla a kisgazda-számtartási adatok felhasználásával, az országos számtartási adatgyűjtés szerint, az 1932—1936. évek közt a különböző üzemtípusoknál jelentkező üzem és jövedelmezőségi eredményeket a következőképpen állapítja meg :

A tisztáhozam a válság éveiben, a cselekvő tőkéhez viszonyítva a nagyüzemeknél 1·82%, a középüzemekben 0·75%, a kisüzemekben 1·16% volt. A gazdálkodó mezőgazdasági jövedelme ugyanezen évek átlagában a mezőgazdasági terület egy kat. holdjára számítva a nagyüzemeknél 5·19 P, a középüzemeknél 1·53 P, a kisüzemeknél pedig 42— P-t tett. Figyelembe kell itt venni, hogy a mezőgazdasági jövedelem a gazdaságban kifejtett családi munkának, mint költségnek felszámítása nélkül mutatja a gazdálkodó mezőgazdasági jövedelmét. Minthogy pedig a kisgazdák a gazdasági munkák legnagyobb részét családtagjaikkal együtt végzik, érthető, hogy a kisüzemek csoportjainál látjuk a legnagyobb mezőgazdasági hasznot, ami voltaképpen a munkaalakalom biztonságában jelentkezik. A nemzetgazdasági jövedelem, amely alatt az üzem által az összesség javára teljesített szolgáltatásokat értjük, tehát a munkások részére kiadott bért, a birtokost megillető járadékot és munkabérigényt, végül a közületek részére szolgáltatott közterheket és hitelezőknek kifizetett adóssághozamokat, a következőképpen alakult:

A válság éveiben a nemzetgazdasági jövedelem egy kat. hold mezőgazdasági területre a nagyüzemeknél 73·20 P-t, a középüzemeknél 63·67 P-t, a kisüzemeknél pedig 86·41 P-t ért el.

1936-ban — tehát a javulást követő első évben — a tisztáhozam a megvizsgált nagyüzemeknél a cselekvő tőke 4·02%-át, a középüzemeknél 5·04 és a kisüzemeknél 5·70%-át érte el, valamelyest felülmulta tehát a gazdaságokban fekvőhöz hasonló biztonsággal elhelyezett tőkék után elérhető mintegy 4%-os kamatozást. A gazdálkodó mezőgazdasági jövedelme a nagyüzemeknél 28 P, a középüzemeknél 38 P, a kisüzemeknél pedig 95 P volt kat. holdankint; végül a nemzetgazdasági jövedelem a nagyüzemeknél 106 P, a középüzemeknél 110, a kisüzemeknél pedig 141 P-t ért el a mezőgazdasági terület egy kat. holdjára vonatkoztatva.

Adorján János «A magyar kenyérkérdés» című munkájában egy kat. hold mezőgazdasági terület tiszta hasznát az 1935—36. évben a befektetett tőke jövedelmezősége szerint a tőkeérték 5·7%-ára becsüli. Ez alapon megállapítja, hogy egy 15 holdas kisüzemben az egész család alig keres annyit, mint amennyit egy nagyüzemben alkalmazott cseléd. Ez is csupán a jobbtalajú és intenzívebben kezelt, tehát a magyar kisüzemeknek kb. 15—20%-án. A bérlők természetesen még rosszabb viszonyok között dolgoznak. A törpebirtoknál a család bérkeresménye évi 200 pengőre becsülhető a 4000 P értékű saját vagyonból. A lakáson, a nagyon szűkös élelmen és ruházaton kívül a legcsekélyebb kultúrigény kielégítését sem teszi lehetővé. A törpebirtok iga- és trágyahiány miatt még az amúgyis nagyon alacsony országos átlagnál legalább 20%-kal kisebb hozamot ad «s így ez a terület szinte üszkösödött részét jelenti mezőgazdaságunknak».

A magyar üzemstatistikusok a rendelkezésükre álló reprezentatív üzemvizsgálatok alapján igyekeztek a különböző típusok jövedelmezőségi viszonyait tisztázni. Kulin és Pataky számtartásstatisztikai kutatásai a gazdaságokat extenzív, középintenzív és intenzív csoportokra osztva vizsgálták az egy holdra eső nyershozamot, üzem- és munkaköltséget s a tisztáhozam nagyságát az aktív tőke százalékában állapítják meg. Juhos kb. ugyanezen rendszer szerint járt el, a dunántúli kisüzemek viszonyait vizsgálva, ezzel szemben a Nagypataki professzor vezetése alatt, üzemtani intézetében készült egyik értékes tanulmány (Kóbor György doktori értekezése) az Országos Magyar Gazdasági Egyesület egész országra és minden kategóriára kiterjedő adatgyűjtése alapján igyekszik

az egyes üzemtipusok jövedelmi viszonyait egy kat. hold mezőgazdasági területre vonatkoztatott P. értékben tisztázni. Ezeknek a jövedelmezőségi számításoknak értékét azonban csökkenti a valutaingadozás, ami egyszersmind különböző országok adatainak összehasonlítását is megnehezíti, bár ezt a római Mezőgazdasági Intézet számtartás-statisztikai kiadványai országonként, üzemnagyságcsoportonként és üzemrendszerek szerint arany frankra átszámítva közlik.

Az évenként hullámzó és értékében változó pengőkimutatás helyett a nyers- és tisztahozam 1933—1938. év közötti átlagát Kóbor értekezése az összes cselekvőtőkék %-ában közli. Egy kat. hold mezőgazdasági területre számítva:

<i>Dunántúl</i>	Nyershozam a cselekvő tőkék %-ában	Tisztahozam a cselekvő tőkék %-ában
Kisüzem.....	14·31	1·99
Középüzem.....	16·92	2·74
Nagyüzem.....	18·76	2·10
<i>Északi Dombvidék</i>		
Kisüzem.....	13·29	2·87
Középüzem.....	17·09	3·69
Nagyüzem.....	21·20	1·83
<i>Alföld</i>		
Kisüzem.....	14·83	3·75
Középüzem.....	16·35	3·64
Nagyüzem.....	18·78	1·85

volt. Az index elemzése a piac számára termelő üzemek magasabb munkabéreköltségeiből magyarázza az alacsonyabb tisztahozam okát, de kétségtelen szerepe volt ebben az 1929—33. évekre eső gazdasági válságnak is. Ezt igazolja a Juhos—Kulinféle jelentés is a dunántúli kisgazdaságok 1937. évi jövedelmi helyzetéről, amely a vizsgált csoportokat három kategóriába osztja: a) Nyereséges üzemekre, amelyek 4·5—5% kamatozással dolgoztak, b) amelyek az előbbi csoport kamatozását kitermelni nem tudták és c) amelyek üzemköltségeiket sem voltak képesek megkeresni, tehát veszteséggel dolgoztak. A megvizsgált üzemek %-a

Csoport	1929—33	1934	1935	1936	1937
a)	6	17	20	70	45
b)	37	48	61	27	45
c)	57	35	19	3	10

Az adatokban a 29—33. évi válságciklus és az 1937. évi háborús nyugtalanság képe tükröződik vissza, de azok a helyzet javulását is mutatják. Juhos a válság éveiben a dunántúli kisüzem holdankinti veszteségét 16 aranypengőre becsüli, a tulajdonos munkáját pedig napi 67 fillér bérértékre. Pedig magyar viszonyok között ezek a kisgazdaságok legtőkeintenzívebbek (holdankint 415 P), épülettőkéjük 58%; az állattőke 20·3%; eszköztőke 7·3%; növénytőke 2·3%; forgótőke 12·1%.

Ugyancsak a válságévek üzemi viszonyait tárgyalja E. F. Gordon a sziléziai paraszttitkárság adatgyűjtése alapján (l. Grossgrundbesitz im Umbruch der Zeit c. gyűjteményes munka). Tanulmányának értékét emeli, hogy a talaj és a forgalmi fekvés különbségeit figyelembe véve, lehetőleg egyforma nagyságu

olyan üzemeket választott ki, amelyekben a 100 hektárra átszámított munkaerő csekély eltérést mutat. Gyenge talajon, rossz forgalmi fekvés mellett, a gazdaságok tiszta haszna hektáronként 0·8; gyenge talajon, de jó közlekedési fekvés mellett 30—45; csak jó talajon 28—46; termékeny talajon, jó fekvés mellett, erős takarmánytermeléssel 43—64 R. Márka, ebben azonban a tejértékesítés 24—31 ½%-kal szerepel. A talajjóság hatása főleg a növénytermesztésnél mutatkozik, míg a gyengébb talajokon az állattenyésztés, főleg a sertés (26—46·8%-ig) ad jövedelmet. A különböző üzemágak tiszta hozamát vizsgálva, a hektáronkinti eredmény gabonatermesztésnél, kisüzemben 14, nagyüzemben 16·2 R. M.; burgonyánál 24, illetve 38 R. M.; cukorrépatermesztésnél parasztüzemben 45, nagyüzemben 98 R. M. volt.

Gordon is a háztartási egyenlegen keresztül igyekszik a sziléziai parasztcsalád életnivóját meghatározni, szemben a bérigényre épített számítási módszerrel. Különösen érdekes, hogy a válság éveiben a szorosan vett háztartási kiadások levonása után mennyi maradt egy német parasztcsalád üzemenkívüli összes kiadásaira (ruha, élvezeti cikkek, kultúra, egészségügy stb.) és hogy a bevétel a kiadásoknak hány %-át fedezte. Gyenge talajon egy-egy családnak mindezekre a célokra semmi nem jutott, de jobb talajon is jövedelmüknek csak 33—39%-át fordíthatták egészségügyi és kultúrkiadásokra, mert nagyon kicsiny összeg (106·8—268·25 RM.) volt a tisztajövedelem és csupán a 287·2—433·60 RM-ig terjedő jövedelemnél lehetett a család magánköltéseinek 73—98%-ig terjedő fedezéséről szó. Férfimunkásra átszámítva egy foglalkoztatottra, a talajjósága szerint, minimálisan évi 99 és maximálisan 293 RM. fölösleg esett.

A közösségi gazdálkodás azonban nemcsak az élelmezésben és a keresetben, de a mezőgazdaság által adható munkaalkalmakban is érdekelt, abban t. i., hogy akár a családi gazdaságban, akár a piac számára termelő nagyüzemben hány lélek találhat megélhetést. Nem a folyton változó statisztikai felsorolás, de a lehetőségek mérlegelése fontos. Ennek a kérdésnek tisztázása még komplikáltabb, mint a piaci ellátásé, hiszen nemcsak a mezőgazdasági termelést, de az ipart és kereskedelmet is érinti, mert a mezőgazdaság munkahiánya, vagy az általa adható egzisztencia alacsonyága a vásárlóképessegen kívül az elvándorolt, tanulatlan munkások béryomását erősíti. Utóbbi szemponttal behatóbban a szociálpolitika foglalkozik. A kisgazdacsalád üzeme munkarendszerében is zárt és egyik lényeges jegye éppen az, hogy a család minden tagjának munkát tud biztosítani. Viszont a föld eltartási kapacitásának telítettségi fokán ebből a védő szerkezetből kiszorultak munkaalkalmáról a közösségnek kell gondoskodnia. A kisüzem tisztajövedelméről főntebb közölt adatok megdöntik azt a téves felfogást, mintha a családi gazdaság ipari szükséglete közvetve nagyobb mértékben növelhetné a munkaalkalmat, így tehát a családi üzemen kívülálló részére mezőgazdasági munkaalkalmáról kell gondoskodni. Nagyrészt itt is föltevésekre vagyunk utalva, a statisztika csupán a 100 holdon aluli gazdaságok cselédtartásának alacsony arányszámáról ad fölvilágosítást és támasztja alá a családi üzem belső szervezetével szoros kapcsolatban lévő azon megállapítást, hogy a kisüzem idegen munkaerőt csak rendkívüli esetekben vesz igénybe. A főntebb már megjelölt szűkebb keretek között néhány kisgazdaságot átvizsgálva, e kérdésre Kulin és Pataky fönt idézett munkájából szerezhetünk tájékoztatást.

E szerint a kisüzemben az 1929—1937 terjedő időközben egy kat. holdra vonatkoztatva, a munkanapok száma évenként és üzemnagyságunkint a következő volt:

Birtoknagyságnál	Családi	Idegen
0— 10	69	6
10— 20	35	12
20— 30	28	11
30— 40	20	11
40— 50	14	11
50—100	9	18

25
22
39
31
26
27

Az idegen munkások főleg aratás idején foglalkoztatottak, amit bizonyít a munka legintenzívebb, tehát kvalifikált termeléssel foglalkozó, 10 holdig terjedő gazdaságok föltűnően csekély idegen munkája. A tényleg kifizetett munkabér Dunántúl kis-, közép-, nagyüzemben 28·5; 91·75; 97·99%; Északi Dombvidéken 39·23; 90·52; 95·43; Alföldön 41·31; 88·13; 98·71 százaléka volt az összes üzemstatisztikailag számított munkabéreköltségeknek. Az 50—100 holdig terjedő kisgazdaság már piac számára termelő üzem és itt a bér munka túlsúlyban van a családi munkaerő fölött. Mindenesetre ezeknek az üzemeknek állandóan alkalmazott személyzete is jobbára dolgozó családtagokból áll, ez természetesen függ a család taglétszámától is. A tanulmány kimutatja továbbá, hogy éppen a családi munka folytán megtakarított költségek miatt a két redukált (férfira átszámított) munkaerő alatt dolgozó üzemek mezőgazdasági jövedelme egy kat. holdra évi 91·75 P; két redukált férfinél 100·19 és efelett 140·90 ar. P volt. Ugyanilyen arányban emelkedett az egy holdra eső tőkegyarapodás is, igazolván azt, hogy a sok gyermek csak addig teher a kisgazdaságban, amíg munkaképesek nem lesznek. A kézimunka felhasználásának aránya szintén utal a kisüzem családi munkaerejének túlnyomó foglalkoztatására. Azokban az üzemágakban, amelyeknél a családi munkaerő alkalmazása minden valószínűség szerint kizárólagos (a háztartás, állattartás, általános üzemvezetés) az arány 50—60% között van. Kétségtelen azonban, hogy a szőlő, a rét és a szántó föld megmunkálása is legalább 50%-ban családi munkaerővel történik.

A közösségi gazdálkodás a magángazdaság üzemtípusain keresztül elsősorban a terméshozamok általános növelésére törekszik, azután az üzemek racionalizálásával, árszabályozással stb. a jövedelmezőség biztosítására. Ezzel kapcsolatban teendő intézkedései még alig különböznek a szabad piaci rendszerben és a kötött gazdálkodásban szükségesektől, legfőljebb a parkok és a legelőterület csökkentésére törekszik a szántó föld javára, vagy a nagyobb tápigényű állattartást redukálja. Ennél súlyosabb beavatkozás a központilag igazgatott gazdaságban az üzemforma meghatározása és ennek a birtokmegoszlásban több-kevesebb hatalmi szóval való érvényesítése. A termelési politikának utóbbi eszköze messzebbmenő megfontolást igényel, mert nemcsak a közellátás és a munkaalkalom kérdését, de az állam gazdasági és társadalmi rendjét és közjogi berendezkedését is közelről érinti. Kétségtelen, hogy a hadigazdálkodás rekvirálásai, zsákmányolások stb. erősen korlátozták a magántulajdon köztudatát. Az élelmiszer, a tüzelő, a lakás, a terményszétosztás, majd a termelés is állami ellenőrzés alá került. Ez megérlette a köztudatban a földbirtok kisajátításának eszméjét is. Ezzel a kérdéssel a tudományos objektivitás szemelött tartásával az agrárpolitikának is foglalkoznia kell. A pro és kontra érvek mérlegelése az autarchiára törekvő államnak, sőt az új gazdasági és társadalmi rendet kialakítani kívánó központi hatalomnak is érdeke, mert így megmenekül azoktól a súlyos áldozatoktól és gazdasági válságoktól, amelyeknek nehézségeire a Balkán-

államok nemzetiségi birtokpolitikájánál Holmann és Franges utaltak. (Deutsche Agrarpolitik III. k.)

Az Alapvetésben már kifejtettük, hogy a közösségi gazdálkodás jelentősége messze meghaladja a termelési politika kereteit s ezért azzal elsősorban az új gazdasági rend kialakításával kapcsolatban a szocialisták foglalkoztak. A jövő gazdasági rendjét felfogásuk szerint a közvetlen ellátás irányítja, azon belül azonban a kisüzemi vagy nagyüzemi megoldás jelentős eltérést fog mutatni. Ezt Marx könnyen áthidalja a mezőgazdasági és ipari fejlődés technikai és közgazdasági előfeltételeinek és folyamatának azonosításával. Tanítványai közül Kautsky és David az általánosításon túlmenőleg hatolnak a termelési technika részletkérdéséig s ez a körülmény teszi munkáikat értékkessé a közösségi gazdálkodás termelési politikája szempontjából is. Amint ezt az Alapvetésben ismertettük, David munkája Kautsky fejtegetéseinek bírálata. Nem kívánunk ehelyütt ismétlésekbe bocsájtkozni és főleg nem vitájuk sarkpontját, a gépesítést újból tárgyalni, ezért fejtegetéseiknek csak a termelési politikával legszorosabb összefüggésben lévő néhány kérdésére terjeszkedünk ki. A kisüzem életképessége a munkaerő, az élő és holt felszerelés kihasználása és a család ellátottsága szerint állapítható meg. Ennek tényezői között első helyen említendő a föld, mint termelési tényező. Kautsky ebben is tőkét lát és megállapítja, hogy a kisüzem nagyobb értéke nem reális, hanem képzelt magasabbrendűség, a parcellabirtok magasabb vételára és bérértéke termelési szempontból nem előny, hanem a munkaalkalom drágább megvásárlása, aminek ellenértéke legtöbbször a gazda túlmunkája és gyakran életnivójának csökkenése. Elismeri, amit az üzemtani kutatások is igazolnak, hogy a kisüzem tőkebefektetése, különösen állat- és épülettökéje nagyobb, mint a nagyüzemé, ez azonban a legtöbb esetben gazdaságilag ki nem használt és alig amortizálható élő és holt felszerelést jelent és az üzemköltséget szaporítja anélkül, hogy akár a nyershozamot, akár a tisztahozadékot emelné. Hazai adatok szerint is a holt leltár kihasználása: ekénél 20—30 k. hold; boronánál 30 h.; lókapánál 40—80 h, sorbavetőgépnél 200, aratógépnél 150 h. A nagyüzemben 50—100 tehén számára egyetlen istálló elégséges, ugyanolyan nagyságú földterületen 50 parasztgazdaságnak 50—100 tehene számára 50 istálló, itatókút, stb. szükséges, ugyanez a helyzet a lakóházaknál, szekereknél, ekéknél stb., stb. Külön fölemlíti a kerítés, a dűlút és a mesgye szempontját is, amely a nagyüzemek 0.25%-át veszi igénybe, viszont a kisüzemnél a terület 1.8%-ig emelkedhetik. Nálunk ezt a helyzetet a tagosítatlanság is súlyosbítja. Birtokpolitikai értekezleteken és külön tanulmányokban megállapították, hogy sok községben egy-egy 10—15 holdas birtok 30—40 darabban, egymástól gyakran egy óra járásnyira fekszik s így a meddő terület 5%-ig is felemelkedhet s ez a holt munkát (ide-oda járkálás, szántásnál üres forduló stb.) növeli, az ígásállat- és munkaerőszükséglettel együtt. Nem említve a növénytermesztés kártevőit, amelyeknek a mesgyevonal valóságos tenyészterülete, csupán arra utal, hogy minél hosszabbak az üzemnek a területhez arányított határai, annál több vetőmag szóródik kézi vetésnél idegen területre. (Adorján nálunk erre 20%-kal több magot számítván, az országos veszteséget 400.000 q-ra becsüli.) A termelt mennyiséget is csökkenti a kézicséplés, a nyomtatás, hibás tárolás, nem említve azt a körülményt, hogy takarmányinség esetén a kiscgazda emberi táplálékul alkalmas terményeket is feleltethet állataival.

A másik termelési tényező, a munkaerő tekintetében Kautsky elismeri ugyan a kisüzem fölényét úgy kézi-, mint igaerőben, de ezt barbár túlmunkának

és oktan energiapazarlásnak tekinti, amit a mezőgazdaság gépesítése épügy a nagyüzem javára fog átállítani, mint ahogy a gyáripár megszűntette a kézműipar zárt munkarendszerének a családi közösségen alapuló előnyös helyzetét. Különösen a nagyüzem szakértő vezetését hangsúlyozza ki. Enélkül lehetetlen racionális üzemtervet, vetésforgót, okszerű trágyázást, állatkiválasztást, növény-nemesítést, takarmányozást megvalósítani és a piac igényeihez alkalmazkodni. Amily mértékben lesz a mezőgazdálkodás egyszerű kézműből komplikált természettudománnyá (agrokémia, biológia stb.), annál nagyobb határfokon érvényesül a szaktudás. Szerinte egy tanult munkaerő képességeinek kifejtéséhez épügy, mint a gépalkalmazáshoz minimálisan 80—100 kat. terület szükséges.

Különösen a termelést közvetve befolyásoló közgazdasági vonalon, az értékesítés, bevásárlás, a szállítási költségek és a hitel terén tagadhatatlan a nagyüzem előnye. A piacon jobbak az összeköttetései, mert a kisüzem sokfélé, de csak kis mennyiségben termel s ezeknek összegyűjtése és piacképesé tétele a nagykereskedelmi és loco ár relációját hátrányosan befolyásolja, amit szövetkezeti szervezkedéssel sem lehet minden esetben ellensúlyozni. Kautsky nézetét magyar adatok is alátámasztják. Juhos szerint a kisüzem 1932-ben, tehát az agrárválság mélypontján 20%-kal olcsóbban adott el és 25%-kal drágábban vásárolt a nagykereskedelmi áraknál. Ekkor ez a különbözet egy 10 holdas gazdaság egész évi tisztajövedelmét fölemésztette. A nagyüzemet egyébként a kalkulációnál, az üzemeredmények ellenőrzésénél s így a konjunktúra kihasználásánál is támogatja.

Kétségtelen, hogy a nagyüzem súlypontja az üzemvezetés szakszerűségén, a munkakonzentráción és főleg a géphasználalon nyugszik és hogy a nagyüzem termelési tevékenységében a vezető szellemi munkája révén jut előnyhöz és pedig nemcsak közgazdasági, de üzemtechnikai vonalon is. Sajnos a közfelfogás még ma is a középkor és a korai kapitalizmus felfogását osztja, amikor a kis- és nagyüzem körülbelül ugyanazon növényeket, egyforma eszközökkel és egyforma kvalitású munkával termelt és nem hajlandó tudomást venni arról, hogy a nagyüzem saját érdekében úttörője a mezőgazdasági haladásnak, amidőn kísérleteket végez, vetőmagot nemesít, azt szaporítja, fajállatokat tart, kereskedelmi és ipari növényeket termeszt, a betakarítás, szállítás és tárolás terén a technika minden vívmányát alkalmazza, sőt sokszor önállóan létesít mezőgazdasági gyáripart is. Mindezt pedig kénytelen végezni, hogy vezetőjét tanulmányainak megfelelő élelnívóhoz juttassa. A kigazda alacsony élelignye ezt az üzemi fölkészültséget nem kívánja meg, de nem teszi szükségessé a racionalizálást sem az anyag és munkaerő alkalmazásánál és fölhasználásánál.

Kautsky, fejtegetéseinek üzemtechnikai objektivitása dacára is, egyoldalú maradt s ez annál inkább csodálandó, mert a kisüzem sajátos jellegét agrárpolitikai szempontból először ő értékelte, könnyű volt tehát vele szemben a szintén szocialista David Eduardnak kisüzemi álláspontját indokolnia. A Kautsky által a kisüzem hátrányára felsorolt sok lakóépület, konyha, takaréktűzhely, kút stb. és a fölöslegesen alkalmazott munkaerő nem kizárólag a termelési költségek szaporítását, de a család ellátásának biztosítását is jelenti. A családi üzem nem nyereségre törekvő vállalat, hanem a parasztcsalád élettere, amelynél a háztartás és a kereseti gazdaság zárt egység és abban annyi munkás dolgozik, amennyi ott megélhetést találhat. Ez az elv szabályozza nemcsak az üzem intenzitását, de racionalizálását is. A családi üzem tulajdonosa a rendelkezésére álló területen a munkaerő és a tőke arányos felhasználásával elsősorban családjának és állat-

állományának ellátását igyekszik biztosítani s ami ezen felül marad, azt viszi piacra köztartozásainak, ipari szükségleteinek és esetleges adósságainak fedezésére. Lehet, hogy a közösségi gazdálkodás célkitűzéseinek ez nem felel meg, de a közösségi gazdaságban nemcsak a termelés, de a fogyasztás is figyelembe veendő. A kisgazda célja, hogy piaci tételeit birtokának minél kisebb területén ki tudja termelni s ezért nem az egész üzemének intenzitását emeli, hanem aránylag kis területét, főleg nagy munkaintenzitással (pl. zöldségtermesztés), az üzem többi részét pedig jobb ellátásának biztosítására fordítja. Így a rendelkezésre álló munkaerőt és munkaeszközöket csak kedvező konjunktúra esetén használja ki teljesen, míg a válság éveiben az azonos családlétszám teljesítőképességének csak bizonyos hányadáig.

A kisgazdának Kautsky által kifogásolt szakértelemhiányát az ellensúlyozza, hogy földjének tulajdonságait jobban ismeri, üzemét jobban áttekinti és gyakorlati tapasztalatait nagyobb határfokon érvényesíti. A nagyüzem meliorációit családi munkaerejével könnyebben és olcsóbban elvégzi és földjének kiterjedése, felszerelése, forgótőkéje által megszabott korlátok között igyekszik az elérhető maximumot kihozni. De éppen ebben a törekvésében gyökerezik az egyoldalú üzemterv, a talajkiszárolás veszélye, különösen a gabonafélék túlzott termelése is úgy nálunk, mint külföldön. Németországban a gabonával bevetett terület %-a legnagyobb az 5—50 hektár nagyságú birtoknál. Konkoly-Thege Gyula az üzemi viszonyokról írt egyik tanulmányában (Struktur und Verfassung der ungarischen Landwirtschaft c. gyűjteményes munka) a kisüzem gabonával bevetett területét nálunk a szántóföldi összterületnek 55·6, a középbirtoknak 50; és a nagybirtoknak 44·4%-ára teszi. Az üzemnagyságok szerint hasonló sorrendben a tengerivetés 22·1; 17·5 és 16%. A cukorrépa 0·2; 1·3; 3·3%. Takarmány 10·4; 14·2; 18·9%. Kereskedelmi és ipari növények 0·4; 3; 4·9%.

Az üzemtípusok általános elbírálása magángazdasági és közösségi szempontból történhetik. Mindakettő szoros kapcsolatban áll egymással. Alapjában véve magángazdasági érdek, hogy úgy a családi, mint a piac számára termelő üzem produktív és rentabilis legyen. Viszont a közösségi szolgáltatásnak is ez az alapja, mert nem olyan egyszerű egy tönkrement, közéletmezési és közteherviselési kötelezettségeinek megfelelni nem tudó üzemkategória helyreállítása s nem könnyű a közösségi célok szolgálatának zavartalan biztosítása sem, ha valamely üzemkategória funkcióit ellátni nem képes. Az intenzitás fejlesztésének problémája mindkét üzemtípusnál azonos, a különbség csupán annyi, hogy a közigazdasági együttműködés a nagyüzemnél már régóta tevékenyek, a kisüzemet pedig még a családi zártágából kell kimozdítani és a rentabilitás segítségével minél nagyobb mértékben piac számára termelővé tenni. Ehhez részletes útmutatást adni az üzemtan hivatott. Viszont az agrárpolitika feladata a két üzemtípus belső szerkezetének lényegét és az ezzel kapcsolatos különbségeket tisztázni és mindkét típus termelési tevékenységének üzemtechnikai előnyeit és hátrányait kutatva, optimális irányát megállapítani.

A két üzemtípus szerkezetének különbségeit már Bücher ismeri, de annak üzemtechnikai körülírását David Eduard végezte el. Sajátságos módon nálánál behatóbban sem Goltz, sem Laur, sem Aereboe nem tárgyalja ezt a kérdést, amelynek tisztázása egy magyar agrárpublicista nem is tudományos céllal írt tanulmányában található. Adorján János (A magyar kenyérgazdálkodás) a kisüzem munkarendszerét vizsgálva, megállapítja, hogy minden mezőgazdasági üzem egy külső és egy belső üzemkörben termel. Az elsőhöz tartozik a szántóföld,

a rét, legelő és az erdő; a második színhelye a háztáj, az udvar, az istálló és a konyhakert, amely vagy saját fogyasztásra, vagy a piac számára produkál. Itt történik a külső üzemkör termékeinek háztartási (sütés, főzés, húsfüstölés stb.) és ipari feldolgozása, továbbá a takarmányértékesítés az állaton keresztül (pl. burgonya és tengeri felhasználása a sertés és baromfi hizlalásnál). Ez a munkakör, beleértve egy-két tehén gondozását, nagyrészt az asszonyé. A belső üzemkör intenzitása fordított arányban áll az üzem terjedelmével s ez a titka nemcsak a kisüzem életképességének, de a Laur-féle megállapításnak is, hogy minél kisebb az üzem, annál nagyobb annak a megművelt területhez viszonyított nyers eredménye. Viszont minél nagyobb az üzem, annál kevesebb termény fut a belső üzemkörön keresztül s annál többet, főleg gabonát, visz a piacra. A kisüzem intenzitása a belső üzemkörön át fejlődik s amint ezt a dán példa mutatja, az állattartás sokszor meghaladja a saját üzem külső körének termelési kapacitását is és erőtakarmány-vásárlásra szorul. Rendszerint a konyhakerti zöldsgtermesztés tolódik át a szántóföldi területre. A külső üzemkörben, a gabona- és takarmánytermesztésnél, a nagyüzem géppel támogatott tömegmunkája kétségtelenül többet szolgáltat, ennek dacára sem képes ezt a helyzeti előnyt teljesen kihasználni, mert a belső üzemkörben többnyire a kiszegdaság vezet.

A belső és külső üzemkör, a családi üzemen kívül, úgy a törpe, mint a piac számára termelő típusoknál is felismerhető. A különbség csak annyi, hogy a törpe üzemnél a terület kicsinsége miatt a külső és belső üzemkör háztartásellátó tevékenységben egyesül és ez is rendszerint a nagyüzem külső gazdaságában munkával megszállt (konvenció, aratórész, harmados művelés) terményekre, esetleg vásárolt nyersanyagra (élelmiszer, takarmány) van felépítve. A törpe- és a nagyüzemnek ez a kapcsolata épp úgy megvilágítást igényel, mint a kizárólag piac számára termelő törpeüzem monokultúrája, amely elképzelhetetlen annak termelési és élelmiszervásárló függősége nélkül. A törpeüzem a kertészetben, baromfitenyésztésben csak úgy képes a piac számára termelni, ha önellátásában gabona, esetleg más élelmiszer beszerzésében maga is vásárló lesz, tehát az ipari munkásság és városi lakosság életrendjét veszi át; a sertés hizlalásnál, baromfitenyésztésben, tehéntartásban pedig a belföldi vagy külföldi nagyüzem termelésére támaszkodik. Ez a konstrukció egyébként alapvonalaiban az orosz kolchoznál és az amerikai farmgazdálkodásban is felismerhető. A nagyüzem belső üzemköréhez természetesen ennek kevés köze van, mert ez a külső üzemkörhöz viszonyítva kicsiny, fejlődésének csúcspontja pedig a mezőgazdasági ipar, csak a munkások állandóbb foglalkoztatása révén érdekli a törpebirtokost.

A kis- és nagyüzem szolgáltatóképességének alapja és előfeltétele munkaszervezete. Utóbbinál az intenzitást a bérmunka, előbbinél az igatartás lehetősége határozza meg. A kisüzem életképessége a szántás-vetésen és a növénytermesztésen nyugodván, önállósága és fönmaradása az igatartással áll vagy bukik s ezért kell e kérdéssel a legbehatóbban foglalkoznunk. Magyarországon Juhos és Kulin professzorok, de az országos statisztikai fővétel is, igyekezett a különböző üzemtípusok állattartásából az igatartást illető adatokat összeállítani. Magyarország szántóföldi területének minden 1000 holdjára kisüzemben 93 ló és 11 jármos ökör, viszont a 100 holdon felüli üzemknél csak 26 ló és 27 jármos ökör munkája esett. Nagyüzemben egy igára átlagban 20 hold, kisüzemben 10 hold szántóterületet számítanak. Kulin és Pataky közös munkájukban (A számtartásstatisztika az üzemi tanácsadás és mezőgazdaság=

politika szolgálatában) a kihasználatlan fogatmunkát a túlnyomólag szántás-
vetéssel foglalkozó kisüzemben 46—47,5%-ra becsülik. Számbavették azonban
a háztartás-, az üzemvezetés- és az idegenben teljesített munkaórákat is.

A kisüzem igatartására vonatkozólag nemcsak a jelent, de a jövőt illetőleg
is legalaposabb tájékoztatást Farkas Árpádnak, a Közgazdasági Szemle 1942.
évf.-ában megjelent kis tanulmánya nyújt (Kisgazdaságok igásállattartásának
üzemgazdasági szempontjai). Az erdélyi viszonyokat tárgyalja ugyan, de az
ottan tipikus kisbirtokrendszer a jelenlegi magyar helyzetnek leginkább meg-
felel. Utal arra, hogy az igásállattartás, kivételes esetektől eltekintve, nem
változtatható az elvégzendő fogatos munkák időszakonkénti mennyisége szerint
és így csaknem állandó igáslétszám mellett kell ellátni úgy a munkacsúcok
szükségleteinek kielégítését, mint viselni a munkahiányos időszakok üzemi költ-
ségének terheit. Farkas érdeme annak a szempontnak statisztikai megvilágítása,
amely már von der Goltz üzemtanában is szerepel, de amelyről nálunk teljesen
megfeledkeznek, hogy az üzem igaerőszükséglete nemcsak a termelési műveletek-
nek, de a piactól való távolságnak is függvénye. A piaccal kapcsolatban álló
gazdaságnak tehát törekednie kell a belső igászükséglet mellett a szállítási nehé-
zségek áthidalására is. Farkas 66 erdélyi kisgazdaság adatait vizsgálta és ezeket a
piactól való távolság szerint *a)* 10 km körzeten belüli; *b)* 10—20 és *c)* 20—30
km-es távolsági csoportokba osztotta. Némi módosítást jelent az utak hiánya,
vagy nehéz használhatósága. Külön vette számba a ló, az ökör, a tehén és a vegyes
fogatok alkalmazását. A 10 km-es körzetben 64,3% volt a lófogat, 7,2 az ökör-
fogat, a többi vegyes, de ezek között is 17,8%-a ló és ököregyüttes; tehénfogat
nem volt. A 10—20-ig terjedő zónában a tehénfogat már 29,1%; ökör és tehén
együtt 16,6; ökörfogat ugyanannyi, lófogat 12,6 és kb. ugyanennyi a ló és
szarvasmarha vegyes-fogat. A 20—30 km-es körzetben 54,5%-al a tehénfogat
vezet; tisztán ló- és ökörfogat egy sincs, ló-tehénnel vagy ökörrel egyformán
18,2%; ökör-tehénnel 9,1%. Nagyon érdekes az adatokhoz fűzött magyarázat.
Az igásállattartási formák eloszlását a piactól való távolságon kívül a tejter-
melés jövedelmezősége határozza meg. Ez az oka, hogy az első zónában a tehenet
igázó gazdaságok száma elenyésző, csak vegyes formában fordul elő. A piaccal
való gyakoribb összeköttetés indokolja a lóartás túlnyomó arányát és az ökört-
tartás csökkent százalékát is. A második zónában a tej nehezebb értékesítése
miatt már a tehénigázás arányszáma növekszik és a piaccal való lazább kap-
csolat következtében a lóartó gazdaságok arányszáma csökken. A harmadik
zónában a piaccal való összeköttetés anagyobb távolság miatt jelentéktelen
s ez az oka, hogy a tehéntartást a gazdaság önellátó jellege még az igázásnál is
előtérbeállítja.

Bizonyos mértékig elébevágunk a később tárgyalandó anyagnak, de Farkas
Árpád tanulmányát a magyar mezőgazdaság jövője szempontjából annyira
tanulságosnak tartjuk, hogy egységben kívánjuk ismertetni. Szerinte a piaci
távolság dönt a kisgazdaságok termelési irányáról. Amily mértékben lesz piac
számára termelő a családi üzem, oly mértékben igyekszik az összes általa elő nem
állítható terményszükségletét is a közeli piac bekapcsolásával fedezni. Ez nem-
csak az értékesítésnél, de a beszerzésnél is gyakori és gyors, fogatos összeköttetés
kíván. Minél távolabb fekszik az üzem a piactól, annál nagyobb mértékben
érvényesül az önellátás, növekszik a túlnyomólag üzemi igatartás, hiszen a
távolság következtében túlságos költséget jelentene a sűrűbb közlekedés fenntartása.
A tejtermelésre vonatkozólag Eibl nyomán (Über den Einfluss der Arbeits-

leistung auf die Milchsekretion bei Arbeitskühen) megállapítja, hogy a tehén igázásával kapcsolatban egy tehénmunkaóra 625 gr. tejveszteséget von maga után, a piactól való távolság szempontjából tehát mindaddig nem lesz okszerű a tehén igázása, amíg a tejveszteség értéke nagyobb, mint az egy munkaóra alatt elérhető igásteljesítményé. Természetesen nemcsak a tej szállíthatóságára, de egyéb termények egyidejű értékesítésére is gondolni kell. Egyébként egy tehénfogat évi teljesítőképességének felső határa 1200 lóerőóra, egy ökörfogaté 4000 és egy lófogaté 6000 lóerőóra.

Farkas megállapítja azt is, hogy a különböző zónákban az egy redukált lófogat által művelt mezőgazdasági és szántóföldi terület arányosan emelkedik a távolsággal. A piac közvetlen hatása a második zóna külső határáig terjed, ezután a lófogat rapid csökkenése és az általa megművelendő terület jelentékeny növekedése tapasztalható. Minél távolabb esik az üzem a piactól, annál nagyobb lesz egy redukált lófogat évi munkateljesítménye: 10 km-ig 697; 10—20-ig 722; 20—30-ig 895 lófogatóra. Az igásállattartás formáira a mezőgazdasági terület kiterjedése szintén befolyást gyakorol. Legnagyobb a tehénigázó gazdaságok aránya a legkisebb üzemekategóriánál, viszont az első zónában még a 20 holdon aluli gazdaságokban is sok a lófogat. A 20—40 holdas gazdaságokban természetesen a távolabbi zónákban elég nagy a tehénigázás, míg a 40 holdon fölüli gazdaságokban túlnyomó a ló- és ökörfogat, vagy ennek kombinációja (egynegyedrészt vegyesen az ökör és a tehén), tehénfogat egymagában nem szerepel. Növekvő szántóterületnél a tehénigázás csökken az ökörfogat javára. Az igásállattartás nagysága és a mezőgazdasági terület kiterjedése között más összefüggés is található. Az egy redukált lófogatra eső mezőgazdasági terület a legkisebb üzemekategóriánál 11·81, a középsőben 19·37 és a legfelsőben 42·22 kat. hold. Minél kisebb a birtok, annál nagyobb az aránylagos igásállatlétszám, a legkisebb kategóriánál négyszerese a legmagasabb kategóriában megállapítottak. De minél nagyobb az igásállatlétszám, annál kisebb az abszolút munkateljesítmény. A 20 kat. holdig terjedő mezőgazdasági területtel bíró üzemekben a redukált lófogatra vonatkoztatott évi munkateljesítmény csak 516 lófogatóra, 20—40 holdig 736, 40-en túl 890 lófogatóra. Művelési ágankint legkevesebb igásmunka szükséges a legelőnél. A rétnél a betakarítás, a szántóföldeknél a talajelőkészítés, trágyázás, betakarítás növeli a szükségletet. Nálunk Kulin és Pataký a szántóföld egy kat. holdjára 53, míg a réti művelésre csak 14 fogatórát számítanak. Farkas német vizsgálódások alapján a három főművelési ág igásmunkamennyiségének arányszámát 6 : 43 : 100-ban állapítja meg. Természetesen az igásmunkaszükségletre annak is befolyása van, hogy a szántóföldön milyen növényeket és milyen arányban termelnek. Legkevesebb igásmunkát a kalászosok követelnek (48 lófogatóra), a kapások, főleg a burgonya, a termés betakarítása miatt többet (115 lófogatóra), a szántóföldi takarmánynövények (134 lófogatóra), répa (156) évente és ha-nkint számítva (Farkas adatai Teichmann: Untersuchung über die Spannviehhaltung in bäuerlichen Betrieben munkájából). Az átlagos szükségletet esetenként módosíthatja a birtok tagozódása, az egyes részek egymástól való távolsága és a földeknek a gazdasági udvarhoz viszonyított fekvése.

A kisüzem igatartásának költségét enyhíti a trágyaszolgáltatás, továbbá az a körülmény, hogy az ökör- és a tehénigázásnál a hús-, a bőr-, de főleg a tejszolgáltatás is figyelembe jön, ezenkívül a csikó- és tinónevelés haszna, végül, hogy amíg az igatartás szempontjából sokkal kedvezőbb kihasználási arányt mutató nagy-

üzemben az igásállatok 5—6 év alatt elhasználnának, ez a kisgazda takarékos és gondos kezelése mellett kétszerannyi ideig is munkaerőben marad.

Amily mértékben életkérdés a családi üzem sorsára nézve a fogatos munkaerő, épp annyira döntő a piac számára termelő nagyüzem szempontjából a kézi munka, közgazdaságtanilag a bérmunka. A családi gazdaság munkaerővel többnyire bőségesen el van látva s ez az a tartaléktőke, amelyből üzemi deficitjét válságok idején is fedezheti és intenzitását fejlesztheti. A nagy- és kisüzem legfontosabb különbsége, az önellátó vagy piaci tevékenységen kívül munkaalkotmány, egyrészt a családtagok munkarészesedése, megfelelő felhasználása; másrészt a munkaerő megszerzésének nehézsége és drágasága. A családi üzem életképességének és fejlődésének a munkarendszerrel kapcsolatos sajátosságait már David felismerte, amidőn utalt a kisüzem szolidáris munkaszervezetére, hogy abban néhány teljesértékű munkaerő mellett a női- és gyermekmunka hasznosítása és ezzel kapcsolatban a munkaintenzitás fokozása könnyen megoldható. Aereboe is utalt arra, hogy minél kisebb az üzem, annál nagyobb a tulajdonos és családjának munkaszolgáltatása. A kisgazdaság azokban az üzemágakban legerősebb, ahol a technikai munka különös gondosságot igényel. A kisüzemet az állattenyésztésben, de a szántóföldi kapásművelésben is főleg munkaereje támogatja, nemcsak a nagyüzemmel, de a kizárólag piac számára termelő intenzív törpebirtokkal szemben is (bolgárkertészet), mert ezek sokszor kénytelenek bérmunkát igénybevenni. A családi gazdaság tagjai addig nem keresnek idegenben munkát, amíg számukra a saját üzem a megélhetés minimumát biztosítani képes és miután az nem kénytelen bérmunkást alkalmazni, addig idegen munkaerőt igénybe nem vesznek, amíg a szükséges munkákat a család saját erejével ellátni képes, még ha ez az intenzitás rovására megy is.

A nagyüzem a munkaerőt a legtöbb országban nehezen tudja megszerezni. Míg a gyárparipar a jobb munkaerőket elcsalogatja a kézműipartól, a mezőgazdasági nagyüzem a kisgazda családtagjainál rosszabb munkaerőt kap. Emellett a mezőgazdaságban vannak a munkatorlódásnak kritikus időszakai, mint például az aratás, szüret stb. A kvalifikált munkások számát ebben az arányban lekötni fölötte drága lenne. Elég kiadást jelent a gazdasági cselédeknek maximális szükséglet szerinti alkalmazása, mert szolgáltatásukat a munkálatok aránytalan megoszlása miatt kellőképp felhasználni nem lehet. Ezzel szemben a családi üzemet a kisgazdacsalád és rokonsága a munkák torlódása esetén is könnyen ki tudja szolgálni. Ez természetesen a birtok terjedelmétől, munkaintenzitásától és a családtagok számától függ. Előmozdítja a kiegyenlítést a különleges munkarendszer is, amely a növénytermesztést az állattenyésztéssel kombinálva, a férfi-, női- és gyermekmunkát egyaránt fölhasználja. Ha joggal igényli is, hogy saját üzemében a családi munkaerő legalább úgy értékesüljön, mintha idegenben végezne munkát, ez lényegében véve csak fiktív üzemi költség, mert a munkaerő fenntartása amúgy is családi kötelesség lenne.

A kis- és nagyüzem különleges termelési adottságai a szabad piaci rendszerben nem figyelendők meg oly élesen és pontosan, mint a közösségi gazdálkodás kötöttségében. Amint fentebb említettük, a közösségi gazdálkodás a termelésnek sok olyan kérdésével kénytelen foglalkozni és az egyes üzemtípusok gazdaságvitelére oly messzemenően beavatkozni, amikre régebben nem gondoltak. A liberális gazdasági rendben az igatartás épügy, mint a munkaerő hiánya és drágasága s a termelés egyéb költségei és nehézségei az illető üzem individuális gondja volt és az állam csak az árvédelmen, esetleg a hitelélet rendezésén

keresztül sietett a bajbajutott gazdák segítségére. De a liberális államnak is volt bizonyos közérdekű termelési politikája, mert közvetve a nemzet vagyonosodása, közvetlenül pedig a közszolgáltatások révén érdekelt volt a termelés eredményében. Irányvonaláiban követte a merkantilista államot, amely különösen a szakoktatás és a példaadás terén végzett úttörő munkát. Így nálunk Mária Terézia alapított mezőgazdasági szakiskolákat, a helytartótanács 1767-ben kötelezi a falvakat, hogy tenyészbikát szerezzenek be s e célra 10 évi adómentességet engedélyez, a vármegyei tisztviselőknek pedig kötelességévé teszi a szántóföldi takarmánytermesztés, különösen a herefélék propagálását. Ez a közérdekű termelésfejlesztés irányvonaláiban továbbra is felismerhető.

A mult század utolsó évtizede óta az állattenyésztés fejlesztése legfontosabb és leggondozottabb része az állam termelési politikájának. A tenyésztés színvonalát ménesekkel, az apaállatok kiválasztásával, ellenőrzésével, kiváló minőségű, részben importált anyaállatok kiosztásával, tenyészállatkölcsonokkal, törzskönyvvezéssel, állatvásárokkal és díjazással igyekeznek emelni. Közvetve támasztja alá az állattenyésztést az állategészségügy rendezése, a járványok elleni ojtás, az állatbiztosítás és a Svájcban szokásos állatvizsgálat, amely évente kötelező a legelőre való kihajtás előtt. De ide tartozik a nyári takarmányozásról való gondoskodás, a közlegelők feljavítása, a vizes és savanyú szénát termő rétek lecsapolása és felújítása, esetleg az öntözés segítségével. A téli takarmányozást is megkönnyítheti a silóépítés segítyezése, a szesz- és cukorgyári melléktermékek és egyéb erőtakarmányok kedvezményes szállítása.

Hazánkban a legelőterület és az állattenyésztés szoros kapcsolata szembetűnő, de fejleményeiben is érdekes. A legelőterület összeszűkülése a szarvasmarhalétszámot csökkentette, viszont a felszántott részek tengeritermesztése a kisebb legelőterületet kívánó sertéstartást megnövelte, ugyanígy a baromfitenyésztést is, főként a legelőkől kialakult alföldi tanyásvidéken. Összefüggésben van ez az istállózás elterjedésével is, amelynek folytán az igaerőt szolgáltató magyar fajtát a jól tejelő és hizóképesebb nyugati fajták váltották fel. Az állattenyésztési politika legújabb irányát a haszonvétel, a közellátás és a kivitel határozza meg. Az egyes állattenyésztési ágak támogatását, azok sorrendjét és terjedelmét tehát eszerint állapították meg, inkább a minőségre, mint a mennyiség növelésére törekedtek, ügyelve azonban arra, hogy az állatlétszám az ország takarmánytermelési kapacitásával összhangban legyen. A közösségi gazdálkodás érdeke az állattenyésztés terén a kisüzem termelési irányával egyezik, mert leszámítva Argentína és Ausztrália mammutüzemeit, az állatállomány túlnyomó része parasztkézben van és annak területegységére több számosállat esik, mint a nagyüzemére. És ha a nagyüzem az iparszerű állatgazdaságban (hízalás, tehenészet) sokkal kedvezőbb eredményt is ér el, a kisüzem az állatnevelés terén fölényben van, csikót, tinót körülbelül 10%-kal olcsóbban nevel és a gondozás is csökkenti a károsodás százalékat. Az OMGE 1934—38. évi jelentései szerint 100 kat. hold mezőgazdasági területre számítva kisüzemekben 28·22, középüzemekben 26·48 és nagyüzemekben 24·43 számosállat volt található. Igaz, hogy ennél figyelembe veendő az igatartás túlméretezettsége is, de ha csupán a haszonállatállományt tekintjük is, a kisüzem fölénye (23·22) a közép- (22·88) és a nagyüzemmel (20·63) szemben nyilvánvaló. Igaz viszont, hogy ezt a fölényt a kisüzem a 20 holdon aluli gazdaságoknak köszönheti, ame-

lyekben a haszonállat inkább a háztartást, mint a piaci értékesítést szolgálja, a törpeüzemeknél pedig a háztartási hulladékok értékesítésén kívül a nagyüzemben szerzett bérkeresetre van felépítve. A nagyüzem t. i. az általa termelt takarmányt csak kis részben használja föl saját maga, más része cselédeknek, aratóinak és részes munkásainak állatállományán keresztül értékesül. Élesen megfigyelhető ez az összefüggés a baromfitenyésztésnél. Az ország baromfiállományának mindössze 8—10%-a található a nagyüzemben, de leszámítva az Alföld tanyásgazdaságait, a kisüzem baromfiállománya is csekély a törpebirtokéhoz képest, utóbbinál pedig túlnyomó a gazdasági cselédek és napszámosok baromfitartása.

Megfontolandó azonban, hogy a nagyüzem szarvasmarhaállománya fajkiválasztás szempontjából értékesebb, darabsúlyuk átlagban nagyobb, az ok-szerű takarmányozás és az állatbetegségekkel szemben való védekezés következtében istállóátlaguk 3—6000 liter, míg a kis- és törpegazdaság teheneié 1000—2000 liter, tehát az uradalmi tehén kétszer-háromszorannyi bruttó hozamot ad, ami a piaci értékesítésen keresztül a közösségi gazdálkodás haszna is. De úgy Juhos, Keztyüs, Kulin professzorok számtartásstatisztikai kutatásai-ból, mint az OMGE által közölt adatokból megállapítható, hogy a vizsgált üzemek között egy hold mezőgazdasági területre a kisüzemben sokkal nagyobb állattöke esik, mint a közép- és nagyüzemben. Az állattartás biztosítja a kisüzem nagyobb általános nyershozamát.

De a kisüzem nyers- és tisztahozamát befolyásoló állattenyésztés tetszés szerint épp oly kevésbé terjeszthető ki egy ország mezőgazdasági termelésére, mint a kerti művelés. Határai nemcsak a közéletmezés szükségleteiben és a piac felvevőképességében vannak megszabva, hanem magában az üzemtechnikában is. A mezőgazdálkodás alapja a növénytermesztés, az állat még kevésbé élhet meg növényi tápanyag nélkül, mint az ember és miután a tápszerigényessége nagyobb, mint az ember számára húsában és zsírában szolgáltatott kalóriamennyiség, az állat az embernek a növénytermelés eredményében a leg-erősebb versenytársa. Ez az oka, hogy a kultúra előhaladásával a szántás-vetés a legeltető területet vissza- szorítja, a háborús gazdálkodás pedig kénytelen nemcsak a közéletmezés hús és zsír fejadagjait racionalizálni, de több országban az állatlétszámot is redukálni, hogy a növényi tápanyag termesztéséhez nagyobb területet nyerjen.

Ugyanez a helyzet úgy a szabad piaci rendben az értékesítés mellett, mint a hadigazdálkodásban a közellátás miatt a zöldségtermelésnél. A közösségi gazdálkodás, az ellátás szempontjától vezetve, nem bizza az egyén tetszésére az intenzitás, a növénytermesztés és a talajkihasználás fokozását. Mindenekelőtt a talajhasználat megfelelőbb irányítására törekszik, így a kalászosokkal bevetett terület csökkentésére, a zöldség- és gyümölcsfélék, továbbá az olajos és ipari növények szaporítására s a mezőgazdasági ipar, főleg a konzerválás, tárolás stb. fokozására. Etekintetben a világháború előtt igénybe vett eszközöket szintén fölhasználja, így a nemesített vetőmag kiosztását, a termelési prémiumokat és kiállítási jutalmakat, megfelelő ár biztosítását és ami mindennél fontosabb és hatásosabb, a termelés átszervezését tájegységek szerint. Ezekre a szempontokra az első világháború óta minden állam nagy súlyt helyez. Nemcsak Olaszország gabonacsatájával, Németország a piaci értékesítés átszervezésével és megkötésével, de Anglia is a gabonatermesztés állami támogatásával igyekszik élelmezési helyzetén javítani. Más országok olyan növények termesztése felé fordultak, amelyek a gabonánál nagyobb kalóriamennyiséget produkálnak,

mint Németországban a burgonya, cukorrépa és szójabab, vagy Hollandia, amely gabonatermesztését céltudatosan csökkentette, hogy az így felszabaduló területen zöldséget és a kivitel számára más kerti terményeket tudjon előállítani. Sok állam a növényi textilanyagok termelését mozdította elő, nem szólva arról, hogy Európa majdnem minden országa törekedett a tehén és juh tejhozamát, hússzolgáltatását, a sertés hús- és zsírttermelését a takarmányterület növelésével alátámasztani, hogy a külföldi takarmánybehozattól magát függetleníteni tudja. Ezzel a céltudatos politikával — nem szólva az orosz ötéves terv sikeréről és a kisebb államokról — Olaszország termelését általában 20%-kal emelte, dacára a munkáskézihiánynak, az összes gabonafélékben legutóbb 15%-kal termelt többet. Természetesen ez a gyarapodás nem elégséges az erősen iparos Nyugateurópa ellátására és ezért az élelmezést is racionalizálni, illetve irányítani kellett, megállapítani a táplálék növényi és állati alkatelemeinek százaléklékát, első helyre beiktatva a kenyert és tésztaféleket, a burgonyát és zsiradékféléket, zöldséget és utolsó helyen a húst, mert minél nagyobb az állati eredetű táplálék valamely nép élelmezésében, annál nagyobb területen kell takarmányt termelnie. Az élelmiszerszükséglet alapján állapították meg, hogy a növényi eredetű szénhidrát és zsiradékfélék termesztésére milyen terület biztosítandó és a fenmaradó terület szolgálhatott a csupán állati eredetű táplálékhoz szükséges takarmány termelésére. Különösen a zsiradékféle okozott nagyobb gondot az állami tervgazdaságoknak és ezért a repce-, napraforgó- és szójababtermelés kiterjesztésére törekedtek.

A közösségi gazdálkodás teljessége főleg az, hogy ha az összes üzemek az egész népesség számára termelnek és az összes üzemterveket az ország szükségletéhez mérten állítják be gabona, hús, zsiradékfélék, cukorrépa stb. termelésre. Hasonlóképen az országban rendelkezésre álló munkaerőt is így osztják meg a különböző termelési ágak és üzemek között. Egységes szétosztási terv alapján gondoskodnak a gazdaságok vetőmag, erőtakarmány stb. ellátásáról, eszközökről, gépekről stb. A rendelkezésre bocsájtott eszközök segítségével maximális eredmény elérésére törekednek, lehetőleg minél kisebb munkaidőfelhasználással, úgy azonban, hogy ne csak a mezőgazdaságban, de az iparban foglalkoztatottak ellátása is megfelelően biztosított legyen. A közösségi gazdálkodás reformterveit ez a szempont irányítja.

A közösségi gazdálkodás általános sémái azonban a különleges magyar viszonyok között csak módosítással alkalmazhatók. Ezért szélsőséges éghajlatunk alatt kívánatosnak tartják a szántóföld kiterjesztését a legelőterület rovására, bár a múlt század közepén a közlegelők felosztása korántsem hozta meg a tőle várt eredményt és az istállózás sem vált az állatnevelésnek, a kisüzem fontos jövedelmi forrásának, javára. Némileg ellensúlyozta ezt a hatást a szántóföldi takarmánytermesztés a tejjgazdasággal, a tengeritermelés növelése a zsírttermelésével kapcsolatban. Hogy az eredmény nem volt kisüzemi tekintetben kielégítő, ennek oka a hiányos gazdasági kultúra volt. A főt említett körülményeken kívül ez az oka annak is, hogy a Magyarország egyes vidékein található speciális kerti kultúra (kőrösi uborka, makói hagyma, szegedi paprika) a kisgazdaságok üzemtervében általánosan helyet alig foglal, legföljebb a városkörnyéki gazdaságokban, a piac felvevőképessége szerint; a szántóföldi zöldségtermelés is csak a piac felvevőképessége szerint terjed, a közlekedés kiépülésével arányban.

Egyébként hogy az egyes növényfajták a tájegységek szerint milyen százalékban termelhetők, arra a kisgazda évszázados empirikus megfigyelése iránymutató, amely bizonyos mértékig a talajon kívül a termőhely magasságát, klímáját, a hőmérséklet ingadozását stb. veszi figyelembe. Elsősorban a talajerő fontos, amelynek utánpótlás nélküli elhasználása előbb-utóbb talajrombolással fokozódhat s ez a növénytermelés nyers hozadékát katasztrofálisan csökkentheti. Ezen az elméleti alapon, illetőleg gyakorlati tapasztalatok alapján folyik, különösen a nagyüzemekben, a rendes művelés körébe tartozó talajerőfenntartás, amelynek legolcsóbb és legegyszerűbb módszere a talaj minőségéhez való alkalmazkodás és a föld megfelelő pihentetése a vetésforgóban, jobb eszközökkel, kellő időben végzett, a talajnedvességet konzerváló mélyszántás. Mindennél a technikai műveletnél a közösségi gazdálkodást a nagyüzem erősebben támogatja, mint a kicsi. Régebben talajerőmérleget is készítettek a termés által elvont és pótolandó talajerőről. Ma ezt többnyire mellőzik, mert nem veszi figyelembe a talajban állandóan végbemenő tápanyagvisszapótlást és nem számol azzal, hogy a trágyázás intenzitása elsősorban jövedelmezőségi kérdés. A trágyázásnál azonban nemcsak a kiszórásra és kellő időben eszközlendő alászántásra, hanem az okszerű trágyakezelésre, ezenkívül a műtrágya alkalmazásra is gondolni kell. A statisztikai fölvetel 1935-ben megállapította, hogy Magyarország szántóföldi területének 22·3%-a istálló- és 7·2%-a műtrágyával ellátott volt és egy ha. szántóföldre átlagosan 48 q trágya jutott, amelyből a kisüzem a nagyobb állatlétszám miatt inkább istállótrágyát, a nagyüzem ellenben, majdnem feles arányban, műtrágyát használt. A kisüzem kb. 2½-szer több istállótrágyát alkalmazott 1000 ha szántóföldnyi területre, mint a nagyüzem, viszont utóbbi annak ötször annyi műtrágyát juttatott. Természetesen a trágyakezelés terén a nagyüzem fölényben van s ezért nemcsak hazánkban, de külföldön is a közösségi gazdálkodás igyekszik a kisgazda trágyakezelését megfelelőbbé tenni, részint kísérleti telepekkel (Németország) vagy célszerű trágyatelepek létesítésének állami támogatásával. Olaszországban pedig megbüntetik azt a gazdát, aki trágyatelepet elhanyagolja.

A növénytermesztéshez a közfelfogástól eltérőleg sokkal több költség és befektetés szükséges, mint az állattenyésztéshez, amelynek a gazdasági épületekben és az állatállományban jelentkező tőkét és annak a nyers- és tisztahozadékban mutatkozó eredményét sokkal könnyebb megmérni. Ha állattökében a kisüzem erősebb, a növénytermesztés felszerelésében ez az előny eltűnik. A beruházás egyoldalúsága okozza, hogy a statisztika kimutatása szerint a kisüzem szekéren, ekén, boronán, hengeren, szecska- és répavágón, újabban szórványosan a vetőgépen kívül, jelentős munkagépállománnyal nem rendelkezik (l. Kiss Albert: Mezőgazdaságunk fejlődése 1895—1935), úgy, hogy az országosan kimutatható kisebb nyershozam elsősorban az eszközökben való elmaradottság és szegénység következménye. Ezzel szemben a nagyüzem cselekvő tőkéi nagyrészt a növénytermesztésben érvényesülnek. Ez az eredményből is kimutatható, ha nem a munkabérek által egyoldalúan befolyásolt tiszta, hanem a nyershozamot vizsgáljuk. Az 1933—1938. évek átlagában a kisüzem összes nyershozama, az összes cselekvő tőkék százalékában kifejezve, a Dunántúl 2·5%-al volt kisebb, mint a középüzemé és több, mint 4%-al kisebb, mint a nagyüzemé. Ugyanez az arány az Alföldön is, míg az Északi Dombvidéken a középüzem majdnem 4%-al, a nagyüzem pedig majdnem 8%-al haladta meg azt.

A közösségi gazdálkodás termelési iránya tehát a közellátás, munkaalkalmak,

kivitel stb. figyelembevételével mellett, a nagyüzem növénytermesztése és a kisüzem állattenyésztése felé kell, hogy forduljon. Tekintettel azonban arra, hogy az állattenyésztés növénytermesztés nélkül kultúrországokban elképzelhetetlen, ezért elsősorban a növénynemesítés, a növénykísérleti állomások által előállított bőtermésű, a klíma változásainak ellenálló, szükségszerűen exportképes vetőmag szaporítására, kiosztására és továbbtermesztésére kell törekedni. Minden kultúrország ezért igyekszik növénytermesztésének intenzitását kísérleti állomásokkal, szaporító telepekkel, a növényi és állati kártevők elleni védekezés megszervezésével alátámasztani. Oroszország kísérleti intézetei nemcsak a Kana-dában kitermelt fagyálló őszi búzát nemesítették, de szemtanuk bemondása szerint olyanfeleségeket is termelnek, hogy a beért gabona a kipergés veszélye nélkül hónapokig lábon állhat.

A kísérletügynek egyébként nemcsak a növényfeleségekre, de a talajgondozás (sáncolás, alagsövezés) művelési eszközök, gépek, módszerek (szántás, vetés, trágyázás) stb. kipróbálására is ki kell terjeszkednie. E tekintetben a közösségi gazdálkodás szintén kitaposott úton jár. Már a merkantilizmus, még inkább a liberalizmus gazdasági korszakában, szövetkezeti és önkéntes társulási alapon különböző szaktestületek és kutatóintézetek vizsgálták a XIX. század folyamán, sőt egyes országokban, így Lombardiában és Olaszország egyéb tartományában előbb is, a termőföld sajátos viszonyait és a különböző tájegységeken belül keresték a termelés rendes menetének racionalizálását, a növénytermesztés és állattenyésztés optimumát és a mezőgazdasági ipar fejlesztésének lehetőségeit. Bár a szakoktatás kérdésével behatóbban a munka más részében foglalkozunk, a termelési politikának és a racionálisabb gazdálkodásnak, valamint a többtermelés fejlesztésének vonatkozó szakoktatási, tanácsadási, határ- és udvarbejárású akcióit és termelési versenyeket e helyütt is meg kell említenünk. Franciaország már a XIX. században létesített magánüzemekben mintagazdaságokat, példáját rövidesen követte Magyarország és Németország, Anglia 1931. évi mezőgazdaságfejlesztő törvénye is programmba vette grófságonként egy-egy 250 acre nagyságú mintagazdaság létesítését. Az állam kísérletügyi és szakoktatási tevékenységét a gazdák különböző szaktestületei és termelési körzetei támasztják alá. Nálunk a gazdasági egyesületek és a mezőgazdasági kamarák szakelődásain, tanfolyamain kívül különös figyelmet érdemelnek a dunántúli termelési körzetek, a felsőszabolcsi gazdakör tanácsadásai, határbejárásai és egyéb gazdasági irányításai. Legrendszeresebb munkát Németország szakoktatási intézményei és gazdasági szervezetei végeztek. Aereboe szerint községenként létesítendő mintagazdaságok nélkül eredménytelen a kiscgazdák termelési irányítása. Münzinger professzor a földműves fiatalság kiképzésén kívül szükségesnek tartja az idősebb generációt is megfelelő szaktanácsadással irányítani. Ezeknél a tömegtanácsadást lassankint a sokkal hatályosabb üzemi tanácsadás váltja fel, amely az egyes gazdaságok meghatározott üzemtervére, üzemágaira és az ezzel kapcsolatos konkrét kérdésekre vonatkozik, úgy általános, mint speciális esetekben (növényvédelem, szőlőkezelés stb.).

Ide sorolandók a talajvédelemre és a termőföldszaporításra vonatkozó intézkedések is, amelyeknek szintén történelmi multjuk van. Olaszország északi tartományában már a XVIII. század folyamán talajterképeket, talajkatasztert készítettek és az állami kultúrhivatalok és mezőgazdasági társaságok ez alapon igyekeztek a gazdák körében racionális üzemterveket terjesztetni. A XIX. században Európa legtöbb országában megindultak az agrogeológiai felvételek,

amelyeket a XX. század folyamán, különösen az első világháború után, részletező talajtérképezés vált fel s ez, klimatikus felvételekkel kiegészítve, alapjául szolgál a gyakorlati célú növénytermesztési és állattenyésztési térképek elkészítésének. Hazánkban e század 30-as éveiben Teleki Pál és Kreybig Lajos tevékenykedtek ebben az irányban, de különösen értékes a gyakorlati célú mezőgazdasági termelési térképek között a Magyary—Reichenbach-féle térkép-sorozat. («A szántóföldi termelés és állattenyésztés üzemi tájai»). Ezek útmutatása úgy az egyéni, mint a közösségi gazdálkodásnál annyival nélkülözhetlenebb, mert a gazdasági földrajz megállapítása szerint klímánk sem nem óceáni, sem nem kontinentális, hanem a kettő folytonos változását egyesítő. Egyik évben vízáradások, másik évben katasztrofális szárazság, óráról-óra bekövetkező váratlan felmelegedés és gyors lehülés, majd kései fagyok teszik tönkre a termelés eredményét. A csapadék országos átlaga évi 600 mm körül mozog, de ez is aránytalanul oszlik meg az egyes évszakok közt. Éppen abban az időben, amikor legnagyobb szükség volna az esőre, hiányzik mindenféle csapadék, még a harmat is. Az Alföld egyoldalú gabonatermesztéssel kénytelen a szélsőséges klíma ellen védekezni. Nagyüzemi rendszerünk is jórészt ezzel a sajátos, minden más országétól elütő klímával függ össze. Ha a klíma szélsőségei ellen általában nem is tudunk védekezni, a növények kiválasztása relatív eredményt adhat. Magyarországon a klíma változékonysága mögött nem marad el a termőtalaj sem. A legkitűnőbb humustól az Alföld futóhomokos, szikes, lápos és a domvidék kavicsos talajáig minden talajféleség feltalálható és nemcsak a tájgazdálkodás, de egyes üzemek különböző parcellái is olyan változatosságot mutatnak, amikben a képzett szakember is alig tud eligazodni. Javításukhoz tehát okvetlenül szükség van a talajtérkép és megfelelő szaktanácsadás útmutató vezetésére. Teleki Pál egyetemi intézetében készült növénytermesztési térkép, amely vidékenként tünteti fel nemcsak a minőségi búzatermelés zónáit, de a különböző növények legesélyesebb termelési kilátásait, a különböző üzemtípusoknak értékes, szinte felbecsülhetetlen útmutatást nyújt, nemcsak a termelés intenzitásának fokozására, de a talajjavítás könnyebben megvalósítható műveleteinek keresztülvételére vonatkozólag is.

A világszerte észlelhető talajrombolás megszüntetését Roosevelttel kezdeményezésére a nagy földtartalékkal rendelkező U. S. A. is évek óta munkálja. Talajkutató intézetei megfelelő művelési módok ismertetésével nemcsak a szél és a rohanó vadvizek humuszpusztító, meszet kilúgozó hatása ellen védik a termőtalajt, de ennek és a klímának, flórának és faunának megfigyelése alapján a legmegfelelőbb üzemterveket ajánlják a farmereknek. Az eredmények megfelelő hasznosításáról országos és decentralizált kísérleti intézmények, kísérleti telepek, mintagazdaságok stb. gondoskodnak.

Van a közösségi gazdálkodás földatalkörében olyan tennivaló is, amely a talajminőségre és klímára való tekintet nélkül a termőtalaj szaporításának közérdekű kívánságát szolgálja. Nálunk ilyen kérdés a tagosítás. Még ma is sok község határában szétszórtnan fekvő földdaraboknak lehetőleg egy tagban való összesítése által nemcsak üzemtechnikailag könnyebben művelhető területeket lehet alakítani, hanem megoldható a legelőkérdés, a puszta és vízöntéses területek szabályozása, az úthálózat racionalizálása és a falufejlesztés egyéb fontos kérdése is. Oltay Károly professzor szerint kb. 50.000 hold mezőgazdasági terület lenne nyerhető a most terméketlen, sőt a növényi és állati kártevők által tenyészterületül használt mesgyék kiküszöbölésével. A tagosítás a legtöbb

községben 50%-al növeli a föld értékét, nyershozamát pedig 20%-al. A tagosítás közigazgatási, technikai és bírói eljárásra tagolódik. Először az érdekeltek egyharmad szavazattöbbsége dönti el a tagosítás szükségességét, aminek megtörténte után a közigazgatási eljárás helyébe a telekkönyvi hatóság munkája lép, ez a felek által választott, földmérői oklevéllel rendelkező mérnöknek megbízást ad, aki azután az eljárás technikai részét oly módon bonyolítja le, hogy a falu előjáróságával és gazdáival együtt a község átlagos földminőségének egy kat. holdját, mint becsholdat megállapítván, ehhez viszonyítva, a talaj minősége, továbbá a falutól való távolság szerint a becsholdnál kisebb vagy nagyobb, de a régivel egyenértékű területet oszt ki a tulajdonosok között. A törpebirtokosok rendszerint a faluhoz közelebb kapják parcellájukat, az igatartó nagyobb gazdák a falutól távolabb, úgy hogy sokszor a távolság és a talajminőség kombinálásával a kisgazda, aki eddig dirib-darab földjein csak a legprimitívebb módon tudott gazdálkodni, falubéli házat eladva, a határ külső részén tanyás gazdaságot alapít, gépeket vásárol, a piac számára termelő kisközépbirtokos lesz, viszont a törpebirtokos, aki eddig távolfekvő parceláját csak munkamulasztás árán tudta hasznosítani, a falu közelében fekvő területen házat épít és önálló gazdálkodást folytathat, keresetének csökkenése nélkül, sőt e révén keresete esetleg még növekedni is fog. A tagosítás egyébként kiválóan alkalmas az alföldi település aránytalan határbeosztásának helyesbitésére is. Így lehetséges volna a falutól távolabb eső paraszt — középbirtokok közelében nagyobb számú törpebirtokot a régi zsellértelepítésnek megfelelően létesíteni, hogy azok tulajdonosai munkát, a tanyás gazdák pedig munkáskezet találjanak. A tagosítási eljárás befejezést akkor nyer, amikor a bíróság az új tulajdonosokat birtokba-vezeti és a telekkönyvezés nevükre megtörtént. Egyébként a tagosítás előföltétele a mezőgazdaság gépesítésének is.

Ennél a speciálisan magyar problémánál több figyelmet érdemel a pusztaterületek művelhetővé tétele. A közösségi gazdálkodásnak erre, a népesség növekedésével kapcsolatban álló fontos feladatára már Thaer is utalt. A talajjavítás és szaporítás feladatainak nagyobb része meghaladja a magángazdaság töke- és munkaerejét, így különösen a vízgazdálkodás, tehát a belvizek levezetése, mocsarak lecsapolása, árvíz elleni védekezés, öntözés és hajózható csatornák létesítése stb., továbbá a gazdálkodás magasabbrendű fajtái, mint a rizstermelés, halastavak, öntözhető kerélgazdaság megteremtése. Ezek éppúgy, mint a közgazdasági élet egyetemét érintő egyéb meliorációk (utak, hidak, vasút stb. építése) maradandóbb hatásúak és általános keretét adják az egyes üzemek talajjavító munkáinak. Különösen a vízgazdálkodás van kihatással a termelést súlyosan érintő klímakiegyensúlyozásra is, ami különösen Magyarországon fontos, mert az oktan erdőirtás és az egyoldalú Tiszaszabályozás folytán klímánk még szélsőségesebb lett. Eltekintve az ókortól, a vízszabályozást a középkor végén és az újkor lején Olaszország és Hollandia kezdeményezte. Innen hozatott mérnököket I. Rákóczi György is a Tisza kiöntései által alkotott mocsarak lecsapolására és a Harkány—Tokaj-i hajózható csatorna kiépítésére. A szintén hajózható Bega-csatornát Mercy Claudius készítette el, míg a Mária Terézia által szervezett Országos Vízszabályozási Igazgatóság a Ferenc-csatornán kívül az alibunári mocsár kiszáritását, a Sárvíz, Kapos és Sió szabályozását végeztette el. Ezen a téren azonban legnagyobb arányúak és legmaradandóbbak Széchenyi István alkotásai, akinek kezdeményezéseit a különböző vízszabályozási társaságok szakértői és hozzájárulásai megfelelő állami támogatással tovább

fejlesztették. A legújabb állami akció az árvíz elleni védekezést és a vízlecsapolás kultúrmunkáját, az Öntözésügyi Hivatal segítségével, vízgazdálkodássá fejlesztette, amely eltekintve a hortobágyi többezer holdas tógazdaságtól, a Tisza és a Körös vidékét duzzasztógáták, szivattyútelepek és részben a hegyvidéki tárolómedencék segítségével öntözhető és így kertileg művelhető területté alakította át. Sajnos, az ország határainak bizonytalansága az öntözőművek használatát problematikussá teszi, mert ha ez nemzetközileg biztosítva nincs, a nagy költséggel létesített víztárolómedencék és technikai berendezkedések üzemben tartása és a vízszolgáltatás elmarad, sőt az eliszaposodott csatornák árvíz-katasztrófákat idézhetnek elő. Régi megoldatlan terv a Duna—Tisza csatorna megépítése, amely nemcsak a közlekedést szolgálná, hanem a termőtalaj megjavítását, kiterjesztését és újabb, életképes, kertészkedő kisgazdaságok létesítését is, amint ezt a múlt század utolsó évtizedében Vadnay Andor («Tiszamellékéről») hirdette. Dacára annak, hogy egy évszázad alatt Magyarországon óriási tőke és munka fölhasználásával keresztülvitt vízszabályozás 9—10 millió katasztrális holddal növelte a termőterületet, az újabb öntözőtervekkel és a Duna—Tisza csatornával szemben a szakértők tartózkodó magatartást tanúsítanak. Utalnak első sorban arra, hogy minden bonifikáció a legszorosabb összefüggésben van az ország közgazdasági fejlődésével, a mezőgazdasági termények piacával és áraival, utak, vasutak stb. létesítésével. Rohringer Sándor szerint ennél a kérdésnél a hangsúly nem annyira a műszaki megoldáson, mint a belterjes gazdálkodáson van, mert intenzív termelőmunka nélkül az öntözés nem fizeti ki magát. Kreybig Lajos szerint is az öntözés kétélű fegyver, megfelelő művelés nélkül nem biztosítja a többtermelést. Viszont kétségtelen, hogy a csatornázással kapcsolatos talajjavító akciók a termőföldet növelik és a mezőgazdaság nyershozadékát megsokszorozzák, amiből az egész közgazdasági életnek jelentős haszna lenne.

A vízszabályozás terén Európában a legnagyobb arányú közmunkát Hollandia kezdeményezte, amely 400.000 új kisgazdaságot létesített a vízimunkálatok elvégzésével. Ezek között legnagyobb jelentőségű a Zuider-tó kiszáritása. Ezt a tulajdonképpen beltengert a nyílt tenger bejáratánál hatalmas kétszilipes gáttal elzárták s az így keletkezett tó területén, mesterségesen, három nagy szigetet (poldert) képeztek új termőterülettel, ezek között azonban csatornák, illetve zsilipek segítségével úgy a hajózás, mint a halászat zavartalanul tovább folyik. Másik ilyen nagy akció volt az olasz bonifikáció, amely részben már a középkorban kezdődött és ennek a századnak 20-as, 30-as éveiben kb. 2.000.000 ha-ral szaporította Olaszország termőterületét. A Pontini-mocsarak helyén új városok, értékesítési központok és tanyabirtokok keletkeztek, jól kiépített utakkal, hajózható és öntözésre berendezett csatornákkal. A Pó-síkságon és Lombardiában a kisebb méretű meliorációkat maguk a tulajdonosok végezték, részben állami támogatással, de a magánhiteleknek, főleg az egyház alapítványi tőkéinek igénybevételével és a földmunkások és törpebirtokosok munkavállaló szövetkezeteinek segítségével. Ezek között említésreméltók a frontharcosok munkavállaló és földbérlet szövetkezetei, amelyek a lecsapoló munkát a szokásos munkabér mellett végezték, a vállalkozói nyereségben való részesedést a tulajdonszerzésre eszközölt foglalónak számolták el és a számukra létesített tanyabirtokot a vételár teljes lefizetéséig bérletben tartották. Ugyanezen rendszer szerint történt az apuliai mocsaras terület telkesítése, továbbá az Appennini hegység 450 km hosszú és 5 km széles sávban terjedő kopár területeinek terrace-os műveléssel, olajfa, szőlő és szántásvetéssel való hasznosítása is, kb.

225.000 ha területen. Egyébként talajjavítási munkálatok a háború által előidézett élelmiszerszükség következtében a világ minden részén folytak, ezek közül csak néhány ország létesítményeire utalunk. Németország főleg a pusztaterületek kultúrrátételére 800 talajjavító szövetkezetet alapított, amely több mint 300.000 ha terület feljavítását (mocsárlecsapolás, árvízvédelem, legelőjavítás, beerdősítés stb.) vette programjába. A kiencstár és egyéb köztes-területek által nagy hozzájárulással támogatott magánosok majd ugyanennyi területet melioráltak. Ugyancsak figyelmet érdemel legelőjavítási akciójuk, amelynek mintájára indult meg nálunk a zöldmezőmozgalom. Az Egyesült Államok Roosevelttel kezdeményezésére különösen a vízkárok által előidézett talajrombolás megakadályozására indítottak nagyobb arányú állami akciót, Oroszország pedig a Volga mentén, de egyéb nagyterjedelmű pusztaságokon is gyepfeltöréssel és kultúrrátétellel tette lehetővé az egész világ figyelmét felkeltő, hatalmas gabonafarmok (köztük a 200.000 hektáros Gigant) létrejövetelét, amelyek hivatva lesznek a birodalom gabonaellátását, sőt esetleg exportját is biztosítani. Görögország, Franciaország, sőt Anglia is tetemes állami támogatást adott árvízvédelemre, vízlecsapolásra, csatornázásra és alagcsövezésre.

Magyarországon a talajszaporításnak további problémái a futóhomok megkötése, a homoki szőlőtelepítés, gyümölcsfaültetés és az Alföld beerdősítése. Az állam ezeket az akciókat a múltban is támogatta. Egyik legsúlyosabb probléma azonban a szikesek megjavítása, amely 'Sigmond szerint, az úgynevezett szódás szíket kivéve, okszerű talajjavítással keresztülvihető. Szerinte a szikesedés múló baj, amely úgy kezdődik, hogy száraz éghajlat mellett egyes területek időszakonként új, bő csapadékban részesülnek, viszont a vízben feloldott sók el nem szűroghatnak, a nagymérvű párolgás következtében besűrűsödnek és a talaj kémiai és fizikai alkatát átalakítják. A csökkent termelőképesség oka a talaj sótartalma és az altalaj vizet át nem eresztő tulajdonsága. A szikjavítás különböző technikai eljárásokkal végezhető (Treitz-féle meszezés; a márgázás és az öntözéssel kapcsolatos kilúgozás). Az állami öntözőgazdálkodással kapcsolatban kb. 700.000 kat. hold szikes terület volna megjavítható, míg a hátramaradó kb. 150—200.000 kat. holdat a magángazdaság digózással, meszezéssel termővé tehetné, bár szakértők véleménye szerint a Duna—Tisza között található szódás szikterület így sem javítható. Itt csak a juhtartás jelent hasznosítást. Svájcban a szikjavítást nagyméretű tárcsákkal végezték, a talaj hajszálcsovességét megszakító, 70—80 cm mélyben fekvő palaréteget törték át.

A közösségi gazdálkodásnak ezekhez az akciókhoz természetesen megfelelő tőkeerőre vagy hitelképességre van szükség. Ezt a gazdasági szabadság korszakában a magántőke bocsátotta úgy a vállalkozónak, mint a meliorációkat nagyobb segítséggel támogató államnak rendelkezésére. Az angol parlament már 1836-ban 2 millió fontsterlinget szavazott meg a magángazdaságok által létesítendő alagcsövezés támogatására. Magyarországon a filloxera által elpusztított szőlőterületek felújításánál és az erdősítésnél követték ezt a rendszert, de alkalmazható az egyes birtoktestek területén jelentkező vadvizek, kopárosodás, kezdő szikes meliorálásánál is. Ezt technikailag nálunk síkvidékű területeken nyílt árokkal vagy alagcsövezéssel oldják meg, dombos vidéken viszont az Amerikában alkalmazott sáncolással, amely a záporosók rohanó vizének talajrombolásával szemben a talaj tápanyagkészletét védi.

A közösségi gazdálkodásban a magánkezdeményezést fokozatosan az irányítás váltja fel, aminek épp annyi az előnye, mint a hátránya. Utóbbi közt

legsúlyosabb a hitelhiány, mert a magántőke a hatalmi szóval eszközölt talajvédelmi akciók rentabilitását nem képes úgy mérlegelni, mint az egyes üzemek által kezdeményezett vállalkozásnál s ezért nem könnyen hajlandó megfelelő hitelt rendelkezésre bocsátani. Ezt tehát az államnak kell pótolnia és a kényszerintézkedésekhez megfelelő anyagi eszközöket is rendelkezésre bocsátania. Tekintettel azonban a legtöbb autarchiára berendezkedett állam tőke- és hitelhiányára, a közösségi gazdálkodás magasabb formája is csak a tipikus, de egyszerűbb alakjának, a családi gazdaságnak példáját követheti, amely a tőke- és hitelhiányt főleg munkaerejének nagyobbmértvű alkalmazásával hidalja át. A kollektív termelés első hirdetői: Krapotkin és Bellamy a tőkenélküli termelést követelték, a Szovjet az állami hitelnyújtás mellett nagyarányú munkaszolgálatlaltal fokozza a termelés intenzitását. Az autarchiára berendezkedett egyéb országokban szintén igénybe vették a fiatalabb nemzedék munkaszolgálatát. Ezt a segítséget Ballod német agrárstatisztikus rendszerré dolgozta ki. Az első világháború után Németország munkaerőtökéjét és annak foglalkoztatási lehetőségét vizsgálva, kiszámította, hogy ha a német ifjúságot 17—20 éves korig munkaszolgálatra köteleznék, 3,000.000 ingyenmunkás állana Németország rendelkezésére meliorációknál, építkezéseknél, új technikai intézmények létesítésénél s így a mezőgazdaság intenzitását a munka produktivitásának emelése útján nagyarányú beruházásokkal lehetne fokozni. Ötévi munkaszolgálat után az állam polgárai már csökkenő évi munkaszolgálatással tartoznának. Az általános munkakötelezettség Németország területén 63 millió szolgálati évet tenne ki a férfiaknál és 28 milliót a nőknél. Olyan nagyarányú ingyenmunka állana tehát az állam rendelkezésére, amellyel az egész termelést produktivitasában emelni lehetne. Ballod azonban, mint képzett gazda, távol áll a Krapotkin-féle utópiáktól, mintha a munkakényszer által létrehozott állami beruházások segítségével a búzatermést hektáronként 30 q-ra lehetne fokozni s így egy család évi kenyérellátásáról évi 30 órai munkával lehetne gondoskodni.

A tőkekérdést, amint látni fogjuk, az autarchiára berendezkedett államok többnyire az igazgatott pénz segítségével próbálták megoldani.

A termelési technika legfontosabb problémáival megismerkedvén, igyekezzünk a különböző üzem típusok szolgáltatási mérlegét elkészíteni. Az eddig elmondottakból kitűnik, hogy a különböző üzem nagyságok egymáshoz való aránya jelentékeny közgazdasági kár nélkül önkényesen meg nem változtatható, tekintettel arra, hogy a kis- és nagyüzem között a termelésben munkamegosztás van, a nagyüzem a közlelmezés tömegcikkeit (gabona, cukorrépa, burgonya, hizott állat, a legtöbb kereskedelmi növény stb.) termeli, a kisüzem viszont kvalifikált mezőgazdasági terményeket állít elő. Vannak üzemi ágak, amelyek még a nagybirtok keretében is eredményesebben művelhetők kisüzemi formában (zöldség- és gyümölcskertészet). Ezek kedvező konjunktúra esetén az önálló törpeüzem expanzív erejét növelhetik, mert a nagybirtokot a magas munkabér, a kisüzemet pedig a családi ellátás elve és a feleslegként mutatózó apróbb tételek piacképességének nehézségei akadályozzák egyetlen, vagy néhány jól fizető növény kizárólagos termesztésében.

A különböző üzem típusok valódi értéke a termelésben csak akkor ítéhető meg, ha tudjuk azt, hogy mik a szolgáltatási képesség föltételei és ha ismerjük a termelési optimum irányát, végül azokat a célokat, amelyeknek teljes, vagy részleges betöltése dönt az illető típus közösségi értéke felől. Minden termelés valamely állam kötelékében folyik, ennek berendezkedése, társadalmi és gazda-

sági rendje szabja meg az egyes üzemek gazdasági cselekvésének s így termelésének szélső határait. Termelési politikája minden államnak van, akkor is, ha a szabad piaci szerkezeten keresztül, kizárólag a magánvállalkozásra bízva a közösségi célok szolgálatát és az állami birtok csak mintául szolgál a szakoktatás gyakorlati alátámasztására. Amily mértékben sűrűsödnek a közellátási nehézségek vagy az agrárválság által felvetett problémák, oly mértékben kénytelen az állam termelési politikájának közvetett eszközeit (hitel, vámvédelem stb.) igénybevenni a céljainak leginkább megfelelő üzemtípus erősítésére. Ez többféle fokozatot mutat. Eleinte a magánvállalkozás szabadsága a kiindulópont, de a termelői szolidaritást szövetkezeti és érdekképviseleti szervezkedéssel igyekeznek tudatosabbá tenni és a legmegfelelőbb üzemtípust birtokpolitikai, hitelpolitikai és egyéb intézkedésekkel erősíteni. Az állam termelési politikájának következő fokozata az irányított gazdaság, amely a különböző üzemtípusok magángazdasági szabadságát korlátozza ugyan, de nem követel egyforma berendezkedést, előírja bizonyos növények termelését, de nem tesz kötelezővé központilag megállapított üzemtervet és termelési módokat. A különböző üzemtípusok továbbra is fennmaradnak egymás mellett, csak keverési arányuk megváltoztatására törekszik az állam, közösségi célkitűzéseit (élelmezés, munkaalkalom stb.) mérlegelve. Ettől a rendszertől további eltérést jelent a kis- vagy a nagyüzem típusának nyílt vagy rejtett kizárólagossága, szövetkezeti formában vagy mint állami üzem, a magántulajdon elvének fenntartásával vagy anélkül. A termelési politika ezen a fokon a központi igazgatás teljességére törekszik akkor is, ha külsőleg a családi üzem formáját ölti magára, mert a koncentráció a földtulajdon, a hitel, a terményértékesítés vonalán, vagy mindháromban egyesülve jelentkezik.

Amily mértékben tér el az állam termelési politikája a piaci rendszer gazdasági szabadságától, oly mértékben nehezítik meg annak racionalizált elgondolásait a történelmi fejlődés, a természeti adottságok, az életnivó és a közgazdasági viszonyok. Egy primitív nép természetes termelése könnyen alakítható elméleti elgondolások szerint, de a mechanikus megoldás magasabb életnivón, közgazdasági fokon, intenzívebben termelő mezőgazdaságnál akadályokba ütközik. A központilag igazgatott tervgazdaság legtöbbször a koncentrált gyárüzem bürokratikus kezelését alkalmazza, feledve nemcsak a mezőgazdaság decentralizált tájegységeinek és az üzemek nagy számának áttekinthetlenségét, de az ipari munkás és a földműves általános és szakműveltségének különbségeit is. Csak egy példával kívánjuk ezt a tételt megvilágítani, amely azonban Kautsky és David agrárpolitikai vitája óta állandóan foglalkoztatja az irodalmat s ez a gépszántás, amelynek Kautsky döntő jelentőséget tulajdonít a termelésben s amely legújabban a traktorhasználat alkalmazásánál nemcsak mint az intenzív termelés célszerűbb eszköze, de mint a kisüzem nagyüzemmé való koncentrálásának segítője is szerepel. Kautsky utalt arra, hogy a parasztszalád a legnagyobb munkabevetéssel és az életnivó legalacsonyabb nivóra csökkentésével igyekszik magántulajdonát és üzemének önállóságát megtartani. Ezzel szemben átmenet gyanánt a kisüzemnek a gépesítés, a szállítás és más eszközök segítségével a gyártelepekhez való kapcsolását javasolja, amely később automaticce fogja előidézni a nagyüzemmé való integrálódást. David a szövetkezeti eszközhasználatban látja egyrészt a kisüzem fennmaradásának, de másrészt a közösségi integrálódásnak kiegyenlítő eszközét. A traktorhasználat is ezt célozza. Amint fentebb láttuk, az igatartás a családi üzem leglényegesebb

kelléke. Németországban csak a «spannfähig» üzemet tekintik parasztbirtoknak, amely saját igaerővel rendelkezik.

Az az elgondolás, hogy az igahiányon szövetkezeti traktorhasználattal segíteni lehet, magasabb intenzitási fokon, szabad piaci rendszerben termelő országokban csak úgy valósítható meg, ha a kisüzem terményértékesítését szövetkezeti vagy állami monopóliummá teszik, mert a traktorhasználat csupán a szántást biztosítja a középkori nyomásos gazdálkodás modernebb mintájára készített faluüzemterv szerint, de már a betakarításnál és a piacközelítésnél a kisüzem számára csak mérsékelt vagy egyáltalán semminémű segítséget nem ad és a földművescsalád személyi szükségletét (orvos, vasútállomás stb.) szolgáló fogathasználatot sem teszi lehetővé. A traktorhasználat a külső üzemkör központosítását vagy államosítását jelenti, önállóság tehát legfőlőbb ott képzelhető el, ahol, mint az amerikai farmgazdaságokban, a kisüzem átlagos területe az európainál jóval nagyobb, továbbá fejlett út- és vasúthálózat, személy- és teherautóforgalom támogatja a kisüzemet. Ezt tudat alatt érzi a magyar kisközgazda is, amikor a fönt részletesen tárgyalt nehézségek dacára minden családi gazdaság, hacsak egyetlen igaerővel is, önállóságát biztosítani kívánja, jóllehet az igatartás átlagosan csak 15 holdon felül kifizető és az egy lófogat eltartásához szükséges 3 hold szántó és 3 hold réti vagy szántóföldi takarmányterület termését (Adorján számítása) úgy az önellátásnál, mint a piaci bevételeknél nehezen nélkülözi. Ezért igyekeznek még a törpebirtokos is, ha kivételes körülmények, főleg a fuvarozás mellékkeresete megengedi, legalább egyes lófogattartásra vagy tehénigázásra, jóllehet a tehén a vemhesség utolsó szakában és a laktációs idő kezdetén igázásra csak mérsékelt és nagy elővigyázat mellett használható.

A családi gazdaság közösségi koncentrációjának másik formája: örökösödési reáosztással vagy birtokpolitikai akciókkal annak külső üzemkörét a törpebirtok belső üzemkörére összezsugorítani, úgyhogy utóbbinak baromfi- és sertéstartó gazdálkodása, továbbá háztáji kertészkedése a szántóföldi parcellát teljesen lefoglalja. A kertészkedő törpeüzem ásós-kapás művelése azután valamely közösségi nagyüzem külső üzemkörébe kapcsolódnék akár a munkaszolgálat, akár a természetes terménycsere segítségével. Nagy népsűrűségű és a községi fejlettség magas fokán álló országokban az igatartás nélküli törpeüzem általánosítása, vagy csak nagyobb mérvű kiterjesztése is kevés realitással bír. A kenyérgazdálkodás, amint láttuk, elsősorban a külső üzemkör gabonatermelésének a függvénye és ezt sem a törpeüzem, sem a gazdasági cseléd, vagy részesarató a belső üzemkörben meg nem oldhatja. A legintenzívebb kertészetet űző törpebirtokos is reá van utalva valamely nagyüzem gabonatermesztésére, legyen az magánvállalat, vagy állami tulajdon, éppúgy baromfi- és sertéstartásának takarmányigényét is csak attól szerezheti meg. A terménycsere mindig bizonytalan marad, akár a külföldet, akár a belföldet vesszük számításba, tekintettel arra, hogy nemcsak a gabonát termesztő nagyüzemet, de a kenyérvásárló törpeüzem csereértékeit is fenyegetheti a természeti katasztrófa, szárazság, baromfi- és sertésvész. Ezért törekszik a családi üzem termelésben és fogyasztásban önállóságra, de ezért ellenállóbb is a gazdasági válságokkal szemben és ezért maradt fenn hosszú évezredek folyamán.

Földdel bőségesen ellátott országokban, mint aminő elsősorban Oroszország, Amerika, Ausztrália stb., a kenyérgazdálkodás akár a szabad piaci rendszer, akár közösségi tervezgazdálkodás mellett aránylag könnyen megoldható. Gyar-

matokkal, vagy cserével biztosított ipari államok (Anglia, Belgium) is, a világpiac zavartalan működését föltételezve, könnyen segíthetnek e nehézségen. Más a helyzete a népességéhez viszonyítottan kevés termőfölddel rendelkező agrár-
ipari, vagy olyan ipari államoknak, amelyek termelvényeikért csak nehezen tudnak gabonát szerezni (Olaszország, Németország). Magyarországon ezenkívül a természet is beleszól ebbe a tervgazdasági konstrukcióba, nemcsak a kertészkedésre alkalmatlan hegyes-dombos területeken, de az alföldi síkságokon is, ahol a klíma szélsőségei miatt úgy a nagy-, mint a kisüzemek aránylag nagy területen kénytelenek gabonát termelni. A törpebirtok emberfölsége tehát a kevert üzemek termelői szolidaritására, vagy az ipari munkaalkalmakra van utalva. A törpeüzem ma elsősorban saját háztartását igyekszik ellátni és csak kivételesen hoz zöldséget, gyümölcsöt, baromfit és tojást a piacra, viszont munkaerőt szolgáltat a nagyüzem számára. A cselédkonvenció, a részes művelés és a természetes aratóbér nélkül belső üzemműködésére összehúzódnak. Bármennyit termeljen is a kertészkedő törpeüzem a piac számára a jövőben, kenyérellátása éppúgy a piac számára termelő belföldi üzemre vagy külföldi behozatalra van utalva, mint az ipari munkásé és így gazdasági vagy külpolitikai zavarok esetén a hatósági ellátás gondját képezi. Vannak még egyéb tömegcikkék is, amelyeket elsősorban a nagyüzem termel, mint reánézve előnyös terményeket és amelyeket részint fiziológiai okokból, részint jövedelemhiány miatt a tömegfogyasztás s így a törpebirtokos sem nélkülözhet.

A termelői szolidaritás tehát a nagyüzem, a mezőgazdasági munkás, sőt a kvalifikált cikkeket termelő törpeüzem között fontos érdeke a közösségi gazdálkodásnak. Pontosabb mérlegelést kíván azonban a piac számára termelő nagyüzem és a nagyrészt természeti gazdálkodást folytató családi üzem szolidaritása. E tekintetben utalnunk kell arra, hogy a kisüzem legsúlyosabb terhét, az igatartást sok esetben csak a nagyüzem kivételes fuvarszükséglete, harmados szénakaszálása, répa stb. természetése teszi lehetővé, ami az igatartás költségeit csökkenti. A termelői szolidaritás magángazdasági szempontja mellett a közösségi gazdálkodás érdeke fűződik az együttműködéshez, mert a kisgazdát termelési önállósága csak a háztartási gazdaság szükségleteinek bőségesebb kielégítéséig sarkalja többtermelésre, ezenfelül a piaci szolgáltatás növelésénél tevékenységének hajtóereje éppúgy a nyereség, mint a nagyüzemben. Ennek kardinális előfeltétele a piacközelítés függetlensége, amely számára árvédelmet is jelent a kereskedelmi és locoár különbsége ellen. A kérdés tehát elmaradottabb közlekedési viszonyok között: vagy önálló igatartás, vagy piaci szolgáltatás. Ezen a nehézségen a szövetkezeti szervezkedés is csak kismértékben és csak néhány tipizálható terménynél (tej, tojás stb.) tud segíteni. Viszont a szövetkezeti értékesítésnél a vagóntételben való szállítás, árüellenőrzés, hitelfedezet stb. terén a nagyüzem közreműködése nem nélkülözhető.

A kisüzem nyershozadékának és piaci szolgáltatásának eltérése a nagyüzem eredményeitől önmagában is bizonyítja annak az elgondolásnak tarthatatlanságát, mintha a családi üzem akármilyen erős hatalmi beavatkozás folytán a városi lakosságnak élelmiszerral és az iparnak nyersanyaggal való ellátását önmaga biztosítani tudná, mert önellátása egyoldalú üzemet nem enged, a család élelmezése pedig reá nézve a kedvező áralakulásnál is fontosabb. Még a kenyérgabona piaci forgalmának teljessége idején is, a jövedelmi szempontokat figyelmen kívül hagyva, sokoldalú üzemet gondoskodott a háztartásról. A beszolgáltatási kötelezettséggel, sőt a rekvirálásokkal szemben is ez védi üzemének zárt-

ságát. A hatalmi beavatkozás csekély eredményű, mert kisüzem sok van, a mezőgazdasági munkálatok ellenőrzése pedig nehéz. Kivezető út a természeti adottságnak és a történelmi fejlődésnek megfelelő termelési politika, amelynek nemcsak technikai, de pszichológiai előfeltételei is vannak, a kisgazdának vállalkozói szellemmel való eltöltése, hogy a piaci értékesítés és munkamegosztás hasznát ne csak általánosságban, de saját családi ellátására vonatkoztatva is felismerje. Ezt méltányolnia kell a közösségi tervgazdaságnak is, amidőn nem elméleti feltevések, de az üzemi eredmények alapján határozza meg az ország mezőgazdasági termelésének irányát és szabja meg a kisüzem szolgáltatásait. Kétségtelen, hogy a közgazdasági fejlődéssel arányban a családi üzem önellátási területigénye egyre kisebb lesz és termelésének mind nagyobb hányada, főleg a belső üzemi körben előállított zöldség, gyümölcs, állati termék kerül piaci forgalomba. De ezzel arányban növekszik a család igényessége is és ezzel kapcsolatban a nagyüzem külső üzemi körének jelentősége a tömegcikkék és ipari növények termelésében, továbbá az iparszerű állattartás és hizlalás takarmányszükséglete. A közösségi gazdálkodás termelési politikája tehát közgazdasági vonalon kénytelen az üzemi forma monopóliuma helyett a vegyes üzemi rendszert elfogadni.

De hasonló a helyzet a szoros értelemben vett termelési technikánál is, ahol az egyes üzemi típusok szembeállítása helyett a termelői szolidaritás erősítése teremtheti meg az intenzívebb, nagyobb hozamú termelést. Sokan a társadalmi mozgalmak osztályharcelméletét nemcsak az ipari, de a mezőgazdasági termelésre is érvényesnek tartják és a gyáripar és kézműipar versenyéből vonnak le messzemenő következtetéseket a két üzemi típus munkaközösségének összeférhetetlenségére. Ennek gyakorlati oldala a kisüzem termelésének bürokratikus irányítása rendeletekkel vagy útmutatással. Az előbbiek csekély hatását az élet bizonyítja, az agrárpolitika csak a másik lehetőséggel foglalkozik. Tudományos kísérleteknél, sőt ezeknek népszerűsítésénél is, az egyéniség dönt az eredmény felől. Ismerünk kiváló tudósokat, megfelelő kutatási eredményeket, úgy az állami intézetekben, mint az uradalmak növénytermesztésénél és állattenyésztésénél, viszont mérlegelni kell azt a körülményt is, hogy a mezőgazdasági üzem decentralizált útmutatást kíván és a tájgazdaságokban és termelési körzetekben ritkán található közvetlenül nem érdekelt hivatalnok-gazdasági vezető, aki olyan helytálló útmutatást tudna adni, mint egy helyi viszonyokba gyökerezett és a termelési eredményekben érdekelt vállalkozó gazda. Ehhez számítható, hogy az elért eredmények kiterjedtebb hasznosítása a kisebb gazdák szervezését és az összes gazdák együttes munkáját követeli meg. A talajfelvételekre és a termelésre vonatkozó térképek elkészítése, a talajjavításra és jobb kihasználására vonatkozó utasításoknak az üzemi tervben való hasznosítása jórészt ettől az együttes munkától függ. Csak gyakori megbeszélés és példaadó útmutatás alapján lehet eredményes tanácsot adni, hogy a határ különböző részeiben, sőt talán dűlőiben is, mit lehet optimális eredménnyel termeszteni, miképpen és mikor végzendők a szükséges munkálatok, hol és milyen trágyaszereket kell alkalmazni stb., stb. A kölcsönös megértést helyesen értelmezett önérdékkel kell előmozdítani és mindkettőnek előfeltételeit lélektanilag és szaktudással alátámasztani.

Az állam sokszor ad anyagi segítséget nemcsak nagyobb bonifikációkhoz, hanem kisebb, csak a faluhatár egyes részét érintő talajjavításoknál; ez, valamint a vetőmagkiosztás is csak akkor lesz hatályos, ha a legkisebb faluban is megfelelő gyakorlati példa támogatja a kisgazdát annak felhasználásánál és ha

a nagyobb üzem utántermesztése biztosítja a segítségnek az egész falu termelésében való hasznosítását. A fajállatok kiosztása, továbbtenyésztése, okszerű takarmányozása, fehérje- és keményítőértéket tartalmazó szántóföldi takarmánynövények termelése, a silóhasználat, az állami elgondolásnak megfelelő rét- és legelőkezelés, mind hatályosabbá válik, ha azt decentralizált példa szerint alkalmazzák. A mezőgazdasági termelés decentralizált irányításának szerve évszázadokon keresztül a faluközösség volt s ennek gazdasági alapja az agrárius közösségek erdő- és legelőhasználat, amely nemcsak az úrbéres gazdának, de a parcellával rendelkező zsellérnek is az állattartásban egzisztenciát biztosított. A liberális kor termelési politikája mindezt felbontotta, viszont a közösségi gazdálkodás sikere jórészt attól feltételezett, hogy sikerül-e legalább az egyik hatótényezőt helyreállítani. A mezőgazdaságban a klímának és a talajviszonyoknak döntő szerepe van, ezért szükséges, lehetőleg minden községben, megfelelő szakértő vezetése mellett mintaüzemet létesíteni. Ez legolcsóbban a piac számára termelő üzemeken keresztül az állami juttatások és azok állandó ellenőrzése által valósítható meg. A kis- és nagyüzem közös érdeke legyen, hogy a nemesített vetőmag és fajállatkiosztást kapcsolatba hozzák a kisebb üzemek részére történő szolgáltatással. Maga a gépesítés is megköveteli, hogy annak a helyi viszonyokhoz mért alkalmazhatóságát előbb egy nagyobb gazdaság próbálja ki, mert a családi üzem sem magában, sem társulva a beszerzés rizikóját nem vállalhatja, a gépjávitás szakértőjét sem tudja megfizetni és elegendő munkával ellátni. Ott, ahol nem maga az állam létesít villamos központokat, a magántőke a nagyobb üzemek berendezési hozzájárulása és áramfogyasztása nélkül ritkán hajlandó még az áramelosztó szövetkezet segítségével sem távolsági villanyvezeték megépíteni. A fakultatív állatbiztosítás szintén a nagyobb üzem által szerződtetett állatorvos közreműködésével lehet eredményes. Eddig a legtöbb kisgazda azért nem tudott az üzemét sujtó állati betegségek ellen védekezni, mert állatorvos a községben nincs, az állandó szerződtesítés költségeit pedig nem bírja viselni. A sok befektetéssel és kockázattal járó úttörő feladatokat, mint a falu talajának és klímájának legmegfelelőbb növényfélések kiválasztását, a szántóföldi takarmánytermesztésben, az állattenyésztésben, a takarmányozásnál, főleg a hízalásnál teendő és pontosan ellenőrizendő kísérleteket a piac számára termelő üzemnek kell vállalnia, mert ehhez a családi üzemnek sem tőkeereje, sem szakértelme nincs. Ez a nagyüzem legfontosabb közösségi szolgáltatása a termelésben. A saját érdekét jól felfogó üzemek szakértő vezetése, intenzitása és termelői szolidaritása már eddig is kísérleti mintagazdaság gyanánt hatott, tekintettel arra, hogy a mezőgazdaságban üzleti titok nincs s így elért eredményei a környékbeli kisüzemek javára szolgálnak. A jövőben ennek még elmélyültebbé és céltudatosabbá kell válnia. Meg kell azonban jegyezni azt is, hogy a nagyüzemi példa alátámasztandó a Franciaországban elterjedt és nálunk Darányi Ignác által létesített, de később a világháború forгатagában tönkrement kisüzemi mintagazdaságokkal is, mert ezeknek példaadása a családi üzemek vezetőire nagyobb hatást gyakorol. Viszont a kisebb mintagazdaságoknak szoros és állandó kapcsolatban kell állaniuk a nagyüzemi mintagazdaságokkal, anélkül, hogy ezek függvényei lennének. A helyes termelési politika nem rendeletekkel irányít, hanem a termelői szolidaritás szervezetét teremti meg, amelynek élén az agronómia tudományos intézetei állanak, ezeknek eredményeit a szakoktatás közép- és alsófokú iskolái és a mintagazdasággá fejlődő nagyobb üzemek magasfokúan képzett vezetői, a kisüzemi mintagazdaságok és a falusi

gazdasági vezetők terjesztik el a kisüzemek körében. Hogy ennek milyen hatása lesz a termelés eredményességére, azt előre kiszámítani nem lehet, mert a gazdasági üzem intenzitásánál nemcsak termelési, de közgazdasági szempontok is határoznak.

Ezekre való figyelemmel kell a gazdában tudatosítani az összes üzem-típusok szolidaritását, azt, hogy a kis- és nagyüzem érdeke azonos egymással és a közösségi gazdálkodással a termelésben, de legtöbbször az értékesítésnél is. Minél nagyobb eredményt ér el nyers- és tisztahozadékban a gazda, annál magasabb életnívón rendezkedhetik be a család és a piaci értékesítésen keresztül, annál több agrárcikk jut a közvetve ellátandók részére. A klasszikus közgazdaságtan ebben kereste a nemzeti vagyonosodás titkát s ezt kell nemcsak a modern agrárpolitika, de a tervgazdaságok termelési politikájának is alapjává tenni. A termelés nem öncél, hanem az életerős, lélekszámban szaporodó nemzet fennmaradásának és fejlődésének eszköze. A többtermelésnek, a gazdaságos töke- és munkafelhasználásnak úttörője a haszon által vezetett, piac számára termelő nagyüzem volt, viszont ennek sem szabad szem elől vétenie a közszolgáltatásoknál, a tőkeképzésnél, az érékesítésnél a közösségi gazdálkodás magasabb célkitűzéseit. Schäffle, Stein Lőrinc, Gide, Mill egyaránt kihangsúlyozzák a kellő tőkeerővel vagy hitelképességgel rendelkező nagyüzem szerepét a termelés fejlesztésében. De a nemzetgazdaság egyetemes fejlesztésével és az agrárpolitika segítő eszközeinek akcióbahozatalával gondoskodni kell arról is, hogy az addig csak önellátó kisüzemek termelési intenzitásuk fokozásával minél nagyobb mértékben kapcsolódjanak be a piaci termelésbe. Ennek a hajtóereje az üzem-típusok munkaközösségén kívül a méltányos ár és a szabad cserén és munkamegosztáson felépült piaci szervezet. Különös fontosságot nyer ez a föld és az ember relációjának változásánál, amikor a népesség szaporodása a föld eltartási kapacitását gyengíti és valamely ország lakossága kénytelen az általános munkahiány és leszegényedés ellen az ipari foglalkozásban keresni védelmet. Ez az élelmezés és nyersanyagellátás termelési oldalát súlyosan érinti és a mezőgazdaság három üzem-típusának hatalmi megosztását még inkább megnehezíti. A város és az ipar agrárcikkkel való ellátása parancsoló szükség a gyarmatok nélkül szűkülő, tőkeszegény, túlnépes országokban, ahol az ország termőterületének ön-ellátó kisüzemekre bontása sem képes az agrárnépfölöslegnek még csökkentett existenciát sem biztosítani. A közgazdaságtan örök érvényű igazsága, hogy tekintet nélkül a tulajdoni viszonyokra és a szociális berendezkedésre, egyetlen ország társadalmi jóléte sem lehet nagyobb termelő munkájának eredményénél. Utóbbinak szétosztása lehet méltányosabb és igazságosabb, de a végső határ a termelésben van adva.

II. FEJEZET.

A mezőgazdasági termelés forgalmi rendje.

1. §. A mezőgazdasági termények áralakulása.

Az értékesítés jelentősége a mezőgazdasági üzemben. — Az áralakulás és a jövedelmezőség. — Szabad piaci áralakulás és árbefolyásolás. — A mezőgazdasági termények különleges áralakulása. — A mezőgazdasági terményértékesítés különböző módjai. — Az ipari és mezőgazdasági áralakulás kölcsönhatása. — Mezőgazdasági termékek vásárlóereje és áralakulása. — Forgalmi, illetve szállítási költségek. — Árkülönbözetek, árhullámzások. — A mezőgazdasági termények értékesítési nehézségei. — Termelés, fogyasztás és áralakulás. — Értékesítésügyi vizsgálatok. Árstatisztika, piac- és konjunktúrakutatás. Konjunkturális áralakulás, Indexszámítás, agráröllő. — A gabonafélék, állatok és állati termékek és kisebb mezőgazdasági termények értékesítése és áralakulása. — A termelői és fogyasztói ár kérdése. — A mezőgazdaság és a kereskedelem viszonya. — A terménykereskedelem tevékenysége. — A közvetítőkereskedelem árhatása. — Szabad és kötött piaci rendszer. — A belső piaci, a külkereskedelem, a nemzetközi terményforgalom. — Az agrárváltság értékesítési és árpolitikája. — Árszabályozás és a készletelosztás racionalizálása.

Előző fejezetben kifejtettük, hogy a mezőgazdasági üzem eredménye és a termelés intenzitásának fokozása nem csupán a szaktudástól és a technikai berendezkedés mikéntjétől függ, hanem a tisztahozadéktól is, amely a terményértékesítés és az áralakulás függvénye. Ezért nevezik Amerikában az értékesítést a mezőgazdasági üzem másik oldalának. A mezőgazdálkodás ezen funkciójánál kilép saját munkaköréből, más termelési ágakba kapcsolódik, meghatározója lesz a közgazdasági életnek és a jövedelemelosztáson keresztül tényezője a társadalmi fejlődésnek, sőt az államok alkotmányos berendezkedésének, sokszor külpolitikájának is. Ez az oka, hogy Smith Ádámtól kezdve a közgazdaságtan minden iránya éppoly behatóan foglalkozik a mezőgazdasági termények, elsősorban a gabona áralakulásával, mint az üzemtan, vagy az agrárpolitika. A klaszszikusok ezirányú szolgáltatását a modern agrárpolitika is kellőképen értékeli és lehetőség szerint felhasználja. Így mindenekelőtt Smithnek azt a megállapítását, hogy a jószágok értékmérője, a beléfectetett munkán keresztül megszereshető élelmiszer, amely utóbbi a szabad piaci szervezetben a verseny által kiegyensúlyozott és a kereslet és kínálat alapján automatikusan kialakult árban jut kifejezésre. Nagyban és egészen a tételt is elfogadja, hogy a piac számára termelő gazda az elérhető legnagyobb haszonra törekedvén, termelését aszerint irányítja, hogy a költségeket csökkentve, az eredményt fokozva, minél több csereértéket kapjon, amit részint fogyasztási javakba fektet, részint üzemének fejlesztésére fordít. A versenynek és így az árak kialakulásának fóruma a piac, amelyen a mezőgazdasági termelés eredményességének három tényezője: a költség, a termésmennyiség és az ár egyensúlyba jut, meg-

határozza az egymással versenyző üzemek hasznát és életképességét, visszahat a földjáradék kialakulására, az intenzitás fejlesztésére és lassítja a csökkenő földhozadék maximális határának átlépését.

A forgalmi gazdaságban a vállalkozó ismeretlen fogyasztó számára termel, de a mezőgazdálkodás végcélja tudat alatt is az emberiség ellátása marad és a gazdasági élet tekintélyes szektorában, a városi és ipari népesség ellátásánál, nem a nyershozadék, hanem a tisztajövedelem az irányadó. A vállalkozó gazda üzemét az áralakulás és a termelési költségek mérlegelése alapján renndezi be, vezeti és racionalizálja, együttesen mérlegelve a földjáradéknak, befektetett tőkéké-jének, munkadíjának, vállalkozói nyereségének minél kedvezőbb alakulását. De a klasszikus közgazdaságtan által automatikusnak feltüntetett áralakuláson kívül, amely a magántulajdonon, az egyén és a piac gazdasági szabadságán, a tőke fokozott szerepén és koncentrációján épül fel, a modern agrárpolitika kénytelen foglalkozni nemcsak a magántulajdonon és egyéni kezdeményezésem nyugvó, de az állam által ellenőrzött, esetleg irányított korporatív gazdasági rendszerek különbségeivel, sőt olyan állami tervgazdasággal is, melyben a termelési eszközöket a közhatalom veszi tulajdonba, maga lesz a munkaadó, a termelő, maga állapítja meg az árakat, maga gyűjti be a termést és a teljesítmények arányában osztja szét annak eredményét polgárai között. A szabad gazdasági rendszer automatikus áralakulásánál számolni kell az eladók és a vevők szubjektív mérlegelésével.

A gazda a haszonra való kilátás szerint készíti üzemtervét és ennek eredménye szerint jelenik meg árujával a piacon. A határhaszoniskola kutatásainak ezen alkalmazása érvényes a zárt családi gazdaság piaci szektorában is. A forgalmi üzem, különösen a szorgalmas és szakértő gazda kezében munkaeszköz, az ő kezdeményezése a tisztanyereség kialakulásánál sokszor döntőbb, mint technikai szakismerete. A családi üzem ezzel szemben járadékforrás és a terményértékesítés legtöbbször a piacon kívül, háztartási felhasználásban, a pénz és ár bekapcsolódása nélkül, természeti cserével megy végbe. Ugyanez történik lényegileg minden központilag irányított más üzemben is, de ezeknek a közösségi alakulatoknak nagy és komplikált mivolta és a szükségletek sokfélesége eltolódást eredményez a fogyasztó és termelő érdekét egyaránt mérlegelő köztársaságban.

Az áralakulás az elméleti közgazdaságtan egyik legtöbbet vitatott és behatóan tárgyalt kérdése, amelyet egyrészt az Alapvetésben, de a mezőgazdasági termelés tisztajövedelmének tárgyalásánál is érintettünk. Nem lehet az agrárpolitika feladata a mezőgazdaság speciális szempontjain kívül e problémával részletesebben foglalkozni. Elég annak hangsúlyozása, hogy az árat a piacon, egy adott időpontban jelentkező kínálat és kereslet határozza meg. Tudni kell azonban, hogy az ár is visszahat a kínálatra és a keresletre, aminek különösen a mezőgazdasági termelés fokozásánál van jelentősége, mert az emelkedő ár a gazdát többtermelésre serkenti mindazideig, amíg a drágulás következtében csökkenő kereslet a kínálattal egyensúlyba jut. A hatósági ármegállapítás, úgy a maximálás, mint az árminimum garantálása ezen az automatikus kiegyenlítő-désen akad fel. A tényleges viszonyoknak meg nem felelő ármaximálásra az áru eltűnik a piacról, a gazdák számára biztosított magas ár pedig a termelést és a nyomában járó piaci kínálatot addig növeli, míg a védelem pénzügyi nehézségei az egész rendszert alá nem aknázzák. Még a központilag igazgatott, totális gazdaságban is nehezen oldható meg ez a kérdés, pedig ott — amennyire az apró

üzemek ellenőrzése lehetséges, — a termelés kínálatcsökkentő korlátozása igénybevehető.

Az árképződés, amint erre Röpke is utal (*Die Lehre von der Wirtschaft*), a gazdasági élet szabályozója, amely meg nem zavarható anélkül, hogy ez az egész gazdasági rendszer átalakítását maga után ne vonná. Az árszabályozás, még ha csak árbiztosítás is a célja, a piac ellenőrzése, majd a termelés szabályozása nélkül hatástalan marad, ez pedig nemcsak a központi hatalom irányító és ellenőrző munkáját, de a termelők kényszertömörítését is szükségessé teszi, anélkül, hogy a természettől is függő árrögítés hatását maradék nélkül biztosítaná. A rögzített árak egyébként vevőjára a költségtényezők, különösen a munkabér és a termeléshez szükséges iparcikkek árrögítése, továbbá az állam adópolitikájának arányosítása, mert ezek nélkül a különböző értékesítési központok tevékenysége, különösen ha a beszolgáltatási kötelezettség monopóliumát is igénybeveszik, a termelés csökkentését, vagy árurejtegetést idézhet elő.

Minden gazdasági rendszer az igazságos árat igyekszik biztosítani, amely a termelő és a fogyasztó érdekeit egyaránt tekintetbe veszi, úgy a munkabér, mint a befektetett tőke kamatozásánál, a mezőgazdaság és az ipar különböző jövedelmezőségének kiegyenlítésénél. Az igazságos ár a termelési költség, hozzáadva az értéknövekedést. A termelési költségeket nem fedező ár hosszabb távra a fogyasztó érdekeinek sem felel meg. Egy bizonyos időpontban igazságos ár később igazságtalanná válhatik. De az áremelkedés sem jelenti minden esetben a termelés fejlődését, ez csak a munka produktivitásának emelése által lehetséges. Ezt minden gazdasági irányzat elismeri. Eltérés csak ott van, hogy szabad piaci szervezetben a termelést fejlesztő igazságos árat a szabad verseny, a kereslet és kínálat egyensúlya biztosítja, a kötött gazdasági rend pedig ezt a piac szabályozása, a készletgazdálkodás és a hatósági ármegállapítás által törekszik elérni. Utóbbi megoldásnak is különböző fokozatai lehetnek a szerint, hogy a központi irányítás és hatalmi beavatkozás kívánatosnak tartja-e a nemzetközi munkamegosztást és ha igen, szükségesnek lát-e valamelyes védelmet akár a közellátás, akár a termelés fejlesztése céljából a mezőgazdaság részére (vámvédelem stb.) vagy teljes elzárkózással a belföldi piac biztosítását és árainak lerögztetését célozza. Az első esetben az állam csupán kereskedelempolitikai eszközökkel védekezik a behozatal ellen, vagy mozdítja elő a kivitelt, de igénybe vehet erősebb eszközöket is, mint pl. a termények felhasználásának, vagy a termelésnek szabályozását, esetleg a külforgalmi monopóliumot. A második eset a belső piac kötöttségét jelenti, tehát szakítást a szabad piaci rendszerrel. Tévedés volna azonban azt hinni, hogy a kereslet és kínálat befolyása a hatalmi áralakításból teljesen kiküszöbölhető. Így a családi gazdaság háztartási és kereseti oldalának kiegyensúlyozásánál a szükséglet és a készlet döntő szerepet játszik, hatását semmiféle beavatkozás kiiktatni nem képes; másrészt a hatósági ármegállapítás a produktivitás biztosítása érdekében kénytelen a piacutatás eredményeire támaszkodni, az ellátás biztosítása terén pedig a statisztika adatszolgáltatását, tehát az elméleti kínálat és kereslet kiegyenlítést figyelembe venni. A különbség lényegileg csak az, hogy a szabad gazdasági rendszerben a felek a verseny alapján alakítják ki az árakat, a központilag igazgatott gazdasági rendszerben pedig, ennek különböző fokozatai szerint, a hatóság igyekszik a kereslett és kínálat valószínű egyensúlyát célzó elhatározásainak érvényt szerezni, több-kevesebb módot nyújtva az egyes árucikkek közötti választásra.

Ez az igyekezet azonban, részint az árurejtegetésen, a termelési utasítások szabotálásán és a «fekete piacon» hajótörést szenvedhet, különösen azon országokban, ahol a könnyebben ellenőrizhető nagy üzemek hiányoznak.

Az ár legtöbbször a piacon alakul ki, és pedig annak szerkezete szerint. Ezért a kettő többnyire elválaszthatatlan egymástól. Szabad piac automatikus áralakulást, kötött piac szabályozott árat jelent. A szabad gazdasági rendszerben a kereslet és a kínálat rugalmassága gyakorol legnagyobb hatást az áralakulásra, megjegyzendő azonban, hogy a rugalmasság a termelési perióduson belül kisebb, mint az azt meghaladó időtartamon túl. Spann utal arra is, hogy a piacon nemcsak fogyasztásra azonnal használható, de félig kész vagy elhasználatlan cikkek is vannak, amelyeknek értékét a piac más termelési szakaszba való kapcsolás által növeli s ennek utolsó fokozata szabja meg az igazi árat. A szabad piaci áralakulást ezenkívül a cikkek helyettesíthetősége, romlandósága, a szállítás körülményei stb. befolyásolják. Az eladók és vevők jövedelmi viszonyai és az a körülmény, hogy egyetlen piac áll-e rendelkezésükre, vagy több, szintén hatást gyakorol az áralakulásra. Az ár alaptényezője azonban a termelési költség, amelynek felső határvonala dönt a tekintetben, hogy az üzem rentábilis-e, tehát a termelés ugyanolyan intenzitással folytatható-e a jövőben.

A termelési költségek teoretikus elemzése és az áralakulással való összefüggés vizsgálata elsősorban az elméleti közgazdaságtan feladata. Az agrárpolitika kötelessége viszont reámutatni a mezőgazdasági termelés sajátosságából folyó eltérésekre, először arra, hogy a kínálat oldalán erős bizonytalansági tényező a természet szeszélye, viszont az élelmiszerkereslet rugalmasságánál az ember kalóriaszükséglete döntő s így legföljebb a tömegcikkek és a kvalitásos áru egymásközötti eltolódása vehető számításba. Egyébként, amint fentebb jeleztük, a mezőgazdaságnál az árakat, eltérőleg az ipartól, nem a legkedvezőbb körülmények között termelt, de a fogyasztásnál még nélkülözhetetlen, legdrágábban előállított áru határozza meg. A nélkülözhetetlenség azonban tág fogalom, amelynek alapja a használati érték, viszont a piaci árat az egyéni ízlés, a jövedelmi viszonyok s a termelésnek ezekhez való alkalmazkodása módosítja. Normális verseny mellett a kínálatra a fogyasztó ízlésének s az ezt kiszolgáló termelési iránynak jelentős befolyása van. Az ipar úgy a minőségi, mint a mennyiségi termelés megkezdésénél már tekintettel lehet erre a körülményre, a gazda azonban csak a termelés befejezése után ismeri az eladható mennyiséget és kezdheti meg a minőségi osztályozást, pedig az áralakulás egyik jelentős tényezője a szükséglethez való alkalmazkodás. Ez a körülmény egyaránt érinti a termelőt és a fogyasztót, mert a magasabb ár oka nemcsak a rosszabb föltételek mellett, drágábban termelt cikk, de az áruhiány is lehet, esetleg kedvező konjunktúra mellett a széles néprétegek jövedelmének és vásárlóerejének megnövekedése. Az árkérdés tehát nem elkülönített költség-számításokon, de a közgazdasági élet, a munka és életviszonyok értékelésén, elsősorban a mezőgazdaság létfeltételein keresztül vizsgálandó. Nem szabad megfeledkezni pl. arról, hogy az ipari áruk konjunkturális alkalmi áraival (karácsonyi vásár) szemben az agrárcikkek idényárai sokkal nagyobb kilengést mutatnak, egyrészt a minőségi áruk primőrjeinél, másrészt a gabonánál, amelynek betakarítása után a gazdát köz- és magánkötelezettségei kényszerítik, hogy termését olcsó áron dobja a piacra.

Az ár alsó határa hosszabb távra csakis a termelési költség lehet és előbbi csak az esetben emelkedik, ha a termelők az árukínálatban egymást túl nem lici-

tálják. Ez a verseny a mezőgazdaságban más természetű, mint az iparban, mert a legprimitívebb eszközökkel dolgozó kisgazda tömegtermelvényei is csak mennyiségben, de nem minőségben térnek el a legmodernebb nagygazdáétól. Elméletileg az ár fölött elsősorban az üzemvezető gazda dönt s ennek az értékítéletnek elemeit az üzemtan tisztázta. Waterstradt szerint a gazda elhatározását főleg az befolyásolja, hogy az áralakulás figyelembevételével készítendő üzemtervnel mi az az utolsó befektetési egység, amelytől még jövedelem várható. Ennek a határegységnek kiszámításánál természetesen nemcsak az üzem piaci, de termelési szempontjai is irányadóak, sőt ezen túlmenőleg, vagy ezzel kapcsolatban a közgazdasági együttthatók is. A termények egy része (szalma, trágya, takarmány stb.) termelési eszközül is alkalmazható és aszerint nyer kisebb vagy nagyobb használati értéket, ahogyan azt a növekvő vagy csökkenő készlet nélkülözhetetlenné teszi. Egy bizonyos időpontban (pl. tél végén a takarmány) a különböző termények használati értéke és ára között szorosabbá válik az összefüggés s egyiknek a változása a másokra is kihat. Nagypataki szerint a haszonállattartást inkább a piaci árak, mint a gazdaság által értékesítendő takarmánymennyiség határozza meg, ez az irányadó az abraktakarmányok vásárlásánál, az istállózásnál és a tejgazdaság létesítésénél is. A piac számára termelő üzemeknél majdnem kizárólag a piaci ár szempontjai döntenek, mert a tisztajövedelmet elsősorban ez határozza meg, csak másodsorban a termények háztartási vagy gazdasági felhasználásának pénzértéke és csak harmadsorban az üzembe fektetett vagyontárgyak értéknövekedése. De éppen az áralakulás különböző vonalainak mérlegelése szempontjából szükséges, hogy a mezőgazdasági termények értékesítésének különböző módjával is tisztába jöjjünk. A termények egy része, amint ezt már említettük, mint vetőmag, takarmány, konvenció, zöldtrágya stb. azonnal visszatér a gazdaságba, más részét a gazda háztartása veszi igénybe. A főlősleg kerül azután forgalomba és vagy más termelési eszközök beszerzésére szolgál, vagy az elköltethető tisztajövedelem egy részét alkotja. A főlősleg további feldolgozás nélkül csak bizonyos terményeknél kerül közvetlen eladásra vagy háztartási felhasználásra, a többit tovább feldolgozva vagy nemesítve hozzák forgalomba. A feldolgozás házi vagy ipari átalakítás útján történhetik s ebben a tekintetben éppúgy, mint az áralakulásban és a piaci elhelyezhetőségben, a fogyasztóközönség ízlése és fizetőképessége dönt. Viszont az üzemvezető szabad mérlegelése határozza meg, hogy a termény felhasználásának vagy forgalombahozatalának melyik útját választja. Az elhatározás elég komplikált elgondolás eredménye, amelyre nemcsak a termelési adottságnak, a piaci viszonyoknak, de a rendelkezésre álló tőkének és a vállalkozó személyes képességeinek is befolyása van.

A mezőgazdaságban olyan általánosan érvényes szabály nincs, hogy az értékesítésnek melyik módja megfelelőbb az áralakulás szempontjából. A modern üzemtan útmutatása szerint legbiztosabb tájékoztatást ad a bruttó eladási ár, amelyből az összes költségeket le kell vonni s akkor mérlegelheti a gazda, hogy a direkteladás, az állaton keresztül történő, vagy üzemi értékesítés, esetleg a technikai feldolgozás jövedelmezőbb-e. A közvetlen eladás árhatározó költsége a legkisebb, viszont az üzemből sok talajtőkét von ki, amely a haszonállattartásnál mind az üzemben marad. Ugyanez az eset a technikai feldolgozásnál is. Egyébként a legtöbb üzemben a direkteladást és az állaton keresztül való értékesítést kombinálják, tekintettel arra, hogy a két termelési irány összefüggése, különösen a trágyázás miatt meglehetősen erős. A mezőgazdasági iparnál valami-

vel lazább az összefüggés, de a melasz és a szeszmoslék az állathízalást jelentékenyen előmozdítja, viszont súlyosan esik a mérlegbe a beruházáshoz szükséges tőke nagysága.

Az áralakulásnál egyébként nagy szerepe van annak is, hogy a mezőgazdasági termények azonnal fogyaszthatók-e, vagy további feldolgozást igényelnek. A búza, a gyapjú, a cukorrépa stb. feldolgozását nem a földműves végzi, hanem a tőle független ipar. Ez az oka, hogy a tömegcikkék ára rendszerint kisebb, mint a közvetlen fogyasztásra alkalmas terményeké. Mindenesetre kívánatos volna a mezőgazdasági terményeket nem nyers, hanem feldolgozott állapotban piacra vinni. A kisgazda belső üzemkörében sok ilyen cikket feldolgoz és ez kétségtelen hatást gyakorol üzemének jövedelmezőségére. Azonban a piac számára termelő nagyüzemek ezt az utat nem követhetik, mert a nagyobb mennyiségű nyers-termény távolabbi piacok, esetleg export számára való feldolgozása olyan arányú ipari berendezkedést kíván, amelyet akár egyéni, akár szövetkezeti formában létrehozni költséges, pl. ha keményítőgyárról, maláta-, len-, kenderiparról, kereskedelmi malomról stb. van szó.

A gazda elhatározását a kész termények árának megállapításánál a forgalombahozatal költségei és nehézségei nagymértékben befolyásolják. Természetesen arra is kell gondolni, hogy a mezőgazdasági cikkek úgy a forgalombahozatalnál, méginkább a háztartási felhasználásnál jelentékeny veszteséget mutatnak, így a liszt és gyümölcs a tárolásnál, a zöldség a tisztításnál stb. Ez az áralakulást kedvezőtlenül befolyásolja, ezzel szemben csak a hulladékok stb. értékesítésének megszervezése nyújthat védelmet. Az állat vére és a belsőségei emberi táplálékul, csontja ipari, a nagyvásárcsarnoki hulladékok pedig takarmányozási célokra használhatók.

Mindezen inkább kiragadott, mint tárgyalt szempont utal arra, hogy a mezőgazdasági termények áralakulása sokkal komplikáltabb, mint ahogyan azt a kereslet-kínálat automatikus elmélete feltünteti. Az adók, tagdíjak, az üzemszervezés rezsije, jutalék, szállítási díjak stb. mind együttható tényezők. Spann a közösségi teljesítményekre (kereskedelmi szerződés, közüzem, kultúrfok, találmányok stb.) is utal. Különösen a kereslet és kínálat révén az árban megnyilvánuló szellemi munka fontosságát hangsúlyozza. A vállalkozói nyereség nemcsak a kereskedelmi tevékenység hasznát, de az üzemszervező munkadíját is magában foglalja és így a sokszor kizsákmányolásnak bélyegzett, egyenlőtlen jövedelmek és járadékok is a termelésbe fektetett magasabbrendű és eredményű munkának reális következményei. Ebből a szemszögből kell megítélnünk az ipari és a mezőgazdasági árak kölcsönhatását és eltéréseit is; külön lenne vizsgálandó az a kölcsönhatás, hogy az iparcikkek árának csökkenése a mezőgazdaság ipari fogyasztásának emelkedését mily mértékben befolyásolja, viszont a munkásság kereseti viszonyainak romlása mily mértékben idézi elő a mezőgazdasági termények árhanatlását. Az kétségtelen, hogy az ipari termelés és jövedelem növekvésével arányban emelkednek a mezőgazdasági cikkek elhelyezési lehetőségei, minél előhaladottabb egy ország iparosodása, annál nagyobb fejkvóta esik a mezőgazdasági termények vásárlására. Németországban a piacra hozott mezőgazdasági termények több mint felerészét az ipari vidékek vásárolják meg, aminek oka részben az agrárvidékek fokozott önállatása is. De az ipar virágzása többé-kevésbé független a mezőgazdaság vásárlásaitól. Téves az a nézet, hogy az agrártermelés növekvése önmagában is emeli az ipari termelést, mert ez elsősorban nem a termésmennyiségnek, hanem az iparcikkek

előállítás költségeinek és az értékesítési eredmények relációjának a függvénye. A német statisztikai felvételek szerint az agrárvidékek, eltekintve a műtrágyától, építési és tüzelőanyagtól, sokkal kevesebb iparcikket vásárolnak, mint az ipari vidékek, ahol több gép, acél, üveg, bútor és papíráru fogy. Kétségtelen, hogy a mezőgazdaság és ipar fejlődése között bizonyos kapcsolat van, de ez nem jelent kölcsönös kötöttséget, legkevesebb azt, hogy az egyik termelési ág beruházásaival kapcsolatos fejlődés a másikat döntően befolyásolná. Ellenben Bramstedt és Lange (Deutsche Agrarpolitik II. kötet) megállapítják, hogy az ipari munkásság vásárlóereje erősen hat a kvalifikált mezőgazdasági termények áralakulására. Éppen ezért magasabb kultúrájú országokban a gazdák ellene vannak a fizetések és munkabérek csökkentésének, viszont sokszor szem elől vették, hogy a belső piac elzárása az agrárbevétel elől az iparcikkek kiviteli lehetőségét s így az ipari munkásság munkaalkalmait és béreit tehát vásárlóképességét csökkenti. Ugyancsak hasonló jelenséget észlelhetünk az agrárexport-országok ipari köreiből a mezőgazdasági termények kivitelére fordított direkt vagy indirekt áldozat megítélésénél, továbbá bizonyos agrárszociális követelésekkel szemben, amelyek az ország ipari nyersanyagbeszerzését és valutáris helyzetét alátámasztó mezőgazdasági kivittelt érintik.

Mielőtt az egyes cikkek áralakulásával foglalkoznánk, az agrártermények vásárlóerejét is tisztáznunk kell. A névleges árak, amint erre Strakosch utal, nem sokat jelentenek, ha az ország valutája vásárlóerejéből veszít vagy ha a termeléshez szükséges ipari segédanyagok és mezőgazdasági termények árai között a normálnál túlzottan nagyobb különbség mutatkozik. Utóbbinak megállapításával minden ország statisztikája és konjunktúrakutatása behatóan foglalkozik, de éppen ez a részletesség és az egyes országok közgazdasági fejlődésének eltérése teszi nehezzé az eredményeknek tudományos összefoglalását. Ezért csak egy példát hozunk fel. Az O. M. G. E. üzemmstatistikai felvételei szerint 1 q szuperfoszfát megvásárlásához kellett

	búza kg	burgonya kg	tej liter	hízósertés kg	tojás db	pengő
1940-ben	40.3	75.1	29.3	6.7	117	8.5
1941-ben	64.3	143.4	47.0	9.5	155	15.5
1942-ben	60.2	123.6	43.9	8.9	97	18
1943-ban	60.0	83.4	36.0	7.8	86	18
szén q-hoz :						
1940-ben	12.2	22.8	8.9	2.0	35	2.58
1941-ben	10.8	24.1	7.9	1.6	26	2.61
1942-ben	11.8	24.2	8.6	1.7	19	3.52
1943-ban	11.7	16.3	6.9	1.5	17	3.52

Könnyebb áttekintést nyújt a különböző agrártermények vásárlóerejének megállapításánál az infláció hatásának vizsgálata, amellyel a római Mezőgazdasági Intézet az első világháború után foglalkozott. A háború kitörése előtti (1913—14. évi) állapotot 100-nak véve, az 1925—26. évben a mezőgazdasági termények indexe Magyarországon 106, Németországban 120, Európa többi országaiban átlag 123. Viszont a termelési költségek indexe általánosságban 134. A saját háztartásban elfogyasztott mezőgazdasági termények ára a békekötést követő és az agrárváltságot megelőző időben átlag 80%-kal, Romániában, Ausztriában, Franciaországban és Jugoszláviában még nagyobb mértékben emelkedett, viszont az agrártermények vásárlóereje egész Európában 8.5%-kal hanyatlott, legnagyobb

mértékben Romániában (43·5%). Hazánkban is ugyanezen időben a háztartásban szükséges mezőgazdasági cikkek vásárlóerejének csökkenését 67%-ra becsülik. Igaz, hogy ebben az arany vásárlóerejének 20—30%-os hanyatlása is szerepet játszik, de méginkább a legtöbb európai állam valutájának értékváltozása, a munka produktívitasának csökkenése, az újonnan létesített vámhatárok és a nemzetközi munkamegosztás egyéb zavarai.

Végezetül foglalkoznunk kell a szállítási költségek áralakító hatásával is. Aereboe szerint a szállítási eszközök fejlődése, az út-, csatorna- és vasútépítés, a tarifák, posta, telefon stb. reformja, a piaci ár és a locoár közti különbséget mindinkább normalizálja. Ihrig a forgalmi költségeket két csoportba sorolja. A szállítási költségekhez a fuvardíj, a romlás, kamatveszteség, biztosítás kiadásait is hozzászámítja, a kereskedelmi költségek oldalán pedig a közvetítési nyereséget, amely a vételnél is, az eladásnál is egyaránt érinti a gazdát. A szállítási költségeket valójában a termények értékének, terjedelmének és súlyának egymáshoz való viszonya határozza meg. A fánál a szállítási költség 23—35%, a vajnál, a nagykereskedelmi árat véve alapul, csupán 1%. Minél kedvezőtlenebb ez az arány, annál kedvezőbb a városkörnyéki termelés helyzete. Egy új vasútvonal kiépítése, vagy a tarifamérséklés stb. szintén ebben az irányban hat. A kedvezőtlenebb fekvésű üzem nagyobb költségekkel küzd, mert a mezőgazdasági termények többnyire tömegcikk s ezért szállításuk szintén az út és a közlekedési eszközök adottságai szerint veendő figyelembe. Az utak használhatósága is költségtényező. Von der Goltz szerint, ha egy mázsa mezőgazdasági termény szállítása földúton 25 fillérbe kerül, műúton ez felére csökken, vasúton 2 fillért jelent, víziúton még kevesebbet. A világforgalomban elsősorban a tengeri közlekedés játszik nagy szerepet. Újabban a teherautó befolyásolja a szállítást, a jövőben talán a repülőgép is.

Ihrig szerint valamely országban az üzemnek az illető ország piacaitól való távolsága, illetőleg a külföldi piachoz viszonyított fekvése nagymértékben, bár nem a szállítási költségek teljes összegével, határozza meg a majori árat. Természetesen csak annak a piacnak van hatása, amellyel az illető üzem tényleg összeköttetést tart fenn. Az általa idézett Brinckmann szerint ha a majori ár a modern szállítási eszközök fejlődése előtt a vidéki piac paritásában 20 pengő volt, ez a szállítási eszközök fejlődése után 15 pengőre csökkent le; 50 km távolságban az előző 15 pengős majori ár 17·50 pengőre emelkedett, viszont 100 kilométer távolságon túl változatlanul megmaradt az előző állapotnak megfelelő 10 pengős tételnek. Különösen a tengeri szállítás olcsósága veendő figyelembe. Kanadában 1925-ben egy bushel búza szállítása a majorból a kikötőbe, távolság szerint 19—31 centig emelkedett, ugyanakkor annak hajófuvarja Európába csak 6 cent volt, 124 centes átlagos búzaár mellett. Látható tehát ebből, hogy a szállítási költségek az adott távolság szerint hatnak a locoárak alakulására, ami részben magyarázatát adja a közlekedés fejlődésével kapcsolatos tengerentúli verseny okozta agrárválságnak is.

Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni az áralakulásnál a tarifakérdést sem, amely a tömegárak szállítását, különösen nagyobb távolságról, csak fokozatosan lejtő tételek által teszi lehetővé, viszont a gyorsan romló finomabb áruknál is különleges berendezkedést kíván, amely főképpen az ingyencikkeket fogyasztó országokban, főleg Angliában, a mezőgazdasági postacsomagszállításnak különleges intézményét is létrehozta.

Az áruparitás különbsége, a hasonló termények különböző piacokon való

értékesítésénél mutatkozó árkülönbözet, főleg a gyorsan romló kisebb mezőgazdasági cikkeknel a legnagyobb, de a tömegárúknál is az ország agrárvidékein fekvő kisebb piacok paritása csekélyebb, mint a főváros környékén vagy az ország ipari vidékein. Természetes, hogy kihatással van erre a háztartási fogyasztás is, ami különösen a kisgazdáknál, a nehezebben tárolható s így elhelyezhetetlen készletek árnyomását ellensúlyozza. Ugyancsak ilyen ellensúlyozó tényező a természetes csere a termésfeleslegüket értékesítő zárt családi üzemek közt. Minden más esetben a termelő, különösen a kisgazda, ki van téve az árhullámnak, amely annál nehezebben számítható ki előre, minél kvalifikáltabb terményt visz piacra és annál veszélyesebb, mert a mezőgazdaság lényegileg időmunka, a termés beérése pedig a helyi időjárástól függ, s így az egész évi munka eredménye sokszor néhány hét alatt értékesül. Ha tehát a piac túl van terhelve, túlságosan kedvező termés esetén katasztrofális árcsökkenés következhetik be.

A gazdák befolyását vizsgálván az áralakulásra, elsősorban arra kell utalnunk, hogy a termelő legtöbbször saját kínálatát sem ismerheti előre, annál kevésbé a többi gazdát, mert a természet sok rizikót rejt magában és a piacon megjelenő áruk a legellentétebb termelési feltételek között jönnek létre. Ezért nem tud a gazda terményeinek visszatartásával és a kínálat megfelelő adagolásával sem jobb árakat elérni. A gazda aránylag kevés alkalommal ad el s így a nyereséges és veszteséges üzleteket sem tudja rekompenzáció céljára úgy felhasználni, mint a kereskedő, aki a bevásárlásnál elmaradt nyereséget a fogyasztás kiszolgálásánál tudja behozni. Figyelembe veendő a King-féle törvény is. King már a XVII. században megállapította, hogy a mezőgazdasági termények kínálatában beálló változás az áralakulásnál viszonylagosan nagyobb változást idéz elő. Szerinte 10%-os terméscsökkenés mellett a gabona ára 30%-kal; 20%-nál 80%-kal; 30% mellett 160%-kal; 40% mellett 280%-kal és 50% hiány mellett 450%-kal emelkedik.

Túlzottan jó termés esetén, ha nem is a gabonánál, amelynek áralakulására a nemzetközi piac gyakorol befolyást, de egy ország határain belül, méginkább a helyi piacokon, a kvalifikált, gyorsan romló és nem tárolható cikkek áresése hasonló irányt követ, mert az élelmiszerek drágaság idején is nélkülözhetetlenek, viszont automatikusan a jó termés sem növeli fogyasztásukat.

Amíg különösen a kisgazda terményeinek értékesítésénél nemcsak az ár, de az eladhatóság abszolút biztonságával nem számolhat és áruinak nagy részét tárolni sem tudja, tőkeereje nincs, hogy áruját megfelelő időben értékesítse, árürelőleget sem kap arra, mindaddig a szabad áralakulás reánézve problematikus és sokszor a költségeinek megfelelő árat sem tudja még az esetben sem elérni, ha a piacon közvetlenül érintkezik a fogyasztóval. Arra természetesen a nagyobb üzemek sem gondolhatnak, hogy kartellek vagy szövetkezetek útján maguk számára monopolisztikus árakat biztosítsanak. Ezt egyrészt szétszórtságuk és nagy számuk akadályozza, másrészt az amerikai poolok üzletvitelének sikertelensége is elég tanulság lehet az ilyen kockázat mellőzésére.

Mindezekkel a kérdésekkel és szempontokkal már a klasszikus agrárpolitika is foglalkozott, inkább összefoglaló, elméletszerű tárgyalásban, mint a gyakorlati útmutatás kedvéért. Az agrárválságnak az Egyesült Államok gazdaságára való kihatása teremtette meg a statisztikai vizsgálódásnak azt a dinamikus irányát, amelyről az alapvetésben már szóltunk s amely a vásárlóerő mikénti alakulását, a gazdasági élet mozgását, a piaci értékesítés lehetőségeit, a fogyasztás minőségi megoszlását stb. gyakorlati célkitűzéssel a legapróbb részletekig vizsgálja.

A konjunktúrakutatásnak legkifejlettebb munkaköre a piackutatás, főleg az agrár-cikkek és termelési eszközök árhullámozását figyeli, azt, hogy a kínálat változása miképpen módosítja az árakat és utóbbiak rugalmasságára milyen hatással van a külföldi verseny, az egyéb árukkal való helyettesíthetés és az általános közgazdasági helyzet változása. Természetesen nemcsak a jelent és a közelmúltat, de a bel-földi és a világpiaci áralakulást is figyelemmel kíséri és ez alapon törekszik a konjunktúrahullám különböző fázisainak megállapítására és amennyire ez lehetséges, útmutatást adni a piaci értékesítéssel kapcsolatos, főleg nemzetközi okokból előálló válságok lehető enyhítésére. A konjunktúrakutatás a folytonos ármozgást igyekszik felderíteni és ezért nemcsak globálisan, hanem az árhullámozás szempontjából stabil és kevésbé stabil termelési ágak, illetőleg cikkek árkilengéseit kutatja, relációban a kiegészítő vagy konkurráló cikkek hullámvonalának többé-kevésbé ciklikus mozgásával. A gazda azután ezekből a kutatási eredményekből vonhat le következtetést arra, hogy a túlermelés folytán a cikkek elhelyezhetőek-e, vagy azok termelését redukálni kell, aminek következménye az árak emelkedése lesz az egyensúlyi helyzet kialakulásáig. A konjunktúrakutatás feladata a magángazdaság kalkulációjának alátámasztásán kívül a közösségi gazdálkodás számára irányt mutatni az árvédelemre és a kilengések mérséklésére. Ezzel a hosszabb távú konjunktúrahullámoknál bizonyos hatás érhető el, amelynek a válság időszakában van jelentősége, mert csak így képes a gazda a konjunktúraszervevény előző eredményeinek tartalékolásával üzemét a válság mélypontján átsegíteni.

Kétségtelen, hogy a piackutatás megállapításai úgy az elmélet, mint a gyakorlat számára a szabad és kötött gazdasági rendben egyaránt értékesek. Az üzemtant inkább magángazdasági szempontból a locoárak mozgása érdekli, mert az üzemvezető a jövedelmezőségi helyzet kilátásaihoz mérten igyekszik termelési terveit átállítani. De újabban az áralakulás annyira függvénye lett a társadalmi és politikai viszonyok változásának, hogy a ciklikus mozgás követése s így a konjunktúraprognózis elkészítése szinte lehetetlenné vált. A mezőgazdasági üzemek tehát általában igyekeznek tőke- és munkaerejüket olyan művelési ágba koncentrálni, ahol jobb ár remélhető. Viszont a kutatás eredményeinek ily irányú felhasználását hátráltatja az a körülmény, hogy a gazda az egyes jelenségeknél nem képes tájékozódni, vajjon azok átmenetiek, vagy hosszabbtávúak-e, továbbá hogy az áralakulás természetes, vagy mesterséges hatótényezőktől függ-e és milyen összefüggésben áll a termelési költségekkel és a tényleges kereslettel. Pedig lényegileg a válságnál sem az alacsony terményár okozza a katasztrófát, hanem annak és a termelési költségek relációjának olyan tartós eltolódása, ami a gazdák többségét egzisztenciájukban veszélyezteti. A konjunktúrakutatás agrárpolitikai jelentőségét az is befolyásolja, hogy számtalan mezőgazdasági üzem eredményét kell egybevetnie, ezek pedig annyira különböző körülmények közt termelnek, hogy helytálló átlag kiszámítása emiatt lehetetlen. Az alkalmazást tekintve enyhíti e nehézség gyakorlati jelentőségét a védekezés különböző módja. A kisüzem t. i. az életnívó csökkentésével, a nagyüzem a termelés mechanizálásával, vagy extenzív irányával ellensúlyozza a kedvezőtlen konjunktúrát.

Az ár- és piackutatásnak mint adatfelvevő, rendező és nyilvántartó előkészítésnek fokozott jelentőséget az irányított gazdaság ad. Enélkül az állam sem a közfogyasztást, sem a termelés rendezését, sőt a sokkal fixebb közszállítókat sem lenne képes megfelelően lebonyolítani. Mindezekben az indexkészítés nyújt megfelelő tájékozódást. Ennek is sok nehézséggel kell megküzdnie, amint

erre Ihrig utal, mert az árhelyzet megítélésére nem egyenlő hatású pl. a búza és a mák árváltozása. Viszont a tömegcikkeknel nagyobb a saját fogyasztás, s így bizonytalanabb a piacra kerülő mennyiség. Egyébként a mezőgazdasági üzemnél a vetésforgó nemcsak a termelésben, de a bevételekben is nagy változatossgot idéz elő, ezenfelül a mezőgazdasági termények ára is más a termelés helyén (locoár), a nagykereskedelemben, a fogyasztónál stb. Viszont a loco-arat a piactól, esetleg a feladóhelytől való távolság befolyásolja. Nyilvánvaló tehát, hogy már az egyes termények árszámítása sem könnyű feladat, de ennél még sokkal nehezebb a mezőgazdaság egész árszintjének a megállapítása. A mezőgazdasági statisztika kutatási körébe tartozik az általános, valamint a részleges és az üzemi agrárrolló, továbbá az úgynevezett árrés megállapítása a gabonánál, állatnál, kisebb mezőgazdasági cikkeknel.

Magyarországon a termés mennyiség és a nagykereskedelmi árak egybevetése alapján mérik az agrárrolló hatását, vagyis a mezőgazdasági terményekért cserélhető ipari termékek és szolgáltatások árát egy adott alapidőszakban és adott mennyiségre vonatkoztatva. Ennek változásából következtetnek azután arra, hogy a mezőgazdaság helyzete javult-e vagy rosszabbodott. Az agrárpolitikát főleg az a kérdés érdekli, hogy minő mértékben változott a mezőgazdaság általános helyzete. Viszont sem a statisztika, sem a konjunktúra-kutatás grafikonjait minden mezőgazdasági cikknél nem követheti, mert ez túlságos részletességével a vezető szempont elködösítéséhez vezetne. Ezért csupán a mezőgazdasági termények három főcsoportjának ármozgását igyekszik figyelemmel kísérni, elsősorban és főleg a gabonáét, amely reprezentatív cikk és statisztikailag is a legkönnyebben feltüntethető. De az állatok és állati termékek és a kisebb mezőgazdasági cikkek is (zöldség, gyümölcs, bor stb.), amennyiben világforgalomba vagy nagyobb piacokra kerülnek, áralakulásukban ugyanazt a mozgást mutatják, mint a gabona.

Már a klasszikus közgazdaságtan és kritikusa, a történelmi etikai iskola is, a mezőgazdasági termelés jövedelmezőségének vizsgálatánál reprezentatív cikkeknek a gabonát tekintette. Évezredek óta minden országban a kenyérkérdés okozott legtöbb gondot, míg a hús- és zsírkérdés, nem is szólva a kisebb mezőgazdasági terményekről, csak a háborús és inséges időkben nyert különös hangsúlyt. Az ókor despotikus államainak öntözögazdálkodása, állami gabonarak-tárai és gabonakiosztásai utalnak a búzaprobléma fontosságára. Viszont Róma gabonatermelésének áthelyezése a provinciákra és a nyomában járó bukás intő példa arra, hogy a gabonagazdálkodás feláldozása egyet jelent az állami lét feladásával. A gabonakérdés a jelen korban is aktuális, akár az árproblémát és az értékalakulás adatait, akár a kivitel vagy behozatal mennyiségét vizsgáljuk. A gabona ára Malthus szerint legmagasabb a legvagyonosabb országokban, legalacsonyabb a szegény országokban. Az iparcikkek ára viszont fordított s így a gabonaárak emelkedő irányzata a társadalmi előhaladás jele.

A gabonát helyettesíthetősége és minta alapján, vagy típusok szerinti eladása teszi alkalmassá, hogy a tőzsdei kötések tárgya legyen. A gabonaár kialakulása a tőzsdén történik, ahol rendszerint nagykereskedelmi árak szerepelnek, aminek alapján a gabonakereskedők bizományosaiknak és ügynökeiknek az ú. n. limitet adják. Ezen belül a távolság, a szállítási eszközök és egyéb ármódosító tényezők alapján, mondhatni üzemenkint vagy üzemsoportonkint kapja a gazda az ú. n. loco-arat. Régebben a tőzsdei ár a gazda előtt ismeretlen volt, ma már a rádió és az ujságok híradása nyomán meglehetősen közismert, viszont

e között és a majori ár között van az a rés, amely a gazdát leginkább érdekli, mert a szállítási és egyéb kereskedelmi költségek, főleg a tárolásé, előtte jobbra ismeretlenek. A gazda megfelelő tárházak, de a jobb árak kivárását lehetővé tevő hitel hiányában is, kénytelen a majori áraknál a kereskedelem árhatározó befolyásának engedni. Minél kisebb az értékesítendő mennyiség és minél nagyobb a tőkehiány, annál kevésbé tud a gazda az árnyomásnak ellenállni. Különösen azok a gazdák vannak nehéz helyzetben, akiknek üzeme a fogyasztópiacoktól távolabb fekszik.

A tőzsdei áralakulás egyébként nem olyan önkényes, mint ahogyan azt általában gondolják. Maga a hazai termelés költségehez nem igazodó tengerentúli gabonakinálat is megnehezíti a beviteli tilalommal nem élő államok tőzsdéin a gabonakereskedők monopolisztikus összebeszéléseit. A tőzsdei árkalkuláció elsősorban az ország terméseredménye, készletei, fogyasztási egyenlege alapján történik, de tekintettel van mindig a nagy exportországok tőzsdéinek gabonakinálatára és az ipari centrumok keresletére és az ezen alapuló áralakulására is. Ezeknek, továbbá a szállítási, tárolási stb. költségeknek és az esetleges vámtételeknek összevetéséből alakul ki azután a tőzsdei ár, amelynek megállapításába ma már a legtöbb ország gazdaérdekeltségének is beszólásuk van a mindennapi kötések közepárainak elbírálása révén. Az első világháború előtt heves támadások központja volt a tőzsde és az agráriusok panasza, főleg a napi üzletkötések ármegállapításának módja és a határidőüzlet ellen irányultak. Ezek a spekulációs kereskedelemnek túlságos hatalmat adtak a gazdákkal, de a nagy tőkebefektetéssel dolgozó, reális gabonakereskedelemmel szemben is. További panasz volt, hogy a szokványminőség szerint egyenlegre hozott gabona ára a minőségi búza honorálását vagy egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben engedi meg s így közvetve a növénytermelés fejlesztésére is káros hatást gyakorol. Különösen azokat a spekulatív üzletekre módot adó készlethalmazásokat kifogásolták, amelyek az őrlési forgalom és más egyéb címeken az áremelkedésre vagy -csökkentésre befolyást gyakorolhattak, tekintettel arra, hogy az ú. n. pápirosbúza és a fedezetlen határidőüzlet segítségével egyesek nagyarányú és a gazdákat, de sok esetben a fogyasztókat is súlyosan érintő szerencsejátékba kezdtek. A gabonatőzsde árkialakító szerepével visszaélők többnyire maguk nem voltak tényleges gabonakereskedők. Raktárak, megfelelő bevásárló személyzet, a kezeléshez szükséges technikai felszerelés híján kötöttek fiktív ügyleteket és a teljesítéskor esedékessé vált szállítás helyett csak a kikötött és a tényleges ár különbözetét fizették egymásnak. A spekulatív gabonakereskedelem ellen tehát jogosan foglaltak állást mind a gazdák, mind a fogyasztók.

A fedezetlen határidőüzlet ma már az európai gabonatőzsdéken szerepet nem játszik. Maga a határidőüzlet azonban sok esetben úgy a gazda, mint a kereskedő szempontjából indokolt. Különösen rossz termés esetén jut a gazda abba a helyzetbe, hogy cselédeinek konvencióját sem tudja kiadni s ilyen esetben évnegyendenként előre megállapított áron szeresheti be a gabonáját. Vannak bérleti és egyéb fix szolgáltatásai is, amelyeknek hasonló módon tesz eleget, mert sokszor a tároláshoz helyiségei és eszközei, nagy termés esetén pedig a pro rata temporis értékesítéshez megfelelő tőkéje hiányzik. Határidőüzlet nélkül az aratási túlkínálat korlát nélkül törné le a gabona árát, ha a tavaszi határidős piaci árral az új gabona minimális árát nem lehetne biztosítani. A reális gabonakereskedőnek, különösen ha tengerentúlról szállít, a tőkéje hónapokig fekszik az áruban, amíg a gabona rendeltetési helyére érkezik. Ugyancsak a kereskedő

tőkéjének demobilizálását jelenti a megőrzés, kezelés, viszont a határidőüzlet a kereskedőt ezzel a rizikóval szemben oltalmazza, de a nagyfogyasztókat, különösen a malmokat is biztosítja az esetleges veszteségekkel vagy áruhiánnyal szemben. Végül a határidőüzlet segítségével lehet megakadályozni a spekulációnak azt a tudatos játékát, hogy az évad elején olcsón összeszedett gabonát drága iparcikkek behozatala, vagy a fogyasztás megdrágítása céljára használja föl. A termelőnek is az az érdeke, hogy az értékesítési évad folyamán az áringadozások minél kisebbek legyenek, viszont gazdaságilag elengedhetetlen, hogy az árak mérsékelt emelkedésében a tőkehasználat, raktározási, kezelési és beszáradási veszteségek megtérüljenek. Természetesen a különböző határidők közötti árkülönbség kell hogy megfeleljen a gazdaságilag indokolt kamat, raktározási és súlyvesztés értékének.

A búza áralakulására a nemzetközi piac gyakorol befolyást, az állatoknál és állati termékeknél legföljebb a zsírnak, füstölt- és fagyasztott húsnak nemzetközi árjegyzése veendő figyelembe, de egy-egy ország takarmánybősége vagy ínsége úgy országos viszonylatban, mint vidékenként is nagy árhullámzást idézhet elő. Az állatárak többnyire országosan alakulnak, bár a kivitel és a behozatal a szomszédos országokból, a szállítási költségek, vámtételek stb. módosításokat idézhetnek elő. Az állatárak kialakulásánál a tőzsdéhez hasonló precíz piaci intézményünk nincs. Így pl. a fővárosi és néhány nagyobb vidéki állatvásár csak irányarat ad s ezt is csak az értékesítésre kész hizóállatnál, de nem a különböző kvalitású igásállatoknál, a tenyész- és tejelő szarvasmarhánál.

A kisebb mezőgazdasági cikkekből csak a zsiradékfélék, sajt, vaj, tojás, gyapjú bírnak világkereskedelmi irányárral, a többinél, különösen a nálunk nagyfontosságú bornál, még országos tájékoztatást sem nyújt a helyi piac áralakulása. Amint ez a minőségi terményeknél (zöldség, friss gyümölcs, tej stb.) évről-évre tapasztalható, a gazda ki van téve a helyi piac esetlegességeinek, amelyen a legkisebb kereskedelmi összeheszelés sokszor a fogyasztói ár 10—20%-ára csökkentheti le a terményárakat. A helyi piacok áralakulása esetleg védettséget, de bizonytalanságot is jelenthet, mert a piac korlátolt felvevőképessége és a nagyobb fogyasztócentrumokkal való összeköttetés nehézsége sokszor árutorlódást és árzuhanást idéz elő, amint ez a gyorsan romlandó és más célokra fel nem használható kisebb mezőgazdasági terményeknél megfigyelhető.

A szállítási eszközök, a raktározás, különösen a hűtőtechnika vívmányai folytán nemcsak a füstölt-, jegelt és konzervhús, hanem a tojás, a tej, a vaj, sőt a gyümölcs értékesítése is országos, sőt bizonyos mértékig nemzetközi vonatkozást nyert. A fehér faj élelmezési szükségletének és mezőgazdálkodásának rendje ezek áralakulásának kereteit is állandóan tágítja, vagy legalább is az önköltségi árnak tartós biztosítását szolgálja. Természetesen mindennek csak akkor van megfelelő hatása az ország mezőgazdasági fejlődésére, ha a termelő az ismeretlen fogyasztót is ki tudja szolgálni mind a két fél kereskedelmi szervezeteinek kapcsolata révén. Az értékesíthetőség nehézsége és az alacsony ár a gazdát üzemtervében is érinti, de a termelés befejezése után reá nézve súlyosabb a terményáraknak gyakori és kiszámíthatatlan változása. Különösen a gyorsan romlandó cikkek (gyümölcs, dinnye, paradicsom stb.) árváltozása lehet olyanfokú, hogy a gazda ezek miatt nemcsak nem képes hosszabb időre helytálló üzemtervet készíteni, de existenciája is veszélybe kerülhet. Viszont a szövetkezeti védekezés, hacsak olyan biztos fogyasztópiacra nem talál, mint Dánia az angolországi vaj-, tojás- és baconkivitelben, kevés sikert mutat különösen

ott, ahol a kistermelőknek szövetkezeti iskolázottsága csekély arra, hogy mindig megfelelő minőségű árut megfelelő mennyiségben szállítsanak a felvevőpiacnak.

A mezőgazdaság és a kereskedelem egymáshoz való viszonyát úgy belföldi, mint külföldi vonatkozásban behatóbban kell vizsgálnunk. A liberális gazdasági rendszer szabad piaci áralakulása nem volt kedvező a gazda árhatározó tevékenységére, mert ő a legtöbb esetben csak a termelés funkcióját végezte, viszont a kereskedő tőkeerejével, raktáraival, tisztító és kezelő berendezkedésével termésének ura lett és a loco és a nagykereskedelmi ár közti különbségben, amely a távolsággal arányban növekszik, a gazda nyereségének jelentős részét a maga számára foglalta le. Az agrárpolitika régebben is behatóan foglalkozott a közvetítőkereskedelem tevékenységével úgy a fogyasztó, mint a termelő szempontjából.

A belföldi áralakulást Magyarországon az üzemtan két professzora vizsgálta. Kesztyűs a piaci és locoár közötti különbséget gabonánál 13—15%-ra, állatértékesítésnél 16—22%-ra, kisebb gazdasági cikkeknel 22—23%-ra teszi. Juhos szerint a kisgazda átlagosan 20%-kal ad el a nagykereskedői árakon alul és 26%-kal drágábban vásárol. A nagyban és kicsinyben való bevásárlás különbségét Kesztyűs a 30-as években cementnél 62, rézgálicnál 40, zsáknál 38, mésznél 30, kocsikenőcsnél 23, petróleumnál 15 és korpánál 9%-ra teszi, amely a kisüzem akkori, holdankénti 25 P tiszta jövedelmét felemésztette. Fokozza a gazda helyzetének nehézségét, hogy a mérésnél, csomagolásnál, szállítási és fizetési módokat megállapításánál a kereskedelmi szokásokról és szabályokról legtöbbször fogalma sincs. Ez az oka, hogy pl. a német gazda a második világháború előtt 10—15%-kal nagyobb termésért kevesebbet kapott, mint azelőtt a kisebb mennyiségért s amíg az élelmezési költségek indexe 1927—1931-ig 152%-ról 120%-ra csökkent, az agrártermények indexe 138-ról 94 1/2%-ra esett.

E vizsgálódás gyakorlati eredménye, hogy a fogyasztók által fizetett drága és a mezőgazda által kapott olcsó ár közti jelentős különbséget csak a terményértékesítés racionalizálása útján lehetne csökkenteni. De ez sem könnyű feladat. Hogy csak egyetlen példánál maradjunk, amíg a mészáros a különböző városok, sőt városrészek ízléséhez és fizetőképességéhez kénytelen alkalmazkodni és tőkeereje nem elégséges a szállítást, az árufeldolgozást, hűtést, konzerválást, standardizálást lebonyolítani, addig közte és a termelő között nagyobb mérvű kapcsolatot sem a mészárosok állatpénztárai, sem a fogyasztási szövetkezeti központok, sem a termelők állatértékesítő szövetkezetei nem bírnak megteremteni. A mezőgazdaságban a legkülönbözőbb körülmények, főleg a természet kiszámíthatatlansága állják útját annak, hogy a termelés úgy összpontosítható legyen, mint az ipar gyárvállalataiban, ahol az értékesítésre való előkészítés már magában a termelésben, illetve annak menetében foglaltatik. A terménykínálat csak a tulajdonképeni termelés befejezése után kezdhető meg. A termelés decentralizált volta miatt az árugyűjtő funkciót és mindazt, ami ezzel együtt jár (osztályozás, a piac kvalitatív és kvantitatív igényeihez való alkalmazkodás stb.), a forgalomban kell elvégezni s erre állandó szervezete a gazdának nincs, tehát azt nagyrészt a kereskedelemnek a mezőgazdaságtól különálló vállalatai bonyolítják le. A termelő érdekazonossága ezzel sem a belpiacon, még kevésbé a külföldi relációban, sohasem lehet ugyanaz, mint a gyár eladási irodájáé a gyárral szemben. A mezőgazdasági termények áralakulásánál tehát a termelő érdeke nincs megfelelően képviselve, a termeléstől piacra jutásig felmerülő műveletek tényezői nincsenek tekintettel a termelői érdekekre. Ugyanezt mondhatjuk a

szállítást intéző vállalatokról is. De nem sokkal jobb helyzetben vannak a fogyasztók sem, nekik azonban normális körülmények között jövedelmi viszonyaik adnak útmutatást, hogy a kereslet oldaláról meddig mehetnek el a terményárak növelésében.

A gazda és a fogyasztó közé a közvetítésnek egész hierarchiája épült: a bevásárló ügynökök, a bizományosok, a detailkereskedők, a malmok, a helyi szükségletet ellátó pékek, mészárosok, zöldségárosok stb. sorakoztak fel. Ezeknek mindegyike leszámítja a maga kereskedelmi hasznát a locoár megállapításánál, viszont a maga kisebb vagy nagyobb nyereségét, csekély forgalomnál sokszor megélhetési költségeit is, az üzem kiadásaival és az árukészlet kiegészítésének költségeivel együtt hozzászámítja a kenyér és más mezőgazdasági cikkek fogyasztói árához. A legtöbb mezőgazdasági terményt a közvetítés többször is megforgatja amíg pl. a búza a gazda udvaráról a bevásárlón és a kereskedőn át a malomhoz, innen ismét a kereskedőn át a pékhez, innen sokszor ismét a kiskereskedőn át a fogyasztóhoz jut. Ugyanez a helyzet a gazda által vásárolt iparcikkeknel, ezek, mint termelési költség, az agrárárakat szintén befolyásolják. Németországban ezzel a kérdéssel részletesen foglalkoztak. A különbség a gazda által kapott és a kereskedelem részéről kívánt fogyasztói ár között az 1930/31. évben: burgonyánál 100%, zöldségnél 127%, gyümölcsnél 81%, marhahúsnál 51%, baromfinál 78%, tojásnál 74% volt. Talán ennél is kézzelfoghatóbban magyarázza a gazda által kapott és a fogyasztó által fizetett terményár különbségét a List Frigyes Társaság Deutsche Agrarpolitik c. munkájában Diel és Vogel kimutatása az 1930/31. termelési évből. Millió márkában számítva kapott

	a mezőgazdaság	a feldolgozás	fizetett a fogyasztó
Rozsért	631	703	1134
Búzáért	544	1476	2404
Burgonyáért	277	295	594
Cukorért	436	1071	1509
Szarvasmarháért.....	933	513	1528
Sertésért.....	1340	414	1785
Tojásért	250	333	783
Tejért	2191	1339	3925

Természetesen a kereskedelem árugyűjtő tevékenységét szintén jutalmazni kell, amely sokkal költségesebb, fáradtságosabb; a tárolásnál és az osztályozásnál sok munkát igényel, különösen a kiviteli forgalomban. Ezeknek a költségeknek csupán egy része változik az árumennyiséggel arányban, másrésze azonban kicsiny tételekben is majdnem ugyanaz marad és ez különösen a kiscgazda apró kínálatait jelentékenyen megdrágítja, aminek velejárója a kisebb majori ár a szövetkezetiileg össze nem gyűjtött szállítmányoknál. Gazdaságilag legcélszerűbb az áru értékéhez igazodó költségsszámítás, viszont a hatóságok által megállapított illetékek (városi vám, vágóhídi, húsvizsgálati stb.) és szolgáltatások legerősebben sujtják a piacra kerülő kis tételeket. Ugyanilyen nyomást gyakorol a vagóntételben vagy a darabszám szerint való szállítás tarifakülönbsége, ami főként az állat és a kisebb mezőgazdasági termények szállításánál érezteti hatását. Az árrés szűkítésénél a költségcsökkentés az árjavításnak egyik legcélravezetőbb módja.

A mezőgazdaság és a kereskedelem egymáshoz való viszonya a világháború előtti korszakban sem volt zavartalan. A jobban szervezett, tőkeerős,

piaci tájékozottsággal bíró kereskedelem a gazdasági szabadság korszakában ezeket az előnyöket a gazdák ellen érvényesíteni igyekezett. Ennek eszköze a tengerentúli agrárcikkeknek a nagytőke és a szállítási vállalatok kezében lévő kínálata volt. Különösen az új termelőterületek bekapcsolása folytán a belföldi termelés költségei alá csökkent árak sujtották a mezőgazdaságot és ezért mind erősebb és erősebb lett az árvédelem utáni kívánság. Amint ezt fentebb láttuk, bizonyos elméleti és gyakorlati mérlegelés után a legtöbb állam igyekezett a belföldi termelés számára kereskedelempolitikai eszközökkel, főleg vámokkal védelmet biztosítani. Az intézkedések fölött természetesen megoszoltak a vélemények, a munkásság, az ipar és kereskedelem érdekkörei állást foglaltak a mezőgazdasági árvédelemnek külföldi relációkban való érvényesítése ellen, úgy a munkásság élelmezése, mint az exportkilátások szempontjából. A vámvédelem jogosságát elvben elismerik ma már azok is, akik azelőtt a szabadkereskedelem álláspontján voltak, Röpke pedig ebben látja a szabadpiaci rendszer további fennmaradásának egyetlen mentőeszközét. Az első világháború előtt a gazdák érdekképviselői kizárólag a külföldi verseny ellen igyekeztek védelmet keresni, de a szabadpiac rendszere ellen nem foglaltak állást. Az államok is az árakat kizárólag a külföldi relációban igyekeztek védeni és szem előtt tartották azt a tapasztalati igazságot, hogy az agrárcikkek árnívóját generálisan emelni lehetetlen, az csak a vámtarifa egyes tételeinél sikerülhet. A vámvédelem mellett a magán-gazdaság több országban hosszú időre érvényes, fixösszegre szóló behozatali jegyeket kapott és tetszése szerint használta fel azokat.

A világháború, különösen annak legélesebb fegyvere, a tengeri zárlat megváltoztatta a nemzetközi áralakulást. Az élelmiszerszükség nemcsak a hadviselő, de a semleges országokat is szembeállította egymással, kialakítva a kötött gazdálkodásnak azt a formáját, amely egyrészt a belföldi piacon a mezőgazdasági termények fölötti szabad rendelkezést megszüntette, a terménykereskedelem szabadsága helyett pedig különböző monopolisztikus alakulatokat (egykez) létesített és nemcsak az egyén által termelt cserejavaknak nemzetközi értékesítését szüntette meg, de az ármaximálással és beszolgáltatási kötelezettséggel karöltve a szabad áralakulást is. Az államhatalom a cél elérése érdekében különböző intézkedéseket tett, a termelők autonóm szervezeteinek közreműködésétől az állami monopóliumokig. Az első világháború lezajlása után, egyrészt a háború pusztításai, a jóvátételi összegek, a tengerentúli gabonatermelő és Európa gabonavásárló államainak valutakülönbözete stb. még kimélyítették az egyes államok munkamegosztásának szakadékait. Az európai államok a vásárlásaikat lehetővé tevő devizabeszerezés szempontjából kénytelenek voltak a nemzetközi piacon kelendőbb és megfelelőbb árucikkek termelését előirányozni olyan termények kárára, amelyek a belső áralakulásnál a forgalmi gócpontokban koncentrált vásárlási erőt jobban kihasználták volna. E rendszer később maga után vonta a mezőgazdasági cikkek árnívójának hatósági lerögzítését, majd külkereskedelmi vonatkozásban a szerződő államok maguk is megegyeztek a cserélendő cikkek árörögztéséről. A megállapodások effektuálása szükségessé tette, hogy a bel- és külkereskedelmi árak közötti különbség megszüntetése érdekében megfelelő árkiegyenlítő alapokat létesítsenek és a nyereségadót stb. bevezessék.

Az autarchiára való berendezkedés természetesen visszahatott az illető ország munkaalkalmaira, munkabéreire, hitelviszonyaira, szóval az egész közgazdasági élet fejlődésére. De visszahatott a terményárak alakulására is, külö-

nösen amikor az új háborúra való előkészület az élelmiszerekben készletgazdálkodást tett szükségessé. Az előkészületi időt már a szükségletek által irányított többtermelés jellemzi, sokszor anélkül, hogy megfelelő árról és az üzemek rentabilitásáról gondoskodtak volna, pedig a termelésfejlesztés megfelelő ár nélkül hatósági kényszer dacára sem valósítható meg. A tőkeerős országokban persze ez nem volt probléma és különösen a háború kitörése után Amerikában, de más kontinenseken is egyrészt területileg, másrészt az intenzitás fejlődésével arányban megnövekedett a mezőgazdasági termelés. Az ellenségeskedés megszűnte után egyik oldalról a vásárlópiac gazdasági nyomorúsága, másik oldalról a túltermelés e század 20-as éveiben, méginkább a 30-as évek elején árzuhanást, devizaválságot, a bizalom csökkenése folytán hitelügyi óvintézkedéseket, majd agrárkrízist idézett elő. Utóbbival szemben más és más utakon védekeztek az agrárbehozatali és az agrárkiviteli országok. A legtöbb európai agrárország a szabad gazdasági rendszer módszere szerint termelésének intenzitását fokozva, igyekezett ellensúlyozni az agrárkrízis katasztrofális árait, ami erősítvén a kínálatot, az árdepressziót állandósította. Ez mind előmozdította az autarchiára való berendezkedést. De nemcsak a mezőgazdaság terén nyilvánult meg ez a törekvés, hanem az ipar terén is s így majdnem zárt termelő- és fogyasztóterületek konglomerátuma lett Európa egymást kiegészítő országaiból. A behozatal csökkentésével és a kivitel előmozdításával igyekeztek a népesség életmódját fenntartani, feledve azt, hogy az autarchia közgazdaságilag csak akkor előnyös, ha az illető ország produktivitását általánosságban emeli. Céltalan azonban minden olyan gazdasági politika, amely tekintet nélkül a költségekre, minden termelési ágat azért fejleszt, hogy a behozataltól szabaduljon. Bizonyos szükségletek nem rugalmasak és így az áremelkedés dacára sem csökken a keresletük, ehelyett a fogyasztó inkább más cikk vásárlásáról mond le. A mezőgazdaság reá van utalva más foglalkozási ágak vásárlásaira, viszont ez a vásárlóerő korlátolt, a mezőgazdasági cikkek árának tehát arányban kell lennie a népesség jövedelmi viszonyaival. A túl magas ár a gazdát termelésének spekulatív fokozására csábítja, amelynek eredménye a piac túlterhelése és katasztrofális árcsökkenés lehet. Kétségtelen, hogy az adott viszonyok között az árösszeroppanás ellen más módon védekezni nem lehetett, minthogy az állam segítségére sietett a magánkezdeményezésnek és az egyéni felelősség egy részét vállalta. Viszont figyelemmel kell lenni arra is, hogy a kötött gazdálkodás maradéknélküli átvitele békeidőre, az agrárimportországok fogyasztóit továbbra is a világpiaci áralakulással ellentétes életmódra szorítja, a kiviteli országok pedig prémiumos rendszerekkel a szabadkereskedelmi területeket majdnem ingyen látják el élelmiszerekkel, tekintettel arra, hogy az elzárkózás folytán az eladhatatlan készletek a világgazdaságnak csak egy, aránylag kicsiny területére zúdulnak és a terményárakat majdnem a szállítási költségek szintjére süllyeszti le.

Kétségtelen, hogy a belföldi termelés költségeivel a külföldi áralakulás a legkritikább esetben van harmóniában. Az eltérés azonban a kereslet és kínálat, a világ gabonatermelésének és kenyérszükségletének gazdasági eszközökkel való kiegyensúlyozása alapján valahogy áthidalható. Sajnos, a második világháború előtt a nemzetközi piacon már nem a termelők és fogyasztók szervezetei, mégkevésbé az egyes üzemek állottak egymással szemben, hanem egymástól közlekedési eszközeikben, valutájukban, a természeti viszonyok által meghatározott termelésükben nagyon is különböző nemzetgazdaságok, amelyek politikai okokból zárták el piacaikat a nemzetközi árucserére utalt országok

elől. Míg azelőtt az egyes országok terméshiánya vagy fölöslege adta meg a tőzsdék árjegyzése útján azt a keretet, amelyen belül a tárgyaló felek több-kevesebb szabadsággal mérlegelhettek, az első világháború óta a politikai szempontok játszottak ármeghatározó szerepet. A termelési költségek jelentősége háttérbe szorult a piacokért folytatott harc eszközeivel (prémium, kiviteli központ, kedvezményes szállítási tarifák, boletta stb.) szemben. Ez volt az oka, hogy már a második világháború előtt a nemzetközi gabonapiac felvevőképessége kétharmadra csökkent és pl. Argentina gazdái a 30-as évek elején búzájukért csak $\frac{1}{10}$ -ét kapták annak, amit a svájci gazdák. A második világháború előkészítésében nagy szerepe volt az egyes államok gabonapolitikájának, így különösen Olaszország és Németország gabonavásárlási szerződéseinek a 30-as évek agrárkrízisének mélypontján a dunai agrárállamokban.

A világválságot megelőző piaci korlátozásoknak és a termelési költségek alá csökkent áraknak áldozatai között elsősorban az európai agrárországok gazdái említendők, akiknél az üzemterv átállítása csak a nagyüzemeknél volt keresztülvihető, a kisüzemek millióinál azonban a kontingentálás vagy más, központilag irányított racionalizálás még mint jótanács is kárbavesztett. Ugyanígy az áldozatok sorába tartóztak a tengerentúli agrárországok, amelyek gabona-termésüknek 80%-át kénytelenek exportálni, de nem elég gazdagok ahhoz, hogy export-prémiumokat fizethessenek. Ebben a helyzetben a második világháború előkészületei jelentettek változást, amikor is a mezőgazdasági termények áralakulását hatalmi szóval intézték el és legtöbb országban az árakat lerögzítették. Az első időben a háztartási statisztika és a piaci árkeresés alapján megállapított ár buzdítólag hatott a termelésre, később azonban a hadseregellátás fokozott igényei és a nyomában járó áruhiány, különösen ott, ahol az árrögzítés nem járt karöltve a bérrögzítéssel, a pénz- és áruoldal lényeges eltolódását idézte elő s ez a fogyasztó kárára megteremtette a feketepiacot.

Az árrögzítésnek érvényt szerezni nem könnyű, mert az ellenőrzés csak akkor hatályos, ha az adásvétel nyilvánossága minden egyes ügyletnél biztosítva van. Ezt megkönnyíthetik az e célra szervezett testületek, szövetkezetek, különböző egykezek, ha tőkéjüket az állam adja és kizárólagos vásárlási, feldolgozási vagy kiviteli jogosultsággal rendelkeznek. De még így is közelfekvő a veszedelem, hogy bérrögzítés, a munkaszolgáltatásnak vasfegyelemmel való biztosítása, sztrájktilalom, esetleg a munkahelynek és a munka minőségének meghatározása, végül drákói szankciók nélkül a készleteknek igazságos szétosztását rögzített árral sem lehet elérni. A hatósági árszabályozásnál t. i. nemcsak az árnívó meghatározása, hanem a különböző vásárlóerővel rendelkező fogyasztóosztályok között az áru igazságos szétosztása szintén fontos. Az árpolitika bizonyos mértékig jövedelmi politika is, mert fix bevétel mellett az általános árnívót az életfenn-tartáshoz szükséges cikkeknél nemcsak a pénz vásárlóereje, hanem a fogyasztási kvóta határozza meg. Innen van azután, hogy a háborús és egyéb élelmiszer-szükség esetén nemcsak az árakat és béreket törekszenek rögzíteni, hanem a nélkülözhetetlen élelmiszerek fejkvótáját is megállapítják. Az állam erélyes beavatkozása a mezőgazdasági termények árába nem engedi, hogy a pénz vásárlóerejét a mezőgazdasági termények árán keresztül gyengítsék, viszont az árukészlet szétosztásának racionalizálása útját állja annak, hogy tehetősebb társadalmi osztályok a többi elől az árut felvásárolják.

A gazdára nézve kétségkívül súlyos megkötést jelent a mezőgazdasági termények szabályozott ármozgása, de bizonyos mértékig enyhíti ezt az eladhatás biz-

tonsága, amelyet a piaci rend szabadsága nem mindig biztosít. A háború okozta gazdasági zavarok orvoslása csak az áralakulás szabadságának, az adott helyzet-hez mért és a viszonyok mérlegelésén alapuló, fokozatos helyreállításával lehetséges. A piaci szerkezetnek irányítás- és ellenőrzés nélküli működése még sokáig jámbor kívánság marad és csak akkor állhat helyre, ha a nemzetközi munkamegosztás alapját képező bizalom visszatér és az együttműködésnek gazdasági, valutáris és hitelügyi alapja is újra kiépül. De az egyes nemzetek összmunkája s az egyes államok által megadott keretek az áralakulás terén csak úgy adhatnak tartós segítséget a gazdáknak, ha azokhoz az agrárpolitika több eszköze társul. A gazdát a tőkehiány, a távolság és a fuvar költség hátrányaival szemben oly közérdekű létesítményekkel (tárházak, hűtőházak, termelési és raktárhitel stb.) kell védeni, amelyek az árképződés eddig szervezetlen kínálati oldalát a kereskedelem monopolisztikus befolyásával szemben erősítik. Az állam értékesítési politikájának nemcsak a rögzített árminimum és a monopólium áll rendelkezésére. Amíg és ameddig ennek szükségessége mutatkozik, a tájékoztató irányár is jó szolgálatot tehet, amelynél az állam az irányár és a tényleges ár különbözetét, mint vámfelárat, vagy prémiumot fizeti ki, vagy intervenciós vásárlást végeztet saját szükségletre vagy export céljaira. Nem kis feladat azonban ennek a segítségnek pénzügyi alátámasztása, mert az államkincstárt a folyósított költségeken kívül a rizikóvállalás is túlságosan igénybe veheti. Vannak még egyéb nehézségek is. Az árminimum garantálása esetleg túltermelést idézhet elő, vagy az üzemtervnek olyan egyirányú átalakítását, pl. a búzatermelés kiterjesztését a takarmánytermesztés és állattenyésztés rovására, ami a talajerő felélését jelentheti. Egyes termelési ágakra is sajátosan hathat ez a védelem. Így pl. a tengeri árának javulása a sertéshízalás föltételeit súlyosbítja. Az áralakulás befolyásolását még a föltétlenül szükséges árvédelem tekintetében is jól át kell gondolni költségvetési, valutáris, közlekedési, adófizetési és kereskedelempolitikai szempontból. Csak a termelők, fogyasztók és a terményfeldolgozók érdekeinek mérlegelése alapján szabad az áralakulásba az államnak beavatkoznia, mindig számolva a természettel, mint bizonytalansági tényezővel. Az árszerkezet automatikusan hat a jövedelemeloszlásra és az életszínvonal emelésére. Az árak szabad alakulásának mesterséges befolyásolása, különösen ha ez a kivétel fokozása érdekében történik, a nemzet általános életszínvóját csökkentheti. Viszont az is kétségtelen, hogy a termelési költségekkel arányban nem álló terményárak a termelők nagy száma miatt széles néprétegek életszínvóját, főleg a mezőgazdasági munkások béreit és munkaalkalmait csökkenthetik. Célravezetőbbnek látszik tehát, ha az állam a termelés általános támogatása és a közösségi tőke gyarapítása (közlekedés javítása, a pénz értékállandóságának biztosítása stb.) a tisztviselők és a munkásosztály vásárlóerejének gyarapítása által közvetve igyekszik kedvezőbb áralakulást előidézni. Ez közvetlenül a szövetkezeti szervezkedésen keresztül is lehetséges, amelynek azonban nem kényszerszervezetnek, hanem a bürokratikus túltengéstől mentes szabad vállalatnak kell lennie. Az állam támogassa alakulásukat, de óvakodjék azokat hatalmi eszközül használni, vagy elgondolásainak szolgai végrehajtójává tenni.

Az árképződésnek a gazdasági válsággal kapcsolatos vonatkozásait a piac jelentőségével együtt tárgyaljuk.

2. §. Az értékesítés.

A mezőgazdasági termények értékesítési módjai és piacai. — A termelés és a piac kapcsolata. — Piacforgalom. — Piacellátási övek és a szállítás. — A piac- és konjunktúrakutatás célja és eljárási módjai. — A nemzetközi forgalom formái. — A külföldi, illetve világpiaci kereslet és kínálat alakulása. — Az önellátó törekvések hatása a forgalomra. — A piacok megváltozása, a kereslet alakulása és kihatása. — Termelési és fogyasztási mérleg. — Az értékesítési nehézségek áthidalása, piacbiztosítás. — A kivitel, a behozatal és a kereskedelmi mérleg alakulása. — A belső piac ellátásának fontossága. — Az áru piacképessége és az értékesítési rádiusz alakulása. — A különböző üzemtípusok piaci szolgáltatása. — A mezőgazdasági kivitel és fő cikkei. — Modern exporteljárások. — A külföldi piac meghódítása. — Minőségi termelés. — Standardizálás, márkázás. — A versenyképes ár biztosítása. — A főbb mezőgazdasági cikkek kereskedelmi technikája. (Gabona- és állatkereskedelem, kisebb termékek piacrahozatala.) — Tárolás, feldolgozás. — Az állam szerepe a terményértékesítés szolgálatában. — Az agrártermékek nemzetközi, illetve világpiaci forgalma. — Az agrárválság elmélete, kihatása és a megoldására irányuló gyakorlati eljárások.

Az áralakulásnak előfeltétele az értékesítés, amely a mezőgazdasági cikkeknel részint az üzemben belül, részint természetes cserével, részint a piacon, a pénz bekapcsolásával történik. A piac a kereslet és kínálat térbeli és időbeli különbségeit egyenlíti ki. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az agrárpolitika olyan egységes elméleti piacot, mint aminővel a klasszikus közgazdaságtan operált, éppoly kevéssé ismer, mint az individuális üzemek közvetlen nemzetközi cseréjét. A mezőgazdasági termelés sajátossága, munkaszervezetének különleges típusai az értékesítést, de magát a piacot is széttagolják.

A mezőgazdasági termények értékesítésének legközvetlenebb módja az iparban szinte ismeretlen vagy nagyon kismérvű, a saját üzemben vagy háztartásban való felhasználás. Viszont a mezőgazdaságban az élelmiszer, a takarmány, a vetőmag, a tényész-, haszon- és igásállat és a háziipar nyersanyagának más célok szolgálatába állítása, nemcsak lehetséges, de úgy a családi üzemben, mint a közösségi gazdálkodásban nagymérvű, sőt a forgalmi üzem néhány termelési ágában is fellelhető, amikor a gabona az állaton keresztül értékesül. A cserének láthatóbb formája, amidőn a mezőgazdák közvetítő nélkül adják át egymásnak, sőt a falusi szatócsnak is, terményeiket, pl. búzát adnak szénáért, esetleg iparcikkekért a falusi kézművesnek. Az áralakulás e cikkeknel a használati érték alapján, teljesen egyéni mérlegelésen nyugszik, abba sem a kereskedelemnek, sem más árhatározó tényezőnek beszólása nincs. Csak a forgalom harmadik fokozatánál, a piaci vagy ezzel egyjellegetű gyáripari értékesítésnél lép előtérbe az árucserének az a formája, amellyel a közgazdaságtan behatóbban foglalkozik és amit az agrárpolitikának is részletesebben kell tárgyalnia. A szoros értelemben vett piac lényegét Eucken abban a különbségben látja, hogy azon a kereslet és kínálat nyitott-e vagy zárt, ami az áralakulás szempontjából is döntő jelentőségű. Ha akár a vételnél, akár az eladásnál a felek akarata szabadon érvényesülhet, úgy nyílt piacról van szó, ellenkező esetben úgy, mint a bizánci kapitalizmusban és a középkori céheknél, kasztszerű; a merkantilizmusban és a hadigazdálkodásban pedig a hatalom által zárt piacról. Lehet azonban a gazdasági szabadság rendszerében is a magánmonopóliumokon kívül hatósági engedélyekkel, behozatali és kiviteli tilalmakkal stb. a zártságot megközelíteni.

A mezőgazdasági termények értékesítésénél számbaveendő körülmény, hogy a forgalmi gazdaságban egymás mellett több piac is működhet és ezek

egymással nemcsak kapcsolatban, de sokszor egymástól függő viszonyban vannak. A piacok lehetnek: helyiek, országosak, nemzetközi. Az első kategória a közvetlen fogyasztás ellátását szolgálja, az országos piac az ipari és mezőgazdasági vidékek termelési és élelmezési különbségeit egyenlíti ki, a nemzetközi piacon pedig egyes országok élelmiszerhiányát vagy az agrárfölöslegék külföldi elhelyezését bonyolítják le. Smith szerint még a nemzetközi közvetítés közgazdaságilag hasznos munkássága is elképzelhető, a termeléstől és ellátástól függetlenül, ha ez a szállítás, tárolás, feldolgozás munkaalkalmait szaporítja.

A piacnak a mezőgazdasági termeléssel való kapcsolatát először Thünen tette behatóbb vizsgálat tárgyává, amidőn az «izolált város» vásárlóerejének, a szállítási eszközöknek, a távolságnak és a különböző üzemrendszereknek összefüggéseit tisztázta. Arra már reámutattunk, hogy megállapításai a földjáradéktan fejlesztésénél mily értékesek és hogy a termelési zónák az üzemszervezés és az áralakulás tekintetében mily becses útmutatással szolgálnak. A piac szerepének vizsgálatánál azonban kortársai Thüenent érdeme szerint nem értékelték, mert hosszú ideig közfelfogás volt, hogy a mezőgazdasági termék mindig biztos elhelyezést talál, viszont a szállítási eszközök fejlődése és a tengerentúli mezőgazdálkodás növekvése a fogyasztót bőségesen ellátja élelmiszerrel. Az áralakulásnál érintett nehézségek és a hadigazdálkodás terelték a figyelmet Thüenenre, egyrészt a gazdasági földrajz által tisztázott ipari- és agrármunkamegosztás nemzetközi és az egyes országok autarchiára berendezkedett zárt piacai révén. Ezzel a kérdéssel azután a statisztika és a konjunktúrakutatás kezdett behatóbban foglalkozni. Eleinte a mezőgazdasági üzemtan monográfiái adtak részletes, de nem mélyenjáró leírásokat a piaci fekvésről, a szállítási költségekről, a loco-árakról stb., mindez azonban kiegészítendő volt a statisztika tömegfelvételeivel. A statisztika, nehézségekkel küzdve is, mindenekelőtt az egyes országok mezőgazdasági szervezetét, a termelési ágak viszonyát, az egyes üzemkategóriák szolgáltatóképességét és a nyershozadék fokozását tisztázta. Ezzel összefüggésben vizsgálta azután a piaci viszonyokat, az áralakulás elemeit, a termelési költségeket, áruforgalmat, a szállítási eszközök és tarifák hatását stb., stb. A feladat megoldása nem volt könnyű, mert nemcsak a szabad piaci áralakulással, de a bekövetkezett strukturális változásokkal is számolni kellett. Ezenkívül voltak kisebb hibaforrások is: pl. a kiskereskedelem és a felek közvetlen árucseréje nehezen állapítható meg. Biztos adat csak a hajón vagy vasúton történő szállításnál szerezhető, bár ugyanaz az áru a nagy- és kiskereskedelem, továbbá a fogyasztók vásárlásai révén többször is számításba kerülhet. Leszámítva a határforgalom adatait, legnagyobb pontosság az exportnál érhető el. Agrárpolitikai szempontból ezeknek a statisztikai felvételeknek legsúlyosabb hibaforrása az adatok gyors elévülése, amely az áralakulás és a tisztajövedelem mérlegelését megnehezíti, különösen ha azokat más termelési ágak adataival kell összehasonlítani. Még kevésbé lehet a statisztika megállapításaira üzemtani szempontból építeni, mert egy lezárt gazdasági év számadásai alapján nehéz prognózist készíteni a következő évre. A természet szeszélye, a munkaerő és tőkekinálat változása, az áraknak idényszerű és rendszertelen változása, méginkább megnehezíti a pontos mérlegelést.

A nemzetközi forgalomban bekövetkezett változások, főleg az agrárválság, szükségessé tették a piac eltolódásainak és árhullámozásának precízebb meghatározását. Nemcsak a gazdasági földrajz termelési és ellátási köreit szükséges

meghatározni, hanem a belső piac különböző vidékeit is részint a termelés helye, másrészt a piactól való távolság rádiusza szerint zónákba osztva, a tisztán mezőgazdasági, a tisztán ipari és a vegyes területeket külön vizsgálni a piaccellátás, a szállítóképesség és a termelés szempontjából. Ezen a nyomon halad pl. Budapest székesfőváros statisztikai hivatala is, amikor úgy elméleti, mint gyakorlati mérlegeléssel az élelmiszerellátás különböző szállítási övezeteit, a termelés irányát és beosztását (konyhakerti, búza- és tengeritermelő, állattenyésztő, burgonyatermelő stb.) tárgyalja.

Az amerikai piackutatás éppen ezért messzemenően és részletesen vizsgálja és grafikonokkal tünteti fel a helyi, országos és világpiactól való távolságot, szállítási körzeteket állapítván meg, nemcsak az egyes üzemtípusok, de az egyes mezőgazdasági termények relációjában is. Megjelöli azokat a gyűjtőhelyeket, ahonnan a vasút továbbszállítja a termelőtől összefutó árut, továbbá a vásáröveket, a városok és más fogyasztóközpontok vonzó területét. Rend szerint a vasúti csomópontokat veszi alapul és itt is különbséget tesz a kocsin vagy autón való szállítás, a földút, vagy a műút között. Nálunk általában véve a kocsin való szállítás rádiuszát 40 km-ig veszik figyelembe. Amerikában sokszor 100—200 km távolságú a tengelyen való szállítás és pedig földúton, vagy úttalan pusztaságon keresztül. Kanada úthálózatának csak 2%-a van kiépítve és sok vidéken csak télen, fagyos földön, vagy hóban tudnak szállítani. Délamerikában és Ausztráliában még rosszabbak a viszonyok. A mezőgazdasági termények szállításánál a vasúti költségek is jelentékenyek, ha nem is a belföldi, de mindenesetre a külföldi relációban. Olyan fejlett vasúti hálózat mellett, mint aminővel az Egyesült Államok rendelkezik, ahol New-Yorkba a tejet átlag 500 km-ről szállítják, a vaját, húst, leölt baromfit pedig 1500 km-ről, a vasúti díjtételek is számottevőek. Németországban sokszor a keletporoszországi gabona szállítási költsége majdnem ugyanannyi, mint az Amerikából vízi úton hozott gabona értéke. Európa keleti részén és a Balkánon a piacképességet az úttalanság és a nehéz szállítási viszonyok súlyosan befolyásolják, különösen a tejnél, állatnál, bár a fuvarozóvállalatok igyekeznek ezeket lehetőség szerint csökkenteni. De nem szabad figyelmen kívül hagyni a fogyasztócentrumok árueosztásának mikéntjét és költségeit sem a vásárcsarnokokból, hűtőházaktól, raktáraktól a kiskereskedőhöz vagy a fogyasztóhoz. Külön mérlegelik az exportközpontoknak nemcsak feldolgozó és tároló berendezéseit, de szállítási eszközeit, hajóit, iparvágányait stb. A vízi úton való szállítás előnye az olcsó díjtétel, miután pályafenntartás nincs, viszont a kikötőberendezés az illetékek, raktárak stb. bevételeiből fenntartható. Az olcsó hajófuvar teszi lehetővé Ausztrália és Újzéland agrártermékeinek piacképességét a 22.000 km-es távolságra fekvő Angliába. Leopold szerint 1927-ben Kanadából Liverpoolig tartó tengeri fuvarért csak $\frac{1}{5}$ -ét fizették annak, amibe ugyanannak a gabonának vasúti szállítása került Északkelet-Németországból Mannheimbe. Azok az államok, amelyeknek tengeri útja és tengeri kikötője van, feltétlen előnnyel rendelkeznek a világpiacon. Magyarország ezért iparkodott nagy költségekkel tengeri kikötőhöz jutni, majd legfőbb vízi útvonalát, a Dunát tengerjárásra alkalmas kisebb hajókkal hasznosítani. Európa legtöbb agrárállamának kikötője van s így azokat a tengeri szállítás a világpiacon versenyképesebbé teszi. Miután pedig a piac és az áralakulás jelentékeny befolyással van a mezőgazdasági termelés fejlődésére, az éghajlati viszonyokon kívül ebből is magyarázható a dán és holland mezőgazdaság virágzása.

Az agrárpolitikát egyébként különösen az érdekli, hogy a régebben egységesnek vett árki alakító világpiac hogyan tagolódik sokféle nagyságú és hatású piacokra, a monopolisztikus verseny határesein belül, a tápszerben szűkölködő és behozatalra szoruló, továbbá a kiviteli fölöslegekkel rendelkező országokban. Legelőször a kereteket tisztázza: statisztikai felvételek alapján a gazdasági élet általános alakulását, a gazdasági jelenségeket és az egyes tényezők közötti összefüggést, majd a mezőgazdasági piackutatásra támaszkodva azt vizsgálja, hogy a különböző mezőgazdasági terményeket milyen időben és mi módon lehet elhelyezni. A piackutatás, amint fentebb említettük, a kereslet és kínálat, továbbá az áralakulás változásainak okait, irányának lehetőleg előre való megállapítását munkálja és amint erre Szabó Miklós (Mezőgazdasági piac- és konjunktúrakutatás) utal, gyakorlati célja az, hogy a mezőgazdaságban mennyiségileg, minőségileg és időbelileg olyan irányítások és javítások eszközöltessenek, amelyeknek következtében nemcsak az értékesítés és a piacellátás, hanem maga a termelés is gyarapodjék és jövedelmezőbb legyen. A termelésnek, forgalmi szektorában, a kereslet és a fogyasztópiac kívánalmaihoz kell igazodnia, mert csak a mezőgazdaság alkalmazkodóképessége segíti a gazdát, hogy terményeit árrombolás nélkül hozhassa piacra. A kutatás eredményeit a piaci hírszolgálat, különösen az újságok és rádió népszerűsíti. Ehhez azonban a közösségi gazdálkodásban a forgalombahozatal és árueosztás megszervezésének is fel kell zárkóznia, viszont a készáruknak minőségi és mennyiségi piacképességéről, szállításáról részben a termelőnek, részben a kereskedelemnek kell gondoskodnia.

A piackutatásnak egyébként az időjárás és a piaci viszonyok összefüggéseit is vizsgálnia kell, azonban nemcsak az idénycikkek forgalombahozatalának, de a szállítással kapcsolatos akadályoknak (pl. sár, fagy) felderítése is fontos. A piacmeteorológián kívül a szállítással közvetlen kapcsolatban lévő gazdaságföldrajzi adottságok is a kutatás tárgyát képezik. Egyes fogyasztócentrumok távolsága a termelő- és a szállítóhelyektől, a bel- és külföldi értékesítés kilátásai szerint tárgyalandó, amihez felzárkózik a közlekedésföldrajzi és tarifapolitikai vizsgálat is. Eszerint osztják a tájegységeken belül területegységekre a termelővidékeket, éghajlatuk, domborzati viszonyaik, talajuk és települési sűrűségük szerint, de erre építik a szállítás, a helyi fogyasztás és árueosztás tényezőinek vizsgálatát is. A piaci körzetek megállapításánál a piackutatást a gazdasági földrajz és a statisztika egyaránt támogatja.

Minél reáutaltabb valamely agrárország a külföldi piacra, viszont exportja minél kisebb része a világszállítási forgalomnak, annál kiszolgáltatottabb a konjunktúra hullámozásának. Szükséges tehát, hogy a külföldi piac izlését, vásárlóképeségét, az elhelyezhető áru mennyiségét, annak minőségét, a piackutatás teljesen feltárja, ugyancsak mérje a szállítási tarifák, a vámtételek és a valuták különbségeit is. Természetesen az exportot szolgáló termelésnek is szoros összeköttetésben kell állania a konjunktúrakutató intézetekkel, hogy ezeknek útmutatása ne csak a kereskedelemnek, hanem az üzemtervkészítésnek is javára szolgáljon.

Miután a XX. század világgazdasági válsága nemcsak rövid távra ható, hanem a nemzetközi munkamegosztásban strukturális változásokat is előidézett, a devizakorlátozások és fizetési nehézségek miatt a kivitel kompenzációs és elszámolási üzletté lett, amelynek ellenőrzése a külforgalom kontingentálását, sőt egyes országokban a külkereskedelem állami szervezését is maga után vonta. A piackutatásnak mindezekből adódó újabb, nehéz feladata, a szabadforgalom országaihoz mért áralakulás és terményértékesítés vizsgálata mellett, annak

megállapítása, hogy miként bonyolódik le a forgalom két vagy több, központilag igazgatott nemzetgazdaság között; milyen ezeknek az árucseréje a szabadforgalmi nemzetgazdaságokkal; két vagy több vegyesrendszerű nemzetgazdaság közt, a gazdasági folyamatot mennyiben befolyásolja ez az érintkezés és a fizetési egyenleget miként rendezik. Eucken főleg a különböző valutáknak a mindennapi gazdasági életre, a termelésre, a jövedelemeloszlásra (pl. infláció és a tisztviselői fizetések) s ennek a vásárlóképességére és árakra való hatását tárgyalja.

A külföldi piacokat azonban könnyebb megszerezni, mint megtartani. Utóbbinak előfeltétele a megfelelő minőség, kellő mennyiség és versenyképes árak. Alkalmazkodni kell az áru termelésében, kiválogatásában, kikészítésében és csomagolásában a fogyasztópiac ízléséhez. Nagyobb mennyiségről kell gondoskodni, hogy mindig ugyanaz a minőség legyen szállítható. Ezt megfelelő berendezéssel, ellenőrzéssel, standardizálással és márkázással kell biztosítani. Egytípusú, hatóságilag garantált, jó árut kell piacra bocsátani. Standardizálás alatt a mezőgazdasági tömegcikknek osztályozását értjük a használhatóság szempontjából. Fontos azonban a minősítés is, amit pártatlan vizsgálattal kell keresztülvinni. Normális körülmények között az elsőosztályú minőséget a nagyobb jövedelmű fogyasztók keresik, a szegényebbek megelégszenek a másod- és harmadrendű árucikkkel is, viszont a gazda szabadon mérlegeli, hogy reánézve a minőségi vagy mennyiségi termelés előnyösebb-e. De a fogyasztást a szállítandó minőség tekintetében sem szabad tévútra vezetni, mert ennek a piac-képességre nézve a jövőben súlyos következményei lehetnek. A standardizálás egyébként nemcsak az értékesítést, hanem a hitelnyújtást is megkönnyíti a lombardhitelnél, a betárolt árura. Különösen a nagytömegű, hasonló minőségű árunál játszik szerepet az egységes és hasonló néven történő szállítás (pl. tiszavidéki búza). A fogyasztás és a kereskedelem forgalmi összpontosítása főleg a mennyiségi értékesítést mozdítja elő, viszont a tőkeerős országok fogyasztását a minőségi áru standardizálása szolgálja. Az osztályozás megfelelő ellenőrzés mellett akár a termelőnél, akár a kereskedőnél a szállítás megkezdése, vagy a tárolás előtt történhetik. Előmozdítja ezt a szövetkezeti szervezkedés is különösen azon országok ellátásánál, amelyek csak standardizált árut engednek be. A standardizálást először Amerika honosította meg és azt vagy a hatóság, vagy autonóm értékesítő kötelekek végzik. Amerikában kötelező, fakultatív és kísérleti standardok vannak és az árut az érettségi fok, külső alak, nagyság, szín, fajta stb. szerint bírálják el és a vásárcsarnokokban vagy a feladóállomásokon ellenőrzik. Olaszországban az árut a vasúti kocsiba rakás előtt hatósági közegek vizsgálják át és a csomagolás módját is ellenőrzik (márkázás), kivitelre pedig csak úgy adnak engedélyt, ha az áru az összes előírásoknak megfelel. A standardizálást és márkázást a legtöbb gyümölcsre Anglia, Franciaország és Portugália is bevezette.

Több országban nagy gondot fordítanak a piacra szánt áru szakszerű kezelésére, tárolására és csomagolására is s mint a standardizálásra, úgy erre vonatkozólag is beható vizsgálatokat folytatnak.

A versenyképességhez szükséges áralakulásról már szólottunk, ezt ki kell még egészítenünk azzal, hogy sokszor az állam kénytelen a belföldi költségeknek megfelelő árakat tetemes áldozattal biztosítani, hogy külföldön alacsonyabb áron értékesített agrárcikkkel nemes valutát vagy nyersanyagot szerezhessen. A költségekben osztoznia kell a mezőgazdaságnak is, a termelési költségek le szállításában keresve kárpótlást.

A külföldi piac azonban, amely egy évszázadnál hosszabb időn keresztül a növekvő népszaporodás, tökebőség, technikai haladás, az iparosodás által felfokozott vásárlóerő és a közlekedési hálózat kiépülése folytán nemcsak árhatározó, de a mezőgazdasági termelés fejlődésének biztos alapja volt, a világháborúk és a nyomukban járó gazdasági katasztrófák folytán ebből a jelentőségéből sokat veszített. Azelőtt a gazda az értékesítés és az áralakulás precízebb mérlegelése nélkül is bátran eszközölhetett befektetést, mert a népszaporodás, amely 1880—1910-ig csupán Európában 100 millió lelket tett ki és amelynek fele élelmiszertvásárló iparos volt, minden kockázattól mentesítette. Az élelmiszerkereslet a legrosszabb talajon legdrágábban termelt árut is felvásárolta és a minőségi termelés is megtalálta hátvédét a mezőgazdasági ipar fejlődésében. A tengerentúli szűzföldek mezőgazdasági hasznosítása szintén fedezetet talált a fokozódó szükségletekben, vagy a legrosszabb esetben a növekvő földárakban. A nemzetközi munkamegosztás ugyan ebben a korszakban is a világpiac tagozódását idézte elő. Már a XX. század elején felismerhetők a hasonló kultúrfokon fejlődött és történelmi adottságaikban azonos nagyterg gazdaságok körvonalai Anglia gyarmatbirodalmában, Amerika területén, Oroszországban, de a kontinens központi államaiban is, a német vámszövetségből kifejlődött Németbirodalomban. Ugyanez észlelhető Közép-Európa egyik legjobban kiegyensúlyozott gazdasági területén, az Osztrák-Magyar Monarchia vámhatárain belül, amelynek egységes pénzrendszere, céltudatosan kiépített vasúti hálózata nemcsak a fogyasztópiacok egységét, de 50 millió ember termelési közösségét is jelentette. A világháború azonban a nemzetközi piacot alapjában támadta meg. A hadianyaggyártás a tengerentúli országokban új ipari centrumokat teremtett és a régi iparosállamok békében a hajdani agrárpiacok számára többé már nem fogyasztási cikkek, hanem gyári berendezkedéseket és más termelési eszközöket szállítottak, ami jövőbeli exportkilátásaikat csökkenti és agrárbeszerzéseiket megnehezíti. Ez feltétlenül visszahat az anyaország vásárlóképeségére is, sokmillió fogyasztó hiányzik nemcsak a születések hanyatlása, hanem a fokozódó munkanélküliség és az általános elszegényedés következtében. Egyébként már a fogyasztás fejenkénti átlaga (3000 kalória) egymagában korlátot jelent a mezőgazdasági termények elhelyezésénél.

A csökkenő, vagy a legjobb esetben is stabilizált kereslettel szemben a kínálat a második világháború előkészítéséig állandóan növekedett. A tengerentúli országok gazdái a hadseregellátás konjunktúrája által ösztönözve, szántóföldi területüket kiterjesztették, üzemüket gépesítették, annak töke- és munka-intenzitását fokozták, a növénynevelés, állattenyésztés, de különösen a tejgazdaság terén jelentékenyen magasabb eredményeket értek el. Míg a világ-szükséglet és az egy főre eső fejadag csökkent, a világ búzával bevetett területe, amely 1909—1913. év átlagában kb. 318 millió hektár volt, 1926—1929 között 341 millió hektárra, a terméseredmény pedig 368 millió tonnáról 380 millióra emelkedett. Ezt a 7, illetve 4%-os gyarapodást jelentékenyen meghaladja a világ szarvasmarhaállományának növekvése, amely 11%-nál több, a hústermelés terén pedig 25%.

A hadicélokra felvásárolt, de megmaradt élelmiszerkészlet árnyomásán kívül a háborúban elpusztult szállítási eszközök utánpótlása, az agrárkereskedelem veszteségeiből előálló költségek, a jóvátételi összegek, az aranykészlet aránytalan eloszlása, a pénz vásárlóerejének hanyatlása, régi gazdasági terület egységek feldarabolása és az új államok berendezkedései mind közrehatottak a világpiac szétbontásánál

és előmozdították az egyes országok elzárkózását. A belföldi piac vásárlóképeségét a legtöbb állam a hazai termelés számára igyekezett biztosítani. Maga a szabadkereskedelem klasszikus országa, Anglia is kénytelen dominiumainak sürgetésére a kereskedelmi szabadságot korlátozni és a világpiaci árak helyett a dominiumok termelési költségeit biztosítani az áralakulás alapjául. Az autarchia vámpolitikája a külföldön olcsóbban előállítható és vásárolható gabonával szemben mind erőteljesebben érvényesült, dacára annak az aggodalomnak, hogy az olcsóbb külföldi agrártermények elől elzárkózni annyit jelent, mint az illető ország népszaporodását és életnívóját saját földjének maximális termelési határai közé szorítani. A totális autarchia csak olyan, természeti kincsekkel bőven ellátott gazdasági területen mutatkozott eredményesnek, mint Oroszország, amely külkereskedelmi kapcsolatainak kiépítése nélkül is képes gazdasági tevékenységét megszervezni a fogyasztás, az árak, a bérek és a munkaalkalmak hatalmi rendezésével. Természetesen az agrárfölösleggel rendelkező országok, amint ezt fentebb láttuk, a világpiacon igyekeznek terményeiknek elhelyezést találni, jöllehet arra már Ricardo is utalt, hogy a kiviteli prémiumokkal alátámasztott gabonaexport a külföldi fogyasztó számára olcsóbbá teszi a gabonát anélkül, hogy a gazdának jelentékenyen nagyobb árakat biztosítana.

A világpiacról kiválni törekvő autarchia legtöbbször nem alkot zárt rendszert, hanem megmarad célkitűzésénél, hogy a lakosság összes szükségleteit az államhatárokon belül, saját termelésével fedezze és a világpiaci kapcsolatokat lehetőség szerint csökkentse. Ennek dacára sokszor kénytelen a nagytérgazdaság gondolatával megalkudni, főleg ott, ahol katonai szempontok a tápszerfüggetlenség biztosítását követelik. Mindez természetesen visszahat a mezőgazdasági termények értékesítésére és a belföldi piac kiépítését, de esetleg annak etatisztikus rendezését is (kivitel szabályozása, központosítás, kontingentálás stb.) szükségessé teszi. Ez a legtöbb esetben a tervgazdálkodás korlátai között a magánkezdeményezésnek helyett enged ugyan, de az állami ellenőrzést megszigorítja.

A mezőgazdasági termények piacának ez a gyökeres változása, a világpiaci kapcsolatoknak és a szabadforgalomnak a kötöttség és a belföldi piacok felé toródása teszi szükségessé a vegyes piaci rendszer keretében folyó verseny és az utóbbival szoros kapcsolatban lévő válságjelenségek agrárpolitikai vizsgálatát. Viszont ez vonja maga után a felmerült problémáknak általánosságban és egységben való tárgyalását is, mielőtt a külső és belső piac sajátos viszonyait és az egyes termények értékesítési kilátásait a verseny szempontjából vizsgálnánk. A legelső probléma a vásárlási kapacitás meghatározása. Ez nem csupán a népesség szaporodásától, korosztály szerinti megoszlásától, hanem a kereseti és jövedelmi viszonyok változásától is függ. Ezzel a kérdéssel már részletesebben foglalkoztunk, de meg kell említenünk, hogy a legértékesebb fogyasztópiac Európa, amely a mezőgazdasági termelésben 29,6%-kal, viszont a világfogyasztásban 36,8%-kal szerepel. Északamerika és a Szovjet termelési és fogyasztási mérlege egyensúlyban van, Afrika több mint 1%, Délamerika, Ázsia és Ausztrália pedig kb. 2% termelési pluszt mutat. Különösen a világ gabonapiacán mutatkoztak elhelyezési nehézségek a harmincas években az egyes országok elzárkózása miatt. A kereslet emelése tehát föltétlenül szükséges, különösen stagnáló vagy lassan fejlődő népesedés mellett. A termelés intenzív növekvésének t. i. vagy az árhanatlásban, vagy a fogyasztás emelkedésében kell kiegyensúlyozást találnia. Az extenzív termelésre való áttérés époly kevés segítséget nyújthat a piaci elhelye-

zésnél, mint a termelés átállításának terve, amely a tömegcikkék előállítását kvalifikált terményekkel kívánja helyettesíteni. Ez azonban csak néhány cikknél és kismértékben sikerülhet, mert az általános megoldást a piac felvevőképességének korlátozottsága akadályozza. Mindenesetre figyelemmel kell lenni ennek a kérdésnek eldöntésénél nemcsak az árképződésre, hanem arra is, hogy a honi termelés miként kapcsolódik a világpiachoz és az illető cikkekben van-e állandó kereslet vagy ezt csak a kedvezőtlen terméseredmény átmenetileg hozza létre. Végül azt is tudni kell, hogy a gazdasági helyzet javulása után ezek a piacok állandósulnak-e és hozzászámítva a népszaporodásban, az ízlés-átalakulásban, a jövedelmi viszonyokban bekövetkezett lényeges eltéréseket, hogyan kell azokat a verseny szempontjából értékelni. A minőségi termelés többnyire költségspórolással jár, a hanyatló vásárlóerő pedig a kisebb értékű, de olcsóbb cikkek felé tereli a keresletet. Amily mértékben csökkenteni pl. a konzervipar fejlődése a friss hús- és tejfogyasztást, a gyenge vásárlóerő ennek a terményfeldolgozásnak jelentős tényezője lesz.

A mezőgazdasági terményeknek a mechanikus termelés módszerei szerinti feldolgozása a nagyüzem irányába tereli úgy a termelést, mint az értékesítést. Ez feltétlen segítség a tőkegazdag országokban, mert a versenyképességre nézve irányadó az, hogy melyik értékesítési mód nyújt biztosabb és nagyobb hasznot. A tőkeszegény országokban viszont a külföldi piac megszerzésének vagy megtartásának egyetlen biztos eszköze a termelési költségek csökkentése, akár az üzemben belül, akár a közvetítésnél, végül hitelügyi téren az adósságfizetés vagy a kamatláb-leszállítás folytán.

A világpiaci értékesítésnél a devizakérdés szintén nagy szerepet játszik, de a valutáris nehézségeket kiküszöbölő kliringrendszer az ipari fogyasztóállamokkal való szerves kapcsolat nélkül az agrárországoknak kevés segítséget nyújthat. Maga az U. S. A., amelynek devizaneheztségei nem voltak, sőt tőkebősége lehetővé tette, hogy külföldi vásárlóinak jelentékeny hitelek nyújtson, az ottawai megállapodások és Európa autarchiára berendezett államainak lecsökkentett forgalma miatt eddigi piacainak jelentékeny területét elveszítette, kénytelen volt tehát a mezőgazdasági termények értékesítését hitellel, a kínálat megszervezésével, piacrendezéssel és bizonyos mértékig a trösztök, ipari kartellek, sőt a munkásszervezetek szabályozásával kiegyensúlyozni. Természetesen a tőkeszegény európai, főleg a Balkán-államok erre képtelenek voltak, miután a szükséges segítséget előteremteni nem bírták, ezért a mezőgazdasági termelésnek sokkal mélyebb és tervszerűbb átállításával igyekeztek a külföldi piacok biztosítására. Ennek azonban fent kifejtett okokból nem lehetett átütő ereje.

A kereslet oldalán figyelmet érdemel a külkereskedelmi kapcsolat elméleti törvényszerűsége is. Az eladási utak törvénye (Say-féle loi des débouchés) szerint a behozatal egyengeti a kivitel útját. A merkantilisták aktív kereskedelmi mérleg teóriájával szemben már a fiziokraták is hangoztatták, hogy árúk csak árúkkal fizethetők, tehát a behozatal megnehezítésének logikus következménye a kivitel csökkenése. Természetesen figyelembe veendő a kereskedelmi mérleg deficitjének kiegyenlítésénél a fizetési mérleg több más tétele is (arany- és valutakivitel, hitelműveletek stb.); továbbá a behozandó árúk nélkülözhetősége, minőségi és árbeli előnyei, a kedvező fekvés, a kereskedelmi összeköttetések, kartellszerű megállapodások stb., stb. Különösen a külföldi hitelek kölcsönszolgálatából és a valutakülönbözetből származó előnyök módosíthatják a Say-féle törvényt.

Külföldi becslés szerint 400 millió tonna világtermésből csak 35—40 millió

tonna kerül forgalomba és ebből is csak kb. 15 milliót adnak el szabadkereskedelmi rendszerű országokban. Az aránylag kicsiny forgalom dacára is befolyással van a bevételre és kivételre a többi versenyző állam gazdasági helyzete, termelése, fogyasztása és fizetőképessége. Kétségtelen, hogy a mezőgazdaság belső védelme a nemzetközi verseny nyomását csökkenti, de elhibázott volna valamely ország agrártermelését állandóan kivonni a világgazdaság munkaközösségéből. Lehetőség szerint kiegyenlítésre kell törekedni: a termelés legyen tekintettel a világpiaci kapcsolatokra, viszont a belföldi szükségletek fejlesztésénél célkitűzés legyen a behozatalnak belföldi áruval történő helyettesítése. A mezőgazdaságból eredő jövedelem a belső piac egyik fontos tényezője, viszont a belső piac az agrárcikkek árnyójának pillére. A világgazdaság rendjéből egyetlen kultúrnemzet sem kapcsolódhat ki teljesen, viszont a hazai mezőgazdaság védelme eminens közgazdasági érdek. A belső piac teljes elzárkózása, totális autarchia, csak a belföldön kellő mennyiségben termelhető cikkeknel lehetséges.

Nagy különbség van abban is, hogy az egyes üzemtípusok, üzemi ágak és termények hogyan viselkednek a világversennyel szemben, milyen nagy az ellenállási kapacitásuk, mily mértékben racionalizálhatók stb., stb. Az értékesítésért folyó versenyben a családi üzem csak piacra hozott fölöslegével vesz részt, míg a nagyüzem termelése elsősorban a nagyvárosok, az ipar és a külforgalom ellátását szolgálja. A kisüzem fölöslege inkább a helyi piacokon értékesül és még az országos relációba is csak a szövetkezetek vagy a kényszergazdálkodás szervein keresztül kapcsolódik be. Piacképességének vezető cikkei (tej, gyümölcs, zöldség stb.) gyors fogyasztást követelnek s ezért leszámítva az aukciókat és néhány termelővidék gyümölcstőzsdéit, megfelelő előkészítés nélkül alig kerülnek nemzetközi forgalomba. Utóbbi legbiztosabban vagy a friss áru piacképessételete, vagy az ipari feldolgozás útján érhető el. Még egy módja van, hogy a családi üzem bekapcsolódjék a külkereskedelembé, vagy az azt szolgáló feldolgozásba s ez a szállítási, illetve termelési szerződés, nem romlandó mezőgazdasági cikkeknel (cukorrépa, cikória, különféle magvak stb.). Ennek a rendszernek, amely a fogyasztó és termelő közé ékelődött közvetítés kiküszöbölését jelenti, nemcsak tőkeerőre vagy hitelképességre, de a fogyasztás megszervezésére is szüksége van, mert a fogyasztó nem nyersterményt, hanem kenyeret vagy lisztet kíván és pedig állandóan egyenlő minőségben. Különböző kvalitású keresletnél (friss hús, tej, gyümölcs, bor stb.) jelentős siker csak a kínálat megszervezésével és racionalizálásával érhető el, amelynek legalkalmasabb szerve az értékesítő szövetkezet. Ez egyébként nemcsak a nyerstermények értékesítésének, de az élelmiszeriparok termékeinek is legbiztosabb eszköze, különösen a vajnál, szalonnánál, tojásnál stb. A kisüzem piacképességének rádiusza aránylag rövid, általában a legközelebbi város hetipiaca. De a nagyüzem sem tud minden cikkével az országos, még kevésbé a világpiacra eljutni. Amint fentebb láttuk, ez elsősorban a szállítási eszközök fejlettségétől függ, de a technika haladásától is, amely a nagyüzemnek nem csupán a külső üzemkörben termelt gabonáját, de a belső üzemkör állathízlalását, mezőgazdasági ipari termékeit messzebb fekvő piacokra juttatja. A nagyüzem kereskedelmi előnye e tekintetben az, hogy az áruösszegyűjtés költségeit megtakarítja még az esetben is, ha a termény piacképessételete épúgy költséges és a nagytőkétől függő feldolgozást igényel, mint a kisüzemek terményeié. Viszont a közvetlenül értékesíthető gabonaféléknél a nagy tételben való eladás előnyeit maradék nélkül élvezheti, de ebből föltétlen haszna van a kivételre utalt nemzetgazdaságnak is. Az állam a kisgazdáknak

nemcsak a szezoncikkeknél és egyéb romlandó áruknál kénytelen költséges raktárakról, hűtőházi berendezkedésről gondoskodni, ha őket a katasztrofális árdepresszióval szemben védeni akarja, hanem a gabonaraktárhálózat kiépítésével az osztályozás, egyenlegrehozás és a piacképesség egyéb értéknövelő munkáját is nagy hozzájárulással támogatnia. Pedig a kivitelre utalt államnak elég költséget jelent a közlekedés fejlesztése, vasutak és víziutak stb. létesítése is.

Amint már említettük, a mezőgazdasági termények világforgalmában legelső helyen áll a gabona. A világ 200 millió q búzaforgalmából Kanada, Argentína, Új-Zeeland és részben az Egyesült Államok szállítanak jelentősebb tételeket, kb. 170 millió q-t. Tengeriben az USA, Argentína, sokkal kisebb mértékben Románia és Jugoszlávia exportországok. Más gabonaneműek világforgalma jelentéktelen, az orosz és lengyel rozs csak európai vonatkozásban számottevő. Az árpa, zab és tengeri főleg Európában keresett. A kereslet oldalán a világ legnagyobb felvevő központja Európa ipari magja: Anglia, Németország nyugati vidéke, Belgium s ezt kiegészíti Olaszország, Svájc, Ausztria, Csehország és egyes agrárcikkekben az USA. Oroszország egyelőre a világforgalomban kiegyensúlyozott termelése és fogyasztása miatt alig vesz részt, de gazdasági energiájának fokozása bár-mikor súlyos versenytárrá teheti a világpiacon.

Főntebb már megemlékeztünk a gabonaértékesítés kereskedelmi szervéről, a tőzsdéről. A termelés, illetve annak kínálata szempontjából leghatalmasabb világpiac a winniepei, chikágói és newyorki tőzsde, míg a legforgalmasabb gabonavásárló Liverpool, London, Berlin és Amszterdam. Az összes mezőgazdasági termények között a gabonának van legfejlettebb kereskedelmi technikája. Wygodzinski statisztikai adatokkal bizonyítja, hogy dacára a védvamos irányzatnak, sőt egyes országok elzárkózásának, Európa iparállamai és a tengerentúli világ-részek agrártermelése között fokozatos forgalmi növekedés észlelhető és ennek mind a technikai, mind a kereskedelmi része szintén haladást mutat. Régebben a gabonakereskedelem a kisebb malmokra és a helyi fogyasztásra támaszkodott és a gabonatermés és a kenyérfogyasztás hullámozása, de a szállítás, átrakás és tárolás miatt legtöbbször nagy költséggel dolgozott, eltekintve attól, hogy a malmok külön megbizottai s ezeknek bevásárlógárdája szintén megdrágította a forgalmat. A gabonakereskedelem technikájában ma az USA, Kanada és Argentína jár elől, amely a gabona tipizálását a nagy elevátorok raktáraiban foganatosítja. A zsákolás nélkül ömlesztett gabona minden individualitását elveszti, a világkereskedelemben mennyiség szerint vásárolják, bár egyes fajtáknál (manitóba-búza) a minőség is szerepet játszik épúgy, mint nálunk a tiszavidékinél. Az elevátor rendszerint valamely nagy bank vagy tőkeerős vasúti társaság tulajdona, amely a terményt beszolgáltató gazdának a tárolt gabona mennyiségét és minőségét feltüntető jegyzéket ad s ez forgatható és leszámítható, államilag ellenőrzött értékpapír. Az amerikai államok mellett Ausztrália is ezen technikai eszközök segítségével lett a nemzetközi gabonakereskedelem fontos tényezője, bár ott a csekély tőkével dolgozó kiviteli vállalkozók lombardhitelének nehézségei és a szállítási viszonyok fejletlensége a kereskedelem munkáját megnehezítik.

A búza után az állat értékesítése jelentős. Régebben az élőállatkereskedelem volt a fontosabb és Európa agrárországai még ma is jobbra e téren versenyeznek egymással. Ennek azonban épúgy, mint a friss húsnak, a piaci rádiusza sokkal kisebb és világjelentőségre csak a hűtőtechnika és a konzervgyártás folytán emelkedett, amely a nagykiterjedésű legelőkön nevelt élőállat for-

galmát húskereskedelemmé alakította és így alkalmassá arra, hogy az osztályozás, vasúti és tengeri szállítás segítségével világpiaci versenyképességet nyerjen. A vágóhidak, hűtőházak, a kocsi- és hajópark, de főleg a konzervipar a melléktermékek (gyapjú, bőr, állati hullák stb) feldolgozásának és forgalombahozatalának is nagyobb lendületet adott. A húsfeldolgozás háziiparszerűleg, vagy nagyobb üzemekben sózás, füstölés, kolbászgyártás, zsírolvasztás alakjában régi értékesítési mód. Európa agrárállamai, főleg a sertéshús értékesítésénél, ma is ezt az utat követik és a legkényesebb ízlésű fogyasztók ma is ezt az árut keresik. A világforgalomban azonban alig van jelentőségük. A hűtőtechnika fejlődése, különösen a Birdseye-féle fagyasztási eljárás és a konzervdoboz légmentességének, pontos záródásának tökéletesítése, a csomagolás, a szállítási tér kihasználása, nemcsak az áru tartósításának, de az olcsó tengeri szállításnak lehetőségét is megnyitotta.

Argentína, Ausztrália, Délafrika stb. hatalmas gulyái, Ausztrália és Új-zéland juhnyájai az emberiség húsellátásának fontos tényezőivé lettek. Dietze szerint (Deutsche Agrarpolitik) már az első világháború után a világpiacra kerülő fagyasztott hús egymillió tonna volt s ennek több mint felét Argentína, egyharmad részét Ausztrália és egytized részét Uruguay szállította. A konzervgyártás évente kb. 30 milliárd doboz húst, halat, gyümölcsöt és főzeléket hoz világforgalomba. Szakértői becslés 3400 millió kg-ra teszi egyetlen amerikai konzervtröszt évi termelését, amely lassanként magából az Egyesült Államok fogyasztásából is kiszorítja a friss termékeket. Ennek következtében a világpiacra és termelésben nagymérvű változás történt, a hústermelés a fogyasztási központtól sok ezer kilométerre eltolódott. Egy magyar agráríró, Leopold Lajos, amerikai útján tanulmányozta a nagy tőkével dolgozó ipari és kereskedelmi vállalatokat, hatalmas elevátorokat, vágóhidakat, hűtőházakat, konzervgyárakat. Argentínában 10 nagy hűtőház naponta 11.000 szarvasmarhát és 25.000 juhot tud feldolgozni. Ausztráliában 54 hűtőház 6600 marhát, 60.000 juhot és 77.000 bárányt vág és ennek következtében 1 millió kg húst raktároz el. Új-Zélandban 46 húsfeldolgozó telep és hűtőház napi 4430 marha és 148.000 juh feldolgozására volt berendezve. De már Délafrikában, Braziliában stb. szintén óriási hűtőházberendezések találhatók. Ennek következménye, hogy a világ egyik legfontosabb húsfogyasztó piaca, Anglia, amely a második világháború előtt évente majdnem másfél milliárd font húst fogyasztott, ennek nagyobb részét a tengerentúlról szállította, saját mezőgazdasága marhahúsban csak 50%-os, sertéshúsban csak 38%-os ellátást biztosított. A sertéshúsnál természetesen a baconban volt legnagyobb behozatal.

A kisüzem legfontosabb piaci szolgáltatása a vegyes mezőgazdasági termények és termékek: zöldség, gyümölcs, bor, élő és vágott baromfi, tojás, tej, vaj, sajt stb. Értékesítési rádiuszuk elég szűk, többnyire a helyi piac és áralakulásuk is bizonytalan, mert országos irányárak nincs és a kereslet és kínálat kicsiny eltolódása is árzuhanást idézhet elő, sőt sokszor a romlásnak kitett terményeket eladhatatlanná teszi. A fermeléstechnikában rejülő okok mellett ez az oka, amiért a családi üzemek átállítása kertészkedésre csak a közeli fogyasztópiac felvevőképességének határain belül lehetséges. Azok az országok, amelyekben a kisüzemek túlnyomó része monokultúrára rendezkedett be (kávé, tea, gyapot, déligyümölcs stb.), de még a tejjgazdasággal túlnyomóan foglalkozók is, megfelelő tartósítás nélkül katasztrofális árhullámmáznak vannak kitéve. A mezőgazdasági technika a tartósítás terén csodás haladást mutat. A tejter-

mékek feldolgozása, gyümölcsnél és zöldségnél a szárítás, besűrités, a pasztórizálás, fagyasztás, kémiai szerek, újabb időben ultraibolyasugarak alkalmazása stb., stb. a piacképességet erősen megnövelték.

De éppen a mezőgazdasági termelés mechanizálása, a feldolgozó gyárak és szállítóvállalatok tőkeereje, a fagyasztás és a detailkereskedelem részére adott nagyarányú hitel biztosít az értékesítéssel foglalkozó vállalkozásnak monopolisztikus helyzetet a termelőkkel szemben. Minél kiterjedtebb és széttagoltabb a termelés, annál egyenlőtlenebb a gazdák szövetkezeteinek versenye is a tőke hatalmával szemben. Ennek kihatása van nemcsak egyes országok gazdáinak helyzetére, de a nemzetközi piacra is. A termeléstől különvált feldolgozóipar hatalmas raktáraival, hűtőházi berendezésével, tőkeerejével, kartellszerű megállapodásaival évek során át képes tartani az árakat az eladásnál és könnyen talál kárpótlást az agrárválság következtében potom pénzen összevásárolható terményekben. Míg a gazdák anarchisztikus termelése a piacot képtelen áttekinteni, a feldolgozó nagytőke a monokultúrára berendezett üzemek fermését (kávé, gyapot, nálunk a bor stb.) a piac teljes ismeretének birtokában jelentős nyereség és tőkeakkumuláció eszközéül használhatja föl. A mezőgazdasági válságoknak ha nem is okozója, de nem kis mértékben haszonélvezője a terményfeldolgozó nagyipar, amely kedvező konjunktúra idején a gazdák körében vállalkozási lázt és túltermelést idéz elő, amit a kereslet és kínálat egyensúlyának hosszabb tartamú megbontása válsággá növelhet, tekintettel arra, hogy a mezőgazdasági üzem nem térhet oly könnyen át más cikkek termelésére, mint az ipari vállalat.

Mezőgazdasági válságok régebben is voltak s azokkal úgy a közgazdasági elmélet, mint a gyakorlat elég behatóan foglalkozott. A vonatkozó irodalmat Szabó Miklós «Agrárválság és értékesítési politika» c. tanulmányából részletesen ismerjük. A különböző írók ezeket elemi csapásokra, nem gazdasági eredetű okokra (háború, találmányok stb.) vezetik vissza és megjelenési formájukat az alacsony árakban és a magas termelési költségekben jelölik meg. További ok a termelőterület, főleg a tengerentúliak kiterjesztése, amely különösen háború idején ölt nagy méreteket, békében pedig gyorsan vissza nem fejleszthető. Különösen Amerikában elterjedt magyarázat a túltermelés, amely a szükségleten túl jelentkező és elhelyezkedni nem tudó készletek árromboló hatására utal. (M. Ezekiel—L. H. Bean: Economic Bases for the Agricultural Adjustment Act.) A németek az okot részint a kereskedelmi spekulációban (Ruhland), részint a tengerentúli termelés alacsony költségeiben és a fő fogyasztó-államok vásárlóképességének csökkenésében keresik (Sering). Vannak mások, akik a világháború után felszínrekerült dilettáns agrárpolitikát (Holmann), a szervezetlen piacellátást (Brandt, Prinzing), végül a mezőgazdasági termelés szervezetlenségét és csekély rugalmasságát okolják (Ciriacy—Wantrup). Az oroszok a termeléssel kapcsolatos technikai átalakulásban, Ihrig Károly és Varga István a pénzérték hullámozásában és a hitelkérdésben, szóval általános közgazdasági okokban keresik a mezőgazdasági válság gyökerét. Messze vezetne, ha az agrárpolitika ezeket a véleményeket apró részletekig tárgyalná. E helyett csupán annak megállapítására szorítkozik, hogy a mezőgazdasági válság csak a világháborúk előtti és a világháborúk utáni oksorozatra és annak különböző jelenségeire tagolva tárgyalható (l. bőv. Milhoffer S. munkáit). A világháború előtt csak árnyomásról lehet szó, amellyel szemben a gazda a többtermeléssel, az intenzitás fejlesztésével és a termelés átállításával védekezhetett. Az állam részéről legerőteljesebb beavatkozás a vámvédelem volt. Az agrárválság második

korszaka, az árhanyatláson kívül, már az értékesíthetőség kérdését is fölvetette, aminek oka egyrészt a világpiacon megszűkülése, másrészt a túltermelés volt.

A békekötés után az átmeneti gyors javulást súlyos válság követte, amely különösen a gabonát érintette. 1930-ban a búza ára Chicagóban 76, Winnipegben $51\frac{1}{4}$ centre süllyedt. Hazai viszonylatban a 30-as évek folyamán a forgalom indexe az 1929. év kulminációs pontja után 100-ról 35-re, az árszínvonal 49-re, az összérték pedig 400 millió pengőről 130 millióra esett vissza. Az amerikai poolok igyekeztek ugyan intervenciók vásárlásokkal tartani az árakat, azonban ez sem segített, époly kevéssé, mint az eozinált gabonának az állaton keresztül való értékesítése. Az így megnövelt állattenyésztés Amerikában az állatértékesítés katasztrófáját vonta maga után, úgyhogy csak a húsfogyasztás és a konzervgyártás növelésével tudtak ellene némileg védekezni, Argentínában pedig az állatállomány egy részének elpusztításával. A válság azután kiterjedt a kisebb mezőgazdasági terményekre is. Volt idő, amikor Amerikában a vaj olcsóbb volt, mint a kocsikenőcs és a bőr drágább, mint az élőállat. Európa megcsökkentett fogyasztási erejét kölcsönökkel igyekeztek alátámasztani, ez azonban sikerre nem vezethetett, mert a kamatokat és tőketörlesztést Európa csak ugyanazokban az exportcikkekben fizethette volna, amivel Amerika rendelkezett. További orvosság lett volna a termelési költségek és a termőterület csökkentése, de mindez a válságot megszüntetni nem tudta, mert a legtöbb államban az érdekelt felek önszorgalma nem bizonyult elegendőnek, az európai országok pedig az árrombolás hatását éppen a többtermeléssel igyekeztek kivédeni. Az agrárválság megoldásánál csak a piacok megszervezése, sőt ezen túlmenően és ezzel kapcsolatban a termelés átszervezése nyújthat segítséget. Egyes államok ebben az irányban már az első világháború után megtették a szükséges lépéseket. Különösen az orosz ötéves tervnek érezhető ezirányú hatása azokra az államokra is, amelyeknek gazdasági rendje a magántulajdonon és a gazdasági szabadságon épült. Ezek az országok a bajbajutott üzemágak megsegítése végett eleinte a szövetkezeti szervezkedés útján igyekeztek a termelés irányítására, az értékesítés biztosítására és az árrombolás megakasztására. Minthogy azonban a gazdasági válság elmélyülése ezirányú törekvéseiket hatástalanította, fokozatosan kénytelenek voltak az állam hathatósabb és elmélyülő beavatkozását igénybevéve, elzárkózó értékesítési politikát kezdeményezni.

3. §. Értékesítési politika.

A piac befolyásolása. — Az állam értékesítési politikája. — Az értékesítési politika eszközei és bírálatuk. — A tözsdei ügyletek szabályozása. — A vámvédelem formái és hatásuk a termelésre, a fogyasztásra és a külkereskedelmre. — A külkereskedelmi forgalom befolyásolásának módjai. — A behozatal és kivitel megszervezése. — A termelői és piaci ár alakulásának kérdése. — A túltermelés, illetve az árcsökkenés megakadályozása. — Ár- és piacbiztosítási eljárások. — A mezőgazdasági értékesítő szövetkezetek feladata. — A gabonarakktár, állatértékesítő, vágóhíd-, tej-, tojás-, gyümölcs-, zöldség- és borértékesítő szövetkezetek működése. — A piac- és árbefolyásolás újabb módjai. — A kereslet és kínálat összhangbahozatalának fontossága. — Az értékesítés biztosításának útja. — A világpiacon áralakulás kérdése. — Az állam újabb értékesítéspolitikai eljárásai. — Kontingentálások, monopóliumok, a kompenzációs, illetve klíring-rendszer. — Nemzetközi termelés- és értékesítésügyi intézkedések. — A piaci szervezet szabad működésének fontossága.

Az értékesítési politika céltudatos beavatkozás a kereslet és kínálat szabad áralakulásába. Magába foglalja tehát egyrészt a kereslet és kínálat megszervezését, irányítását, más oldalról a piaci szerkezet tervszerű befolyásolását, esetleg

megváltoztatását is. A politika szót nem szabad szoros értelemben magyarázni, hiszen nem csupán állami beavatkozásról lehet szó, hanem olyan intézkedésről, magatartásról vagy kezdeményezésről, amelyeknek alanya a szemben álló felek alkalmi vagy állandó tömörülése a mezőgazdasági termények forgalombahozatalánál, esetleg az áralakulás befolyásolására. E tekintetben a kínálat vagy kereslet oldaláról a szövetkezeteknek, vagy a kereskedelem részéről a kartelleknek lehet szerepe. Értékesítési politika alatt azonban az esetek túlnyomó részében az állami beavatkozást értjük, amely lehet közvetett, mint a közlekedés kiépítése, a hírszolgálat és a tarifapolitika, sőt a termelési utasítások is idesorolhatók. A közvetlen beavatkozás felöllelheti az árvédelmet (védvám), vagy a hadigazdálkodás keretei között a szükséglet és a termelés viszonyának megállapítását, a behozatal és kivitel irányítását, a világpiactól függetlenített árak összehangbahozatalát a hazai termelési költségekkel, az irányarat, hatósági árat, továbbá az irányított gazdálkodást és tervgazdaságot, végül a teljes autarchiát és monopóliumot.

Végeredményben az állam értékesítési politikájának minden iránya a hazai mezőgazdálkodás védelmét jelenti a világpiaci árak okozta válságokkal szemben. Miután előző szakaszban az agrárválságnak az első világháború előtti és az azóta jelentkező két korszakát különböztettük meg: ennek megfelelően kell az állami beavatkozás két azonos célkitűzésű, de eltérő eszközökkel dolgozó irányát is megjelölni. Az első korszakban az állam a tengerentúli országok versenyével szemben csak a belföldi árakat kívánta védeni és e célból a védvamos politikának az iparfejlesztésnél jól bevált eszközét használta kisegítésképpen a monopolisztikus törekvésekkel szemben, míg a második korszaknak közgazdasági szempontból sokkal kiterjedtebb munkája a belföldi piac vásárlóerejének teljes biztosítását célozta a hazai termények és termelők számára, agrárexportországoknál ezenfelül a külföldi piac megszerzését. A fogyasztót illetőleg célkitűzése az ellátásról való gondoskodás volt. Amint már erre fentebb utaltunk, az értékesítési politikával szemben az első korszakban sokkal keményebb kritika és ellenállás mutatkozott, mint a másodikban. A világszerte elméletben és gyakorlatban uralkodó szabadkereskedelmi irány az áralakulás mindennemű befolyásolása ellen állást foglalt s közben nem vett tudomást a szabadverseny deformációjáról, amely a kereskedelem számára nemcsak a világpiacon, de a belföldi áralakulásnál is monopóliumokat teremtett. Az agrár- és iparállam vitájában tárgyalt kérdéseken kívül főleg a közvetítőkereskedelem és annak tőzsdei spekulációja került az állami beavatkozás központjába. A tőzsde reformjára vonatkozó kívánságnak az volt az elvi alapja, hogy a nagytőke a mezőgazdasági termelés eredményét tetszés szerint megsokszorozni nem tudván, a kész terményeket igyekszik évente többször megforgatni. A newyorki tőzsdén 1885—1893 terjedő évek átlagában a fedezetlen határidős üzlet kínálata 36-szor annyi búzát vett és adott el, mint az USA egész termése. Az így mesterségesen felszaporított kínálat az értékesítés kilátásait jelentékenyen rontotta s ezért a gabonaimportáló országokban nemcsak a határidőüzletet tiltották el, hanem igyekeztek a tőzsde vezetésében, a tőzsdei bíráskodásban, a tőzsdei szokások és szabályok végrehajtásában a gazdáknak megfelelő befolyást biztosítani. A tőzsde autonómiájának fönntartása mellett az arbitrálással, az üzletkötésre jogosítottak megválogatásával megnehezítették, hogy a reális gabonakereskedelem kárára úzótt fiktív üzletkötések, az árak mesterséges felhajtására, vagy letörésére irányuló, sokszor óriási veszteségeket okozó ringek magának a tőzsdének

hitelképességét, vagy az ennek alapjául szolgáló bizalmat megingassák. Gondoskodtak a vasúti szállítások, beraktározások ellenőrzéséről és a warrans-hitel szigorú kautélákhoz kötéséről. Ezek az intézkedések kiegészítést nyertek egyes országokban az őrlési forgalom és a szabadraktár intézményének megszüntetésével is. A fejlettebb malomiparral rendelkező országokat, de talán az erőtakarmányt vásárló gazdákat is, súlyosan érintette az az intézkedés, hogy a feldolgozás céljaira nem lehet gabonát külföldről behozni és a lisztet kiszállítani, mert ha igaz is, hogy a vámmentes raktárak készlete a kínálatot fokozza és így az árakat nyomja, a malomipar sok munkást foglalkoztat és a nemzeti jövedelmet gyarapítja. Ez az intézkedés tehát csak néhány országban lépett életbe.

Sokkal átfogóbb és a mezőgazdaság sorsát nagyobb mértékben befolyásoló kérdés volt a vámvédelem. A gabona vámvédelme szembeállította nemcsak a fogyasztót és a termelőt, de a gazdák különböző rétegeit és a mezőgazdálkodás különböző ágait is egymással, aszerint, hogy mennyiben voltak érdekeltek a gabona áralakulásában. A fogyasztás és termelés különvált érdeke az iparállam és agrárállam ellentétében csúcsosodik ki. Főntebb már láttuk, hogy katonai szempontból ennek veszedelmét eléggé mérlegelték, de utaltak arra is, hogy a kenyérhiány a bevételre szoruló országokat, rendkívüli körülmények között, mennyire függvényévé teszi a mezőgazdasági terményekben gazdagabb országoknak. Eltérő volt a gabonatermelő és az állattenyésztő vagy kvalifikált mezőgazdasági terményeket előállító üzemek álláspontja is. Az ország elzárkózása az erőtakarmány behozatala elől súlyosan érinti az állattenyésztő kisgazdát, viszont a gabonatermelő nagyüzem prosperálásának kedvez. Ezt az érvet Brentano hangsúlyozta ki legerősebben, de vele szemben azt az ellenérvet hozták föl, hogy ha a gabonatermesztés dekonjunktúrája maradandó lesz, ez a piac számára termelő nagyüzemeket kényszeríteni fogja termelésüknek az állattenyésztés vagy a kvalifikált termelvények szerinti átállítására és ez esetben a kisüzemek speciális termelési ágai a belföldi piacon lesznek a verseny áldozatai. Ez az érvelés a hazai viszonyok között a 30-as évek elején beköszöntött borkrízisben nyert bizonyítást, amelyet nem kis mértékben a 100 holdas szőlőüzemek kínálata idézett elő, világvonatkozásban pedig igazolta az agrárkrízis hatásának átterjedése a gabonáról az állattenyésztésre és a kisebb mezőgazdasági cikkek áralakulására.

A vám lehet finansziális, amelynek forgalmi adójellege van, lehet nevelő, harci vagy védővám. Alábbiakban főleg utóbbiról szólunk. Az Alapvetésben láttuk, hogy List Frigyes a szabad piaci áralakulást elsősorban az ipar szempontjából támadta s ennek fejlesztése érdekében ajánlotta a védvamos rendszert. Az agrár- és iparállam vitájában Wagner és követői List tanai nyomán követelték a belföldi mezőgazdaság számára a termelési költségekkel arányban álló árvédelmet a kereskedelmi szerződésekből és az azok kiegészítő részét képező vámtarifákban. Az autonóm vámtarifa minimális vámtételei jelezték azt a határt, amelyen alul a kormány a kereskedelmi szerződésekben nem mérsékelheti a védelmet, a maximális vámtétellel pedig a törvényhozás megkötötte a kormány kezét e határon túlmenő vámemelésben. Utóbbi különösen a harci vámtételek felhasználásának szab határokat a kereskedelmi tárgyalásoknál.

Az agrárpolitika igyekszik a vámkérdés szempontjainak objektív mérlegelésére. Az agrárvám nem lehet a mezőgazdasági termények indokolatlan áremelésének eszköze, csak a termelési költségekkel arányban nem álló árcsökkenésnek akadálya, tehát mérlegelni kell a közgazdasági életre gyakorolt összehatását,

különösen azt, hogy a fogyasztást és az ipari termelést mily mértékben terheli. A védővám nem arra való, hogy annak segélyével elmaradott és a haladástól húzódó néprétegeket tartson ki az állam, hanem hogy az árakat egyenletesebbé téve, a termelőket a válságokon keresztülsegítse, csökkentve rizikójukat és buzdítva őket az intenzív termelésre. A vám csupán eszköz a váratlan árhanyatlás megakadályozására, nem pedig az árak megkövesítésére.

Arra is gondolni kell, hogy az egyszer megszokott segítségről nehéz lemondani. A védővám által előidézett mesterséges áremelkedés nem teremt új javakat s ezért a termelési feltételeket csak momentán tudja kedvezőbbé tenni. A védővámot nyomon követik a kartellek és különböző monopóliumok, amelyeknek hatása épúgy sujtja a mezőgazdaságot, mint a vámvédelem hiánya. Figyelembeveendő az is, hogy a gabonavámok teljes mértékben nem érvényesülnek a gazda javára, mert az árjavulás egy részét az ipari és mezőgazdasági munkásoknak az élelmiszerdrágulást követő béremelése és ezzel kapcsolatban a termeléshez szükséges nyersanyagok, szerszámok áremelkedése nyeli el. Különösen a szociális olló von el sokat a vám hatásából. De még az sem egészen biztos, hogy a vám az árat minden esetben emelni fogja, mert a keresletnek és kínálatnak sok más tényezője is van s így nem tudható, hogy a vámot ki viseli, az export- vagy importország. A gabonavámok csak azoknak a gazdaságoknak jelentenek hasznot, amelyeknek általános közgazdasági helyzete (hitel, közlekedés stb.) és terméseredményei a befektetésekkel szemben kedvezőek; rossz termés esetén a gazdának határozott kárára van a gabonavám. Strakosch szerint a vámvédelem csak a nagyhozamu és kedvező munkabérékkel dolgozó üzemeknek hoz hasznot. Brentano főleg azért támadja a gabonavámokat, mert ezek a földjáradékot s így a föld árát emelik s ez ismét visszahat a termelési költségekre, tehát egy végtelen csavar keletkezik, amely sem a termelést nem mozdítja elő, sem az üzemi módszereket nem javítja, végeredményben tehát sem a fogyasztásnak, sem a termelésnek nincsen javára. A gabonavámok emelése kenyérrágulást és a fogyasztás csökkenését idézi elő s ezzel a mezőgazdasági áralakulásra is hátrányosan hat. Viszont Brentanóval szemben Hellferich megállapítja, hogy 1888-tól 1913-ig mind az élelmiszerek, mind a nyersanyagok fogyasztása emelkedett, annak dacára, hogy ebben az időben tért át Németország a védővamos rendszerre. Hellferich azonban nem vizsgálta végig Brentano másik súlyos ellenvetését, hogy a kenyérrágulás más élelmiszerek (hús, tej stb.) és az iparcikkek fogyasztását érinti. Pontos háztartási statisztika híján általánosságban utal csak a jólét emelkedésére a vámvédelem korszakában. Annyi valószínűnek látszik, hogy a vámvédelem a megélhetést drágítja és más termelési ágak költségeit emeli. Minél több cikk élvez vámvédelmet, annál magasabbak egy ország termelési költségei. Viszont kétségtelen, hogy e nélkül a belföldi agrártermelés intenzív fejlődése sok esetben megakad, sőt a válság következményei az egész mezőgazdaságot sujthatják.

Külön vizsgálendő az a kérdés, hogy az agrárvám kizárólag a nagyüzem érdekeit szolgálja-e, vagy az egész mezőgazdaságét, miután az előbbi túlnyomórészt gabonát értékesít, míg a kisüzem főleg állatot, viszont a gabona erőtakarmányul is szolgál. Az kétségtelen, hogy a vámvédelem az önellátó családi üzemet kevésbé érinti és hogy a gabona sok kvalifikált élelmiszer (liszt, hús, tej stb.) nyersanyagául szolgál. Aereboe Dánia példájára hivatkozik, amelynek virágzó tejgazdaságát az olcsó takarmánybehozatal alapozta meg. Brentano is utal arra, hogy az angol gabonavámok eltörlése az ottani állattenyésztést, főleg a tejgazdaságot rentábilisebbé tette, mint azelőtt a gabonatermesztés volt.

Viszont Ostermayer, a bécsi mezőgazdasági főiskola professzora megállapítja, hogy a mezőgazdaságban szigorúan elhatárolt gabona és állattenyésztő üzem nincs, különösen a parasztgazdaságnál s így a gabonavám egyaránt érdeke minden üzemtípusnak. A vámkérdést termelési, sőt közigazdasági kapcsolataiból kiragadni nem lehet, az főleg a külföldi relációkkal van szoros összefüggésben.

A vámvédelem csak addig hatályos, amíg a hazai termelés a belföldi szükségletet meg nem haladja. Ezért más a helyzete a kivitelre vagy behozatalra utalt országoknak. De különbség van a között is, hogy szabadkereskedelmi, vagy protekcionista államok-e a felek, akik tehát egymásnak kénytelenek engedelményeket tenni. Amint erre már utaltunk, a világháborúk előtt az állam csupán árvédelemre törekedett, aminek érdekében rögzített vámtételeket alkalmazott, amelyek éveken át oltalmazták a belföldi árakat. Más oldalról az exportot behozatali jegyekkel igyekezett előmozdítani, mindkét eszköz alkalmazásánál azonban szabad teret engedett a magántevékenységnek. Ez élt is a szabadsággal, főleg amikor rossz termés esetén a különböző gabonaféleségek behozatali jegyeit kompenzáció céljaira használta föl (pl. rozsét árpára). Egyes országok a kompenzációt csak oly mértékben engedték meg, amennyiben gabonabehozatalra állandóan vagy csak rossz termés esetén volt szükség. A kivittelt előmozdították még az agrárhitel, a tarifális kedvezmények, közraktárak, a szállítási eszközök fejlesztése stb., de főleg az exportprémium.

A kiviteli politika szoros összefüggésben áll a behozatallal, egyrészt az egyes országok árucseréje, másrészt a vásárlóerőnek a csere megnehezítése folytán bekövetkező csökkenése miatt. Mérlegelni kell tehát a várható következményeket. Az agrárbehozatal csökkentése csak akkor kívánatos, ha ezáltal a termelőket valóban meg lehet erősíteni egzisztenciájukban a nélkül, hogy a népesség kereseti viszonyaival arányban nem álló terményárak a belföldi vásárlóerőt gyöngíténék. Brentano szerint helyesebb a vámvédelem hiányából eredő járadék-hullámzást intenzívebb mezőgazdasági termeléssel kiegyensúlyozni. Az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása alatt különösen a balkáni élőállatbehozatal tilalma nagy mértékben megnehezítette az oda irányuló ipari kivittelt. De közvetve is visszahat a védővám a kivitelre, mert az a piaci árakban kifejezésre jutván, a termelési költségeket növeli. A mezőgazda drágábban jut az iparcikkekhez és vice versa. Éppen ezért azok a termelők, akik cikkeiket külföldön kénytelenek értékesíteni, mindenkor ellene vannak a védővamos rendszernek s a nemzetközi szabadforgalom mellett foglalnak állást.

Ugyanilyen megítélésben részesítik a külforgalom megkötésének egyéb eszközeit is, mint pl. a behozatali és kiviteli tilalmakat, állategészségügyi, áruvizsgálati, szállítási stb. rendelkezéseket, amelyeknek tulajdonképpeni célja a külforgalom megnehezítése. Hogy ezeknek a segédeszközöknek sokszor súlyosabb hatása van, mint magának a vámtarifának, két példával igazolható. A Monarchia fennállása idején az Osztrák Állam a magyar friss gyümölcs kivittelt Németország felé egy mindössze 10 km-es vasútvonal segítségével béníthatta meg oly módon, hogy a kassa—oderbergi vasút közvetlen áruszállító kocsijainak átmenő forgalmát napokig ide-oda tologatással nehezítette, amely idő alatt az áru nagyrésze tönkrement. De tarifális akadályokkal is lehet a külforgalmat hátrányosan befolyásolni. Csehszlovákia egyidőben a lengyel szénnek budapesti értékesítését olyan magas díjtételekkel tette lehetetlenné, hogy olcsóbb volt annak a tengeren és a Dunán való több ezer km-es szállítása, mint a 100—150 km-es vasúti út.

A vámtarifát kiegészítő ezen rendszabályok egyébként a legtöbb kedvez-

mény ellensúlyozása céljából nyerne alkalmazást, amely a szabadkereskedelem korszakának védőfegyvere volt az egyes államok szomszédos áruforgalmának vámpolitikai alátámasztására törekvő, kölcsönös szomszédosági vagy viszonszósági (preferenciális) szerződésekkel szemben. A legtöbb kedvezmény elve t. i. kiterjesztette a két szerződő állam által egymásnak adott előnyöket minden más, nem szerződő államra is és így azokat lényegben véve értéktelenné tette.

A vámoknak árvédő hatását bizonyos mértékig prémiumokkal is lehet pótolni, amelyek kevésbé ütköznek a külföld érdekeibe. Minden államnak legbiztosabb fogyasztópiaca a saját területe s minthogy itt szuverén, módjában áll ezt a területet akár az ipar, akár a mezőgazdaság számára biztosítani, míg a külföldi összeköttetésnél más állam akarata dönt és bármennyire híve a szabadkereskedelemnek valamely ország, ha egyszer a másik el akar zárkózni, ezt végtelenségig fokozott kiviteli prémiumokkal sem tudja megakadályozni, eltekintve attól, hogy tulajdonképpen a prémiumokban más ország számára fizet az állam adót.

A világháborúk előtt a vámvédelem merev rendszere és a kiviteli jegyek, kiegészítve az agrárpolitika más segítőeszközeivel, évek hosszú során át egyensúlyban tartották nemcsak a mezőgazdasági árakat, de a viláfgazdaságba kerülő termésmennyiségeket is. A földkerekségen minden hónapban arattak valahol s ez és a szállítási eszközök fejlettsége a katasztrófális termések okozta árhullámozást kiegyensúlyozta. Az eredetileg súlyosnak tetsző rögzített vámtételek is idővel beolvadtak a termelési költségekbe. De a fönt vázolt strukturális változások lassankint az eddig szabadkereskedelmi országokat is kényszerítették, hogy a belső és külső piacon úgy a kereslet, mint a kínálat oldalán a protekcionizmus kiépítésére törekedjenek. Ez eleinte a régi nyomokon haladt, csak a merev tarifátételeket alakította át a politikai és gazdasági élet hullámozásának megfelelően mozgó vámokká, a kiviteli prémiumok rendszerét pedig kiviteli intézetekkel támasztotta alá, amelyeknek a belföldön gyűjtőszervei és tárházai, külföldön pedig expozitúrái voltak.

A mozgó vámtételek a belső piac árvédelmét jelentik a gyakorta változó terményárakkal szemben, de mint a gazdasági háború fegyverét sokszor politikai szempontok irányítják. A világpiaci és a belföldi termelői árak különbségeinek kiegyenlítését célozza az ezzel arányban mozgó vámtarifa. Miután ezt a törvényhozás állapítja meg, a szabadkereskedelmi rendszer hívei állást foglaltak mellette, tekintettel arra, hogy a magánkezdeményezésnek is teret enged. Viszont a közösségi gazdálkodás hívei inkább a behozatali központok engedélyezési gyakorlatát ajánlják, hangoztatván, hogy a szabadság, amely szerint mindenki azt, annyit és akkor hoz be, amikor ez neki tetszik, csak látszólagos, mert a rövid időközökben gyakorta bekövetkező árváltozás illuzóriussá teszi az árhoz igazodó vámtételek törvényhozási megállapítását. A hosszabb időre, hatóságilag megállapított skála hamar elveszti rugalmasságát, ha pedig a kormányzat a vámtételeket bármikor megváltoztathatja, egyetlen kereskedő sem tud a határátlépéskor megállapítandó díjak miatt pontos kalkulációt készíteni. A mozgó vámtételeket egyébként már az angol, francia, sőt az osztrák merkantilizmus is alkalmazta. Az év első felében a behozatalt magasabb vámokkal nehezítették meg, amikor pedig a hazai gabona elfogyott, az év második felében tértek át az alacsonyabb tarifára. A rendszert a készletgyűjtés spekulációja buktatta meg, reális gabonakereskedő csak nagy rizikóprémiummal mert kötést csinálni.

A másik védekező módszer a behozatali központ munkája, a kínálat meg-

szervezésénél és a termelés irányításában. Eszköze stabil szükségleteknél a behozatali tilalom vagy a behozatali kontingens, ha a fogyasztás más pótcikkekre nem terjed ki és a kontingens nincs túlmagásra szabva. A gazdasági szabadság előnye azonban más orvoslási módokat is ajánlottak az árhullámzás káros következményeinek kiküszöbölésére. Ezek között a szabad piaci szerkezet lényegét legkevésbé érintette az az elgondolás, amely a tengerentúli versennyel szemben az agrárkiviteli országok belső fogyasztásának emelésével és a népesség táplálkozásának minőségi javításával igyekezett a túltermelést és az árcsökkenést kiegyensúlyozni. Így pl. a búzakérdést a kenyér árán keresztül, amelyben a kereskedelmi és feldolgozási költségek jelentékenyek. Viszont a kenyérfogyasztás kevésbé rugalmas, az alsóbb társadalmi osztályok élelmezési szokásai és szegénysége miatt s az árcsökkentés nem növeli eléggé a keresletet. Laur szerint erre különösen a húsfogyasztás emelése volna alkalmas, aminek az a megbecsülhetetlen előnye is megvan, hogy kiegyenlítést jelent a gabonatermesztő és állattenyésztő gazdák különböző érdekei között. Laur szerint az ember évi kalorikus táplálékának szolgáltatására burgonyafogyasztás esetén 0.56 ha, kenyérfogyasztás esetén 0.153 ha, tejfogyasztás esetén 0.333 ha, sertéshúsfogyasztás esetén 3.300 hektár termőterület szükséges. Magyar viszonyok között, Lipták szerint, ezek a számok a következőképpen alakulnának: burgonyafogyasztás esetén 0.188 hektár, kenyérfogyasztás esetén 0.227 hektár, tejfogyasztás esetén 0.800 hektár, sertéshúsfogyasztás esetén 1.200 hektár. A fogyasztás minőségének megváltozása évi 300.000 vágómarha, 4 1/2 millió sertés és napi 5 millió literrel több tejfogyasztás esetén 4 1/2 millió hold eddig gabonatermő terület hozadékának belföldi értékesítését biztosítaná. Ennek a megoldásnak viszont a húsárak magassága állja útját, különösen a friss húsnál (a szalonna és a friss sertéshús árkülönbsége 80%, a marhahúsé még nagyobb). Lipták szerint 1000 kalória ára Budapesten normális gazdasági körülmények között kenyérben kb. 12 fillér, zsírban 16, kövér sertéshúsban 27, félkövér marhahúsban 98 fillér, ami a búzakérdésnek az állattértékesítésen keresztül történő megoldását fölötte megnehezíti. Egyébként figyelembe veendő az a körülmény is, hogy a kvalifikált cikkek fogyasztásának emelkedése a tömegcikkek rovására megy s így az egyes termelési ágak jövedelmezősége és egyes üzemkategoriók helyzetjavulása nem egyenértékű a mezőgazdasági termények biztosabb elhelyezésével, az egész mezőgazdasági termelés árproblémájának megoldásával és a nemzeti jövedelem emelkedésével. A fogyasztás hatalmi rendezése már az értékesítési politika autarchiás fázisába tartozik.

A szabad piaci és a kötött értékesítési politikának határán van a kínálat szűkítését célzó törekvés; továbbá a termények vízi és szárazföldi útvonalainak kiépítésével, a szállítóképesség fokozásával, raktárak létesítésével stb. támogatott agrárkartell, amely a selejtes áru versenyét távontartva igyekszik a piacot és az árakat biztosítani. Az agrárpolitika általában véve a kartellek, mint a termelést korlátozó intézmények ellen foglal állást, de a fenyegető gabonakrízissel szemben a kartelleknek a termelés korlátozását, az értékesítési piac határvonalainak megjelölését, a kereslet és kínálat szabad játéka által előidézett árzuhanásnak megszüntetését célzó törekvését jogosnak ismeri el. Az erre irányuló kartellek természetesen, ha nem is az állam által támogatott de nem is háborgatott magánlétesítmények lettek volna és különösen a nyersanyagok, élelmiszerek árát biztosították volna az egyes nemzetgazdaságok vagy a nemzetközi piacok eladási feltételeiben. Tekintettel arra, hogy ezek a megkötések az ország termelőképességét

erősen befolyásolják, csak egyes cikkekre vonatkoztak volna és csak ezekre létesítettek volna monopolszerű eladási szervezeteket. Az általuk elérhető áröngítés természetesen a kifizogasztót érinti legközvetlenebbül, mert amint ezt már említettük, a hatalmas vállalatok nemzetközi beszerzései a világpiac minden lehetőségét ki tudják használni, sőt a tengerentúli nyersanyaggal való ellátást biztosító ültetvényeket is létesíthetnek. Természetesen a kiviteli kedvezményekkel támogatott és állami hitellel megkönnyített intervenciós vásárlás az agrártermelőnek nem szolgál teljes mértékben a javára, mert a kartellek kontingense a normális kereslet oldaláról kikapcsolódott volna.

Az értékesítési politika másik eszköze védekezés a piaci és majori árviszonyok túlzott különbsége ellen. A kereskedelmi költségeket törekszik kiegyenlíteni a fogyasztók és termelők közti fogalom útjának megrövidítésével. A közvetítő kereskedelem kikapcsolása nemcsak a belső, hanem a külső forgalomnál is, mind az értékesítésnél, mind az anyagbeszerzésnél a kereskedelmi nyereségnek szétosztását jelenti a fogyasztó és a termelő között, ami a direkt hasznon kívül a fogyasztás emelkedését és közvetve az áraknak ezzel kapcsolatos javulását eredményezné. Ez természetesen visszahat a termelésre is, mint ahogyan az angol fogyasztási szövetkezetek szervezett bevásárlása a dán ksigazdákat tejtermelő szövetkezetekbe tömörítette. Dánia mezőgazdaságának átállítása kvalifikált tejtermelésre attól az időtől kezdve ölt nagyobb arányokat, amikor a tejértékesítés és a termelési költségekhez igazodó fix ár biztosítva lett. Kanadában és az Egyesült Államokban a nagyobb termelők is igyekeztek a szövetkezeti gabonarakthálózat segítségével a vasúti és hajózási csomópontokon ömlesztve tárolt és különleges berendezéssel kezelt gabonakészleteik értékesítésénél a gabonakereskedők monopóliumát megtörni. Természetesen ezek a vállalkozások csak akkor eredményesek, ha a reális kereskedelem praxisát követve a tőzsdei spekulációtól tartózkodnak, mert nem csupán a készletek gyarapodása vagy csökkenése, hanem a fogyasztópiac vásárlási erejének változása is katasztrófát idézhet elő és a tekintélyes nagyságú befektetések pusztulását vonhatja maga után, amint ez az első világháború előtt a németországi nagy gabonarakthárszövetkezeteknél, a világháború után pedig az amerikai pooloknál bekövetkezett.

A mezőgazdasági termények értékesítésével foglalkozó szövetkezeteknek legfontosabb feladata a termények összegyűjtése, tárolása, osztályozása, szabványosítása, esetleges feldolgozása és ha a ksigazda terményeiről van szó, a termelők szövetkezeti nevelése, hogy a piac igényei szerint minőségi termelésre törekedjenek. A fogyasztó t. i. az általa megszokott árut keresi és különösen a kisebb mezőgazdasági terményeknél nagyon igényes. A mezőgazdaságban a különböző árucikkek nagytömegű, minőségben állandó, egységes csomagolású és márkázott kínálata az eladási lehetőséget fokozza, valósággal nemzetközi piacot teremt bizonyos mezőgazdasági cikkek részére. Különösen a termelési és a fogyasztási szövetkezetek értek el szép eredményeket (pl. dán vaj, amerikai alma) a kínálat koncentrációja és a tömegfogyasztás átalakítása terén. A minőségi termények eladásánál nagy szerepe van az osztályozás ellenőrzésének, amely kivitelre csak megfelelő árut enged s ezt a szállítás előtt szigorú vizsgálattal biztosítja. A mintaszerinti eladásnál a leszállításnak is megfelelőnek kell lennie, és itt van jelentősége a szövetkezeti iskolázásnak, mert e nélkül nemcsak az ár, de a piacképesség csökkenésével is számolhat a selejtes árut szállító. Gondosan kell tehát válogatni az árut és a kevésbé piacképesnek házi fogyasztásával

vagy feldolgozásával igyekezni az értékesíthetőség és legtöbb esetben az árak biztosítására is. De a szövetkezeti szervezkedésnek sokszor a termelésig le kell hatolnia, így különösen a nálunk nagyon is heterogén gyümölcstermelés egységesítésére kellene törekednie. A kereskedelmi költségek racionalizálása is árjavítást jelenthet. Az értékesítő szövetkezeti mozgalom t. i. egyike a legnehezebbnek, nagyfokú kereskedelmi iskolázottságot és kereskedelmi ismereteket kíván. Az áru összegyűjtésén és az osztályozáson kívül ismerni kell a többnyire távolfekvő piac viszonyait, szokványait, üzleti szokásjogát. Az áru összegyűjtésénél, különösen ha kistermelők árujáról van szó, a szövetkezeti munka előnyös, viszont a piacok felkutatása és a nyerstermények feldolgozása, de a konjunktúra felhasználása is rizikóval jár, e tekintetben tehát az egyéni vagy részvénytársasági vállalkozás munkája eredményesebb. Ezért fontos, hogy a szövetkezet lehetőség szerint valamely fixfogyasztásnak (kórház, internátus, Franciaországban a katonaság stb.) ellátására törekedjék, a szerződéses szállítás t. i. a rizikót lényegesen csökkenti. Szükséges azonkívül, hogy a különböző, de ugyanazon termény értékesítésére törekvő szövetkezetek egységes elvek szerint járjanak el és egymás ellen éles versenyt ne folytassanak.

Az értékesítő szövetkezetek közül talán legrégebb a gabonaraktárszövetkezet, amelynél a gabonának helyettesíthetősége teszi lehetővé a különböző minőségű áruknak egyenlegrehozatalát. A raktárszövetkezet amellet, hogy a gazdának szükséges üzemi hitelt biztosít, a gabonát piacképes állapotba hozza. A kisebb gazdáknak a gabona tisztításához, osztályozásához megfelelő eszközök sem állanak rendelkezésére, annál kevésbé a helyiség, ahol az árut eladásáig megőrizhetné. A szövetkezeti gabonaraktár a gabona értékét emeli a nélkül, hogy a technikai munka fejében a gazdát nagyobb költség terhelné. A szövetkezet vezetősége állandó figyelemmel kíséri az áralakulást, a termelőre legkedvezőbb eladási időpontot állapít meg és állandó készlettel rendelkezvén, közvetlen kapcsolatot létesíthet a malmokkal és a tőzsdével, ezért jobb árakat érhet el és a nagyobb fajsúlyú és sikértartalmú gabonát bonifikálhatja. Nagy szerepe van ezenkívül a vetőmagakciónál is.

A gabonaraktárszövetkezet szerepelhet akár mint önálló nagyobb vállalat, akár mint egy más, különösen hitelszövetkezet üzletága. Lehet nagyobb technikai és kereskedelmi felszereléssel bíró vállalat is, mint Északamerika pooljai, lehet a közlekedési eszközök mellett kiépített, kisebb szövetkezeti raktárhálózat, lehet magában álló kisebb tárházzszövetkezet. Üzleti praxisában támaszkodhatik egyes nagykereskedelmi malmoknak, a hadseregnek vagy fogyasztási szövetkezeteknek ellátására, amely esetben inkább az áru összegyűjtésén van a hangsúly és a kockázat is kevesebb, mintha közvetlenül a tőzsdén értékesít. Ha szövetkezeti központokkal áll kapcsolatban, a kisebb önálló raktárszövetkezet is, az ügynöki és közvetítői díjak kiküszöbölése, a közös tárolás, a fuvardíjtételekben eszközölt megtakarítás révén jelentékeny nyereséget biztosíthat a tagjainak. Ha a nagy kereskedelmi vállalatok számára végez gyűjtőmunkát, sokkal jobban megfelel számára az à metá-üzlet, melynél a termelő meghatározott áron adja el ugyan a gabonáját, azonban az esetleges veszteség, vagy a nyereség felerészén osztozik. Szabadpiaci szervezet mellett előfordul az is, hogy több raktárszövetkezet egyesülve, közös gabonaeladási irodát létesít és ez csekély jutalékért szerez információt a tőzsdei gabonaárakról, a vásárlókat felkutatja és hetenként közli azokat az árakat, amelyeken az illető helyi szövetkezet gabonát vásárolhat.

A gabonaraktárszövetkezet legnagyobb gondja a tárházak felépítése és berendezése, mert a nagy tőkelekötéshez a tagok nem elég erősek. Ezért rendszerint az állam szokott a tárházak építéséhez megfelelő segítséget adni, nálunk és Németországban az első világháború előtt kisebb mértékben, Amerikában, a háború után, nagyobb arányban. Általában törekedni kell mind az építkezésnél, mind a kezelésnél a legnagyobb takarékosagra. Ez sokszor az értékesítés rizikóját is képes kiegyensúlyozni. A gabonaraktárszövetkezetet munkájában sokszor malom- és sütőszövetkezet is kiegészíti. A malomszövetkezet kereskedelmi őrlésének nagy előnye, hogy korpát biztosít a szövetkezeti tagoknak; a gabonának kenyérré való feldolgozása pedig hathatósan támogatja a fogyasztási szövetkezeteket.

A szövetkezeti értékesítés egyébként nemcsak a gabonára, de más mezőgazdasági cikkekre is kiterjedhet. Így vannak állatértékesítő szövetkezetek, amelyeknek célja a tenyészállat és haszonállat jobb eladása, másrészt a vágóállat forgalombahozatala. Vannak állathízlaló szövetkezetek is. A sovány sertést, marhát, baromfit szövetkezeti telepeken hízlalják. A vágóhídi szövetkezet a friss hús értékesítésével foglalkozik, ami elég kockázatos vállalkozás az esetben, ha állandó fogyasztóközönség nincs és így a szükségletet nem ismeri. A fogyasztóközönség ízlése különböző és ennek kiszolgálásánál az individuális üzemek előnyben vannak. A vágóhídi szövetkezeteknek azonban külön nyeregsége a vágás melléktermékeinek, főleg a hulladékoknak (faggyú, bőr, vér stb.), továbbá a füstölthús, szalonna és konzervtömegáruk értékesítése.

Fix kereslet esetén egyetlen értékesítő szövetkezetnek sincs olyan átütő ereje, mint a tejszövetkezetnek. Szolgáltatása jelentékenyen meghaladja az értékesítés körét és belenyúlik az üzemvezetés kérdésébe is. Dánia tejszövetkezeteinek technikai berendezkedése az egyszerű lefölezésből nagy vajgyárat, sőt ezek központjait teremtette meg, amelyek sokszor a vasúti és tengeri szállítás önálló vállalkozási körét is nagy eredménnyel karolták fel, másrészt ez a szövetkezet újabb szövetkezeti alakulatokat is létrehozott, a tejellenőrző, törzskönyvező egyesületeket, a tenyészállatértékesítés szövetkezeti formáját, továbbá a lefölezött tejjel nagyobbarányú sertéshízlalást, baromfitenyésztést és ezzel kapcsolatban vágóhídi és tojásértékesítő szövetkezeteket teremtett meg. De ugyanakkor az egyes gazda üzemében is mélyreható átalakulást idézett elő. Míg t. i. azelőtt a gabonatermelő gazda az állattenyésztésben csak szükséges rosszat látott, amelyet a trágya, esetleg az iga miatt nem nélkülözhetett, a tehéntartás állandó jövedelmét tapasztalva, üzemtervét a takarmánytermelésnek megfelelően alakította át és mert a tejeladás következtében állandóan visszatérő fixjövedelemhez jutott, ez számára háztartási költségeinek megfelelő racionalizálását tette lehetővé. A tejszövetkezet pontos könyvvezetése és vele kapcsolatban a tojás- és sertésértékesítés szabályszerűen visszatérő jövedelme készítette a dán gazdát a pontos számtartásra és üzemének racionalizálására, amely a bevétel és tisztajövedelem felhasználása alapján a nagyobb gazdasági befektetés hasznosságát is igazolta, így különösen a tenyészállat minőségi beszerzését, felnevelését és értékesítését, másrészt újabb termelési ágak meghonosítását.

A kisebb gazdasági termények, különösen a gyümölcs, zöldség, bor stb. értékesítésének szövetkezeti szervezése még a két nagyobb üzemág szövetkezeteinél is szükségesebb volna, mert átalakulásuk tekintetében sokkal inkább ki vannak szolgáltatva a közvetítő kereskedelemnek. A nehézségek azonban e téren fokozottak. E cikkek termelésével főleg a kisüzemek foglalkoznak, de

szövetkezeti nevelésük hiánya és részben a piaci értékesítés esetlegességeinek állandó hatása miatt sem az áru minőségi termelésének, sem azok osztályozásának, tárolásának stb. fontosságával nem törődnek. Jó árak esetén az értékesítő szövetkezetnek nem szállítanak, rossz árak esetén raktári és esetleges feldolgozó helyiségeit meghaladó mértékben rohanják meg azt. Csak a kellő hűtőberendezéssel, tárházakkal, konzervgyárakkal rendelkező, fogyasztási szövetkezetekkel együtt működő szövetkezeti értékesítés érhet el sikert a kisebb mezőgazdasági termékeknél (vágott baromfi-, tojás-, paprika- és gyümölcskonzerv-akció).

Magyar-, Francia- és Olaszországban a kiterjedt szőlőkultúra és ennek főként kisközgazdaságának révén legnagyobb jelentőségük volna a pinceszövetkezeteknek. A magyar kormány ily irányú akciója pinceközraktárak szervezésével igyekezett az időszakonként jelentkező, nem kicsinymérvű borkrízisen segíteni. Sajnos, az eredmény sem nálunk, sem külföldön nem állott arányban a befektetésekkel. Talán még legnagyobb eredményt azok a szövetkezetek érték el, amelyek friss szőlőt vásároltak, így értékesítették vagy egységesen dolgozták fel borrá és tárolták azt. A bor minőségét t. i. a kisebb termelők elhanyagolt szüretelő- és tárolóeszközei erősen befolyásolják és a legtöbb esetben a kistermelőnek elegendő tőkéje sincs ahhoz, hogy a palackozás sokkal jövedelmezőbb, de nagyobb befektetést igényelő vállalkozásába kezdhesen.

A mezőgazdasági terményértékesítésnél nagy szerepe lehet még a mezőgazdasági ipar szövetkezeti gyárainak, pl. a konzerv-, cukor-, szesz stb. gyáraknak. Nem célunk az egyes értékesítő szövetkezetek praxisáról bővebben szólni, e tekintetben a szakirodalom elég adatot szolgáltat, összefoglalóan csak azt kell megállapítani, hogy a mezőgazdasági termények szövetkezeti elhelyezése fix fogyasztás és piac nélkül nem jelenti az értékesítés problémájának sikeres megoldását.

Az első világháború és a nyomában járó gazdasági válságok az áralakulás terén mind erőteljesebbé tették a hatalmi beavatkozást. Eleinte a piacirányítás az érdekeltek bevonásával igyekezett az egyes cikkek áramlásának, majd a fogyasztásnak, végül az áralakulásnak befolyásolására. Később az érdekeltek közreműködése mind szűkebb területre szorult és a hatalmi beavatkozás a monopóliumig fokozódott. Világosan látható ez a fogyasztási szövetkezetek központjainál, amelyek eleinte a nagykereskedelem gyakorlatához képest inkább árúelosztással foglalkoztak, később attól függetlenül eszközlik a beszerzést, majd a termelési szövetkezetek központjaival közös megegyezés alapján határozták meg az árakat. A hatóságok ezeknek a központoknak mindig több és több közösségi megbízást adtak, úgyhogy végezetül az értékesítésnek fix áralakuláson felépült, majdnem hatósági szervezete jött létre, amely mindjobban kezdett hivatásrendi kényszertömörüléssé alakulni, amit a hatóság főleg a külkereskedelmi forgalom könnyű lebonyolítása érdekében előnyösített.

Anglia a harmincas évek elején kizárólagossági joggal felruházott piaci szervezetet létesít, amely ellenőrzi a készleteket, megállapítja az eladási feltételeket és bizonyos agrárcikkeknel (búza, rozs, szarvasmarha stb.) árbiztosításra törekszik, főként a márkázás segítségével. A brit dominiumokban (Ausztrália, Új-Zéland, Délafrikai-Únió) poolszerű kényszervezetbe tömörítették a gazdákat és a terménykivitel szubvencionálták. Bebizonyosodott azonban úgy, mint az U.S.A.-ban, hogy a kínálat megszervezése a kereslet növelése nélkül sem az értékesítés, sem az áralakulás terén nem hoz tartós sikereket. Az állam ezekben az akciókban kénytelen volt növekvő összegeket befektetni és végül a nemzetközi pénzpiacnak 1929-ben bekövetkezett összeomlása magával rántotta a poolokat is s ezzel a világ gabona-

piacának szövetkezeti szabályozása lehetetlenné vált. A gazdák és szövetkezeteik a terményhiteleket visszafizetni nem tudták és az Egyesült Államok gazdáinak érdekképviselői szerve (Federal Farm Board) is csak a belföldi piacon törekedett az árakat a termelési költségekkel egyensúlyban tartani, főleg a malmok részére történő eladással. Az eredmény alig haladta meg a poolokét, mert a belfogyasztás minőségi irányú fejlődése, továbbá a termelés intenzitásának és területi kiterjedésének emelkedése ezeket az intézkedéseket ellensúlyozta. A Hoover és Roosevelt kezdeményezésére Európa ipari országainak adott áruhitel sem tette hosszabb időre lehetővé a gabonakészletek elhelyezését, mert az illető országok áruban fizetni nem tudtak és valutájuk aranyértékének csökkenését a dollár leértékelése sem bírta kiegyensúlyozni.

Európa agrárállamai sokkal gyengébb tőkeerejük dacára is igyekeztek az Egyesült Államok árpolitikáját követni, így Magyarország az 1925—30. években 250 millió pengőt áldozott a termelés minőségi fejlesztésére, hogy különösen a Balkán-államok vetőmagszükségletének ellátásával a nyugati verseny ellen védekezni tudjon. 1931-ben bevezette a rövidéletű boletta-rendszert, a fogyasztók megterhelésével az őrlési illetékalapból a forgalomba kerülő gabona minden métermázsáját árpótlékban részesítette, amely adófizetésre volt használható; majd a szövetkezeti központok útján megkezdte az intervenciós vásárlásokat, hogy bizonyos színvonalon alul a gabona árát leszállni ne engedje. A legújabb mezőgazdaságfejlesztő törvény pedig módot ad az értékesítésnek kényszer útján való szervezésére. Kiegészítése volt ennek a rendszernek az elégtelen gabonaárak révén túladósodott gazdák védelme (moratórium), a földadó leszállítása, tarifális kedvezmények stb. A boletta-rendszernek más társadalmi osztályokra gyakorolt nyomását különböző szociális intézkedésekkel, a vagyon- és jövedelmi adó kivetésénél előnyösítések adásával törekedtek enyhíteni.

Az első világháború óta az árbiztosítás a világ minden szabadforgalmi rendszerben dolgozó országában az értékesítés biztosításával egészült ki. A második világháború előkészítése mindkét problémát automaticæ megoldotta, helyet engedve a hadigazdálkodásnak, amely egyébként már az előző korszakban felismerhető az agrárbeviteli országok berendezkedésében. Az agrárkiviteli országok természetesen más eszközöket és utakat voltak kénytelenek keresni, hogy a külföldi piacok vásárlóerejét felhasználhassák. Legfejlettebb volt a védekezési rendszere azoknak az országoknak, amelyeknek mezőgazdasági termelése magas százalékban kielégítette a belföldi fogyasztást s így valutáris szempontból, de talán a katonai készletgazdálkodás érdekében is, a belföldi piacot a hazai termelés fejlesztésére használták föl. Ezeknél az árvédelem lép előtérbe, de ezt most már nemcsak a szabad piaci rendszer szokásos eszközeivel, hanem a termelésig lenyúló kényszerintézkedésekkel is igyekeztek biztosítani. Az intézkedések három csoportba oszthatók: a kereslet szabályozása; közvetlen árvédelem; vagy a kínálat csökkentése. Az első csoportba sorolható a kereskedők és gyárosok kötelezése, hogy az általuk felhasználandó agrárcikkek bizonyos %-a belföldi termény legyen, a kiörlés %-ának megállapítása és a keverési rendelet (búzát rozssal, tengerivel). A végrehajtás ellenőrzése a mezőgazdasági ipartelepeken vagy a behozatalnál nem okozott túlságos nehézséget. A fogyasztás megfelelő irányítása a szerint, hogy annak növelése vagy csökkentése kívánatosabb-e, propagandával, tej-, cukor- stb. akciókkal, a kereslet szubvencionálásával történt, amidőn is a szegényebb osztályok tömegélelmiszereinek árleszállítását a jobb jövedelmű osztályok kedvelt cikkeinek áremelésével tették lehetővé s ezáltal a keresletet

növelték. A fogyasztás csökkentése a termelési és forgalmi költségek (adó vám stb.) emelése, a fejadagok megállapítása és a jegyrendszer által történhetik. Ide tartozik a vásárlóerő lefőlözése is, amikor az árumennyiségnek meg nem felelő pénzmennyiséget kivonják a forgalomból (lebélyegzés, háborús nyereség megadóztatása stb.).

Az akció második iránya, de egyszermind célja is az áremelés a világpiaci nivå fölé, a belföld termelési költségei szerint. Különösen fontos ez az agrárkiviteli országokban, míg az importországok az elzárkózás és a termelésfokozás együttes alkalmazásával élhetnek. Az árvédelmi intézkedések közvetlen eszközei: a vámok felemelése, intervenció vásárlások, a piac időbeli kiegyenlítése a tárolás révén és a tárolásra vonatkozó rendelkezések (bejelentési kötelezettség, szállítások nyilvántartása stb.), a messzebb fekvő területek terményeinek tarifális kedvezményekkel való árkiegyenlítése, irányárak, majd a hatósági ármegállapítás. Közvetett eszközök a behozatal és a belföldi kínálat kontingentálása, a termelés csökkentése azáltal, hogy az állam az árminimumot csak bizonyos mennyiség után garantálja, ezenfelül fokozatosan csökken az ár. Végül ide tartozik a piac szabályozása, az értékesítés sorrendjének és egyéb módozatainak, így a beszolgáltatási kötelezettségnek megállapítása. Utóbbi tekintetben az olasz és a német rendszer volt erősen kiépített, amely a kötelező tároiasig ment, viszont az időbeli különbséget raktári hozzájárulásokkal és emelkedő prémiumokkal egyenlítette ki. Franciaország, de más célokból Oroszország is, termelési szerződésekkel szabályozta az árakat. Prémium gyanánt előbbi műtrágyát, szerszámokat és gépeket ad a gazdáknak. Az U. S. A., amint fentebb már megjegyeztük, szerződést kötött a gazdákkal a gabonavetés csökkentésére, a termelés átszervezésére és a túltermelés megakadályozására. A túltermelés a népesség vásárlóképességének fölemelésével is ellensúlyozható, de ennél járhatóbb és közvetlenebb út agrárexportországokban a kivitel fokozása és a külkereskedelm szabályozása kedvezményes behozatali vámokkal, kontingensekkel külkereskedelmi szerződésekben és nemzetközi egyezményekben; továbbá kiviteli prémium, vámvisszatérítés az exportnál stb.

A hadigazdálkodás monopolisztikus berendezkedése ezeket az intézkedéseket elégtelennek és elavultaknak minősíti, a tudományos agrárpolitika azonban, hosszabbtávú szemlélettel, kénytelen azokat a küzdelmeket is mérlegelni, amelyek ha nem is a teljesen szabad piacon, de a totális elzárkózás előtt a világpiac birtokáért lejátszódtak. A világpiaci árak stabilizációja a két világháború között meglehetősen nehézségekbe ütközött, mert a nemzetközi piacot nemcsak az áru tömege, de annak minősége is nyomta. A háború alatt a megnövekedett kereslet a minőséggel nem sokat törődött, viszont a konszolidáció korszakában a rozsot a búza, utóbbi a nagyobb sikértartalmú féleségek, különösen a Manitoba-búza szorítja ki. A búzaexport rovására a lisztkivitel emelkedik. Amint fentebb láttuk, a kereslet iránya is változott, a kenyeret a hús, ezt a konzerv és a fagyasztott áru szorítja ki. A zsiradékféléknél a növényi eredetűek, a tejtermékeknél a kondenzált és pulverizált áru nyomul előtérbe. A változások hatását a magánvállalkozás nem tudta volna kiegyensúlyozni s ezért egyes államok kiviteli és behozatali központokat létesítettek, amelyek hovatovább az árugyűjtés és szétosztás munkakörét is felkarolták. Ezek a szervezetek a belföldi áralakulás figyelembevételével adtak engedélyt a terménybehozatalra, amit később kontingentáltak. A kontingens lehetőtt közvetlen vagy közvetett. Az előbbinél a lefixírozott értékesítési hely, a hónapokra korlátozott és át

nem ruházható kontingensek rendszere, származási igazolványok, márkázások stb. jelentenek szigorítást. A közvetett kontingentálás rendszere az, mikor a behozott cikkek kifizetéséhez szükséges valutát valamely állami bank utalja ki és a kiutalás megszorításával szabályozza a mennyiséget és annak időszerű megosztását. A kompenzációk és kiviteli kontingensek kiegészítést nyertek a klíringmegállapodásokban és a legújabb értékesítési politikában. A külkereskedelmi hivatal és a kompenzációs irodák az állami beavatkozásnak a külkereskedelem terén sokkal nagyobb szerepet biztosítottak, mint maga a vámrendszer. De az új értékesítési politikának is megvoltak a nehézségei. A gazdasági élet állandó zavara a XX. század elején nemcsak a nemzetközi piacot, de az aranyalapon álló nemzetközi hitelt és fizetési forgalmat is alapjában megingatta. Az adóállamok fizetési eszközök híján kénytelenek voltak termelésüket aranytartalékuk és devizabeszerezésük korlátai közé szorítani, ami nemcsak termelőerejüket, de fogyasztóképességüket is csökkentette. Az arany- és a devizakivitel tehát állami engedélyhez kötötték, ami annyit jelentett, hogy a külkereskedelem nemcsak hatósági ellenőrzés és irányítás, de valósággal állami engedélyezés tárgya lett.

Az állam értékesítési politikájának ez az új iránya egészen más természetű, mint a védvamos politika. Míg az utóbbi csak a korlátait adja a külkereskedelmi tevékenységnek, a devizagazdálkodás már a terjedelmét és az irányát is meghatározta. A külkereskedelem szabadsága tehát automatikus módon megszűnt. A behozatali kontingenst az egyes, külkereskedelemmel foglalkozó vállalatok vagy termelők között osztották szét, többnyire az előző évek üzleti forgalma alapján, tekintettel a devizabeszerezés lehetőségére és a hadiszerek gyártásánál szükséges nyersanyag beszerzésére. Ez annyit jelentett, hogy az illető állam a külforgalom fejlesztéséről nagyban és egészben lemondott. A klíringmegállapodások a devizában fizetni nem tudó országok árucseréjének lehetőségét biztosították ugyan, de ez a rendszer újból visszahatott a külkereskedelmi forgalomra, mert csak olyan országok között tette lehetővé a kapcsolatot, amelyek megfelelő áruval, illetve megfelelő kereslettel rendelkeztek. A csereáruk értékelése végett meg kellett állapítani a két állam pénzének átszámítási kulcsát is. Ennek viszont előfeltétele volt, hogy minden állam mezőgazdaságának, iparának, kereskedelmének exportszolgáltatásait és érdekeit egyensúlyba hozza, de még így is elég nehéz volt valutájuknak nemzetközi vásárlóerejét kiszámítani és azt a nemzetközi fizetési forgalomban spekulációs behatásoktól megoltalmazni. A klíring-egyezmény az állam beavatkozását a külkereskedelmi forgalomban nem mérítette ki s ezért egyes országok kompenzációs megállapodást kötöttek, amely a pénz és a hitel kizárásával az árucserének legprimitívebb formáját honosította meg. Ennek további fejleménye volt a behozatal direkt irányítása, amely a gabonánál, takarmánynál, de egyéb tömegcikknél is, mint a szén, benzin stb., a külkereskedelmi hivatalok behozatali engedélyei által bonyolítottatott le. Az irányítás sokszor a devizamegszerzést is célozta, tehát olyan piacok felé terelte a mezőgazdasági árut, amelyen a jobb valuta miatt az áralakulás kedvezőtlenebb volt. Különösen a kisüzemi rendszerre áttért, tőkeszegény Balkán-államok voltak kénytelenek búza- és lisztkivitelüket kompenzációs üzlet formájában a nemesvalutájú országok felé terelni és a nyomott árakért a termelőt a kiviteli prémium mellett külön exportjutalékkal kárpótolni. Minthogy ez az eljárás nemcsak a termelés esetlegességeitől, de a kiviteli országok inflációs vagy deflációs pénzpolitikájától is függött, ez a két feltétel hátrányosan befolyásolta a kiviteli törekvé-

seket. Így lett az egyes államok értékesítési politikája nemzetközi ügy. A Balkán-államok, amelyekhez Csehszlovákia is csatlakozott, különböző konferenciákon (Sinaja, Csorbató stb.) igyekeztek az exportot központosítani, minőségileg és mennyiségileg ellenőriztetni, továbbá tárházak építésével, hitelnyújtással alátámasztani. Ezek a központok gondoskodtak azután arról, hogy az agrárblokk tagjai egymás közt a versenyt megszüntessék, minden előnyösítést (exportprémium stb.) eltöröljenek és egymásnak preferenciális kedvezményeket adjanak. Az állami központok gondoskodtak arról, hogy a közös exportpolitika előnyeit más államok ki ne használhassák. Ez a megoldás nehézkes rendszere mellett azért sem vált be, mert a nyugateurópai fogyasztóországok nem voltak hajlandók a balkáni agrárblokknak preferenciális kedvezményeket adni, az általuk engedélyezett segély maximuma pedig, aránylag kicsiny kontingenseknél, csupán az áruhitel kamatméréséklése volt.

A sikertelenség forrása azonban nemcsak gazdasági, de politikai is volt. A gazdaságilag át nem gondolt békeszerződések által egymástól elidegenített és hatalmi beavatkozással több száz éves munkaközösségükből szétválasztott nemzetgazdaságok nemcsak gazdasági únióba nem tömörültek, de egymással vámháborúba keveredtek s így az egyes államok termelési költségeinek eltérését tarifális kedvezményekkel és a szállítási különbségek megszüntetésével stb. kiküszöbölni lehetetlen volt. Maguk a regionális egyezmények sem segítettek. Európa államai az autarchia teljes kiépítése felé haladtak, amely a közösségi gazdálkodás minden eszközét felhasználta nemcsak az árkérdés megoldására, de az elzárkózás öncélú, vagy kényszerű megvalósítására. Belátóbb közgazdák ennek a fejlődésnek gazdasági veszélyeit kihangsúlyozva, nemcsak a tőkeszegény országok, de az emberiség gazdasági együttműködése érdekében igyekeztek nemzetközi értekezleteken a búzakérdést, amelynek a világbéke szempontjából is nagy jelentősége van, megoldani. Elsősorban a fogyasztás növelését vették programmba, sajnos, a nélkül, hogy a vásárlóerő egyidejű gyarapításáról gondoskodtak volna az Európa nagy részében uralkodó gazdasági káosz megszüntetése által. Franciaország a mezőgazdasági beruházások és az adósságok rendezését illetőleg tett ugyan javaslatot a londoni gabonaértekezleten, a strézai konferencia pedig egy nemzetközi gabonavalorizációs alap létesítését javasolta, hogy ebből az agrárkiviteli államok részére megállapítandó kontingens erejéig, minden olyan országba történő kivitelnél, amely preferenciális kedvezményeket nem ad, kiegyenlítési prémiumot fizethessenek. A javaslatok megvalósításra nem kerültek.

A londoni gabonaértekezlet (1933) a nemzetközi piac és áralakulás kérdését más oldalról igyekezett megközelíteni. A résztvevő államok kötelezték magukat, hogy 1933/34. évi értékesítési időszakban 560 millió bushelnél (kb. 154 millió q) több búzát nem exportálnak. Argentína 110, Ausztrália 105, Kanada 200, az U. S. A. 47 és a dunai államok 50 millió bushelt. Argentína azonban az exportkvótát nem tartotta be. Tapasztalás szerint a világpiac árák javulása a gazdákat termelésük fokozására serkenti s így végeredményben az árromboló, eladhatatlan készleteket és a kínálatot növeli. Ezért az értekezlet a termelés szabályozását, a termőterület kontingentálását, majd csökkentését, ennek nemzetközi irányítását és ellenőrzését, a búzatermelésnek más üzemi ágakra, különösen kertészetre, gyümölcsstermesztésre stb. átállítását kívánta. A termelés nemzetközi rayonirozása is ezt a célt szolgálta volna, annak a nemzetközi tervgazdaságba sorolt rendelkezésnek megállapításával, hogy egyes államoknak mit

és mennyit kell és szabad termelniük. Nagy termés esetén a készletek megsemmisítése is kötelező lett volna.

Az agrárországok a búzával bevetett terület csökkentését, a beviteli országok pedig a gabonavámok leszállítását vállalták, de a határozatokat csak Ausztrália és az U. S. A. hajtotta végre, utóbbi búzával bevetett területét kb. 25 millió hektárról (1930) 20·39 hektárra (1936) csökkentve. Szakértői ugyanis megállapították, hogy a vetésterület 10%-os leszállítására van szükség, hogy a termelés költségei az árral egyensúlyba jöjjenek s 20%-os csökkentés már áremelkedést idézett volna elő. Minthogy azonban a termőterületüket csökkentő gazdáknak az ujonnan bevezetett forgalmiadóból fizetendő kártalanítását a legfőbb törvényszék döntése hatálytalanította, ez a fejlődés is megakadt. Délamerika és Európa agrárállamai az eltérő termelési költségek miatt, Anglia és dominumai az ottawai értekezlet megállapodásai folytán, Oroszország eltérő gazdasági rendszere következtében a megállapodások végrehajtását meg sem kezdték. Az ottawai egyezmény a dominiumok mezőgazdasági terményeinek részben vámmentességet, részben jelentős vámkedvezményeket adott és az idegen államok behozatalának vámtételeit emelte. Kanada egyébként sem vállalhatott ily súlyos kötelezettséget, miután területének több mint a fele most sincs megművelve, búzaterületét állandóan növeli és a kivitelre nagy összegeket áldoz. De a cél, amelynek érdekében a nemzetközi értékesítési politika az agrárországok búzaterületét csökkenteni kívánta, azért is nehezen érhető el, mert egyidejűleg a beviteli országok is, autarchiára törekedve, búzaterületüket növelték. Az 1923—27. években az eddig importáló országok 100 millió métermázsával többet termeltek. Ausztria az 1925—33. években búzatermését 3 millió q-ról 4 millióra; Csehország 10·2 millióról 19·8 millióra; Olaszország 60 millióról 80 millióra emelte.

Ez a fejlődés a második világháború nélkül is igen sok országban az állami gabonamonopóliumhoz vezetett volna akár direkt, akár indirekt (részvénytársasági vagy szövetkezeti) formában. Az eltérés csupán az lett volna, hogy az értékesítés közösségi formája a belföldi forgalomra is kiterjed-e (hadigazdálkodás), vagy csak mint külkereskedelmi monopólium működnek. A teljes monopólium, az állami beavatkozásnak legszélsőbb módja nehezen valósítható meg, nemcsak azért, mert az állam nagy rizikót vállal a belföldi és külföldi árak egyensúlybáhozásával, de ha az érdekeltiségnek bizonyos autonómiát és közreműködést enged is, mint a német rendszer (Marktordnung), a termények összegyűjtése, tárolása, a jobb és rosszabb minőség egyenlegrehozása, szállítása stb., továbbá az áruszétosztás keresztülvitele térben és időben elég költséges. A gabonamonopólium az értékesítésnek és árvédelemnek legdrágább eszköze.

A külkereskedelmi monopólium, amelyet Oroszország elvi okokból teremtett meg és virtuálisan csak rövid ideig használt (gabonadumping), a Balkán-államok pedig valutáris okokból éltek vele, a belső fogyasztás megterhelésével a belföldi árakat a világpiaci áráktól függetleníteni igyekeznek, viszont a fogyasztás megterheléséből származó esetleges nyereségből, a devizaszerzés céljából olcsóbban eladott exporttermények költségeit fedezi.

Nemcsak a monopólium, de a hadigazdálkodás kényszere, árrögzítés, beszállítási kötelezettség, esetleg kényszerrekvirálás is eltérő rendszer a szabad piaci értékesítéstől. Ellenkezik a mezőgazdálkodás individuális természetével, főleg a családi gazdaság rendszerével. Éppen ezért még a közösségi gazdálkodás értékesítési politikája is kell, hogy enyhítsen azon, ha a háborús állapotok megszűnnek és a gazdasági viszonyok konszolidálódnak. Az agrárválság leküz-

désének egyik legbiztosabb módszere a nemzetközi érintkezés alapjának, a bizalomnak, az értékálló valutának és a piaci szervezet zavartalan működésének helyreállítása. Viszont kétségtelen, hogy az értékesítés új rendje a közvetítő kereskedelemmel szemben a gazda és a mezőgazdaság nagyobb szervezettségét kívánja meg és hogy az ipari és a mezőgazdasági államok érintkezésében a méltányosságnak és az együttműködés szolidáris szellemének kell úrrá lennie a mult rideg üzleti módszere fölött. Ez nemcsak a mezőgazdaság haladásának, de az emberiség ellátásának és a világbéke fenntartásának is egyik föltétele és biztosítéka.

III. FEJEZET.

A tőke és a hitel a mezőgazdaságban.

1. §. A mezőgazdasági termelés hitelszükséglete.

A tőke, illetve a hitel szerepe a mezőgazdaságban. — A tőke és hitel előteremtése. — A mezőgazdasági hitelpolitika lényege. A mezőgazdasági hitelformák kialakulása. — A kölcsönbiztosítás kérdése. — A magyar agrárhitelügy, illetve földteher alakulása. — A záloglevél. — A járadékrendszer. — A rövidebb lejáratú (üzemi és személyi) hitelszükséglet megoldása. — Az állam pénz- és hitelpolitikája. — A mezőgazdasági hitelügy nemzetközi rendezésének szükségessége. — A mezőgazdasági hitelszervezet helyes működésének előfeltételei.

Az Alapvetésben és a termelési politikában a tőkének mint termelési tényezőnek szerepét általánosságban tisztázni igyekeztünk. Megállapítottuk, hogy a tőke szerepe az őstermelésben épp olyan fontos, mint az iparban és kereskedelemben és úgy a forgalmi gazdaságban, mint a központilag igazgatott családi és közösségi üzemekben nélkülözhetetlen. Az agrárpolitika azonban a tőkének termelői szerepét speciális szempontok szerint vizsgálja. Utalunk elsősorban arra a különbségre, amelyet Rodbertus és követői hangoztattak, hogy a mezőgazdasági termelés legfontosabb tényezője, a föld és a vele elválaszthatatlanul összekapcsolt beruházás (melioráció, telkesítés stb.) nem tőke, hanem járadékforrás és ezért arra az ingótőke szabályai nem alkalmazhatók. Ugyancsak ki kell emelni az általánosságból a Spann által hangsúlyozott közösségi tőkét, amelynek materiális része: út, csatorna, vasút, távbeszélő stb.; immateriális része pedig a jogrend, közigazgatás, kultúra stb. egyaránt szolgálja a termelés minden ágát. Viszont figyelembe kell venni a mezőgazdaság tényleges tőkéjét: a gazdasági épületeket, az élő és holt felszerelést, a forgótőkét, a bérleti vagy üzemtőkét, amelyek az intenzitás fejlődése folytán az ingatlantőkének nevezett és a csak korlátolt mértékben szaporítható földdel szemben nagyobb rugalmasságot mutatnak. Addig, amíg ezeknek szaporításához a szükséges erőt az egyes üzemekben a saját megtakarítás, vagy a közösségi tőkénél a nemzetgazdaság stabilitása és fejlődőképessége termeli ki, nagyobb gondot nem okoznak. A tőkebőség t. i. szoros kapcsolatban áll valamely nép közgazdasági helyzetével. Minél gazdagabb valamely ország, annál több tőke áll a termelés rendelkezésére, annál olcsóbb a pénz és kisebbek a termelési eszközök beszerzésére fordított költségek. Más oldalról azonban, minél fejlettebb valamely nemzet gazdasági élete, minden termelési ágnak annál több tőkére van szüksége. A fejlett gazdasági élet magasabb életnívót jelent, több kulturális, közigazgatási stb. költséggel jár és a társadalmi munkamegosztásból folyó indirekt kiadások is magasabbak. Addig, amíg a mezőgazdaság saját megtakarításaival fejleszti az üzemét, nem játszik szerepet, hogy a tőkének gyorsabb forgást kívánó részei inkább az iparban és kereskedelemben

helyezkednek el. Ha azonban a mezőgazdasági üzemek fejlesztése csak hitel segítségével lehetséges, a kölcsönadott tőke az üzem szempontjából külön mérlegelést igényel, bár közgazdasági szempontból egylényegű a saját tőkével. Az agrárpolitika tehát kénytelen a mezőgazdaság prosperálása szempontjából azt is mérlegelni, hogy a nemzet tőkeerejének milyen része támogatja a mezőgazdaságot és mennyit vesz igénybe az ipar és a kereskedelem. Először Rodbertus világitott rá ennek a kérdésnek elvi jelentőségére. Miután a föld a szó legszorosabb értelmében ingatlan, az országból ki nem vihető, a nemzetközi nagytőke, amelynek lételemé a mozgékonyosság, nem szívesen foglalkozik a mezőgazdasági hitel-szolgálattal, amely demobilizálja. Előszertettel csak primitív termelési viszonyok között, vagy a mezőgazdasági élet zavarai esetén fordul a nagyobb biztonságot nyújtó földhitel felé. De a hitelszükséglet kielégítése — nem is szólva a feltételekről — akkor sincs arányban az ingatlan által nyújtott biztonsággal és a mezőgazdaság kisebb jövedelmezőségével, termelési idejének hosszúságával, hanem a gyorsabban termelő és így a tőkét többször megforgató ipar és kereskedelem termelési rendjéhez igazodik. Werner Sombart a modern kapitalizmusról írott munkájában kifejtette, hogy az újkori kapitalizmust létrehozó nagytőke a mezőgazdasági termelésből származik. Méltányos tehát az a követelés, hogy ezek a tőkék oda visszatérjenek és a mezőgazdaság fejlesztését szolgálják. Kívánatos továbbá, hogy megtakarításaik fölött ma és a jövőben is maguk a gazdák rendelkezzenek és ne olyan idegen vállalkozók, akik ezeket a tőkéket összegyűjtve különösen az értékesítésnél és anyagbeszerzésnél, de sokszor a földvásárlásnál is a gazdák érdekei ellen használják fel. A nagytőke uralmának ily irányú korlátozása az e kérdéssel foglalkozó közgazdák véleménye szerint a mezőgazdasági hitel eredeti formáinak a tőkéstermelési rendhez mért átszervezését tenné kívánatossá. Tervek merültek fel, hogy a járadékelt alkalmazásával a mezőgazdasági hitel jobban alkalmazkodjék a földnek mint járadékforrásnak természetéhez. Végül sokan odáig mentek, hogy egyedüli hitelforrásnak az államot jelölték meg és nemcsak szocialista, de konzervatív oldalról is a mezőgazdasági hitel államosítását követelték.

Az agrárpolitika tisztában lévén a mai termelési rend legfőbb mozgatóerejének, a tőkének jelentőségével, vizsgálat tárgyává teszi azokat a vagyoni erőket, amelyek a mezőgazdasági hitel forrásául szolgálhatnak. Ezek között első a saját megtakarítás, akár az egyes üzemeket, akár a mezőgazdaság egyetemét nézzük. Az elsővel, mint saját tőkével, gyorsan végezhetünk. A másodikkal, akár az egyéni vagy egyetemleges felelősség, akár a járadékelt a hitelbiztonság alapja, behatóbban kell foglalkoznunk.

Reálisan mérlegelve a mezőgazdaság tőkeforrásait, elméletileg a termelés fejlesztésénél csak annyi befektetés lehetséges, amennyit az illető ország gazdasági tevékenysége során megtakarít. Nem szabad tehát figyelmen kívül hagyni a termelő gazda szerepét a tőke létrehozásában. A mezőgazdasági üzem tisztajövedelme többfelé oszlik meg és ha a rendes megélhetésen felül akár az üzemfejlesztés, akár magasabb közgazdasági célokra bármi is tartalékolható, ez a közösség érdekét szolgálja. Viszont életképtelen üzemeknél általában, életképeseknél válságos időkben, vagy szigorúan kötött gazdálkodási rendszernél az árrögzítés miatt, a hatósági rendelkezéseket betartó gazdának aligha lesz megtakarított tőkéje, sőt maga is hiteligénnyel lép föl. A földárak emelkedése nem bizonyíték ez ellen, mert csak azoknak jelent hasznot, akik földjüket eladva, a mezőgazdasági termelésből kikapcsolódnak.

A takarékoskodásnak kell, hogy megfelelő ellenértéke mutakozzék a befektetésekben és a jövedelmezőség emelkedésében. A takarékoskodó vagy maga gyümölcsözteti a fogyasztástól elvont jövedelmét, vagy másnak engedi át termelési célokra. Nyilvánvaló, hogy utóbbi esetben a tőkekikölcsönzésért ellenértéket kér és kap a kamatban. A kamat bizonyos mértékig szabályozza a tőke utáni keresletet is, mert a vállalkozás jövedelmezőségét befolyásolja, viszont a kereslet is visszahat a kamatlábra. A kisebb üzemek takarékoságának eredményét valamely hitelszervezet gyűjti össze, ennek üzleti ügyességétől függ egyrészt a mezőgazdaság rendelkezésére álló tőkeerő, másrészt annak egészséges körforgása. Cassel szerint a magángazdaságoknak vagyonszerzésre irányuló törekvéséből az egész nemzetgazdaságra haszon hárul, mert a megtakarítások összege a nemzetgazdasági munkamegosztást szolgálja és a hitel révén, a jelen fogyasztásának nagyobbmértvű csökkentése nélkül, új termelési javak előállítását teszi lehetővé. Viszont a hitelintézetek betéti és kölcsön-kamatláb politikája döntő tényező, mert ez gyorsítja vagy lassítja a tőkegyűjtést. Akik a hitel államosítását kívánják, legtöbbször nem is sejtik, hogy ennél csak az egyes termelő megtakarításainak összegyűjtéséről és hovaforrásának hatalmi megállapításáról van szó, arról t. i., hogy ezeket a vagyonszereket önként alakítja-e át termelő tőkévé, maga határozza meg, hogy ez saját üzemében vagy másutt tevékenykedjék-e, vagy az államnak engedje át a rendelkezés jogát. Totális államgazdaságban a kényszertakarékosság elvét érvényesítik és bürokratikus módon határozzák meg, hogy annak eredménye fogyasztási célokat szolgáljon-e (fizetések, hadikiadások), a közösségi tőkét szaporítsa-e (állami beruházások), vagy a magántermelés támogatása érdekében bocsáttassék-e valamely termelési ág rendelkezésére. A tőkeáramlás és szétosztás irányítását az állam közvetlenül vagy különböző hitelintézetek útján végezheti.

Ahol a nemzetgazdaság maga elégséges tőkét kitermelni nem tud, de beruházási célokra, súlyos szociális, termelési és értékesítési problémák megoldására ez nélkülözhetetlen, külföldi segítséget kell igénybe vennie. Ennek előfeltétele a hitelt igénylő ország gazdasági és valutáris egyensúlya. A forrás azonban itt is mindig az egyes üzemek termelésének eredményessége és takarékosága marad, amit természetesen előmozdít a hitelintézetek és a mögöttük álló központ vagy jegybank hitelpolitikája, különösen váltóleszámítolása, amely egy nemzet gazdasági életén belül a vállalkozás határait és az ezzel kapcsolatos hiteligényeket megszabja, de végeredményben azt is befolyásolja, hogy a külföld számára hitel adható-e vagy sem.

A mezőgazdaság hiteligényeinek kielégítését szolgáló tőke összegyűjtése akár belföldön, akár külföldön, akár a szabad gazdasági rendszerben, akár az állam által kötött módszerek szerint történjék, hitelfedezeti biztosítékot kíván. Ezt vagy közvetlenül az ingatlan vagy az adós személyi arravalósága, vagy külső formájában, közvetve a tőkegyűjtő hitelszervezet, illetve az állam szolgáltatja, bár lényegileg utóbbi esetben is az ingatlan vagy az adós személyi arravalósága marad a hitelfedezeti biztosíték. A mezőgazdaságra nézve nem közömbös a tőkegyűjtést és szétosztást eszközöző hitelszervezet, sem az állam költségvetési politikája, amely a kényszertakarékosság mértékét megszabja és annak eredményét szétosztja. Mindkét hitelforrás lehetőségeit mérlegelnünk kell tehát, minthogy azonban az állam mezőgazdasági hitelpolitikája is jobbra a hitelintézeteken át érvényesül, először utóbbiakkal kell foglalkoznunk. A hitelintézetek, amint már fentebb említettük, a legritkább esetben használják saját tőkéiket agrár-

kölcsönök céljaira. Betétállományokból vagy visszleszámitolásból engedélyeznek váltókölcsönt; kötvények és záloglevelek eladása révén teremtik elő az ingatlanhitelt. Nemcsak az egyes kölcsönök bonitását mérlegelik, de összességében megszabják azt a hitelkeretet is, amely egy ország mezőgazdaságát az adott gazdasági viszonyok közt hosszabb vagy rövidebb távú mérlegeléssel megilleti. E tekintetben eltérő a mezőgazdaság érdekviselelteinek és a hitelintézeteknek megítélése. Miután a tőkekihelyezésnél elsősorban nem a szükséglet, de a nyereségre való kilátás dönt, a pénzügyintézetek tőkebőség esetén hajlandók a hosszabb termelési idejű és kisebb jövedelmezőségű mezőgazdaságot is hitellel ellátni, tőkehiány esetén azonban inkább az ipart és kereskedelmet támogatják, tekintettel, arra hogy azoknak üzeme, termelési technikája, közgazdasági szervezete sokkal inkább megfelel a nagytőke kívánalmainak. E vitában pártatlan álláspont csak az lehet, hogy a mezőgazdaság megtakarításaiból származó tőkék lehetőség szerint ennek a termelési ágának fejlesztésére fordítandók és miután egy sokoldalú pénzügyi politikát folytató pénzügyintézet keretében ez a szétválasztás általánosságban nehéz, kívánatos olyan speciális hitelintézetek létesítése, amelyek az agrártőke összegyűjtésének különleges eszközeivel legnagyobb eredményt érhetnek el és annak szétosztásánál a mezőgazdaság hiteligényeit a legmesszebbmenően érvényesítik. A betétgyűjtésen kívül, amely a tőkekoncentráció legegyszerűbb és legáltalánosabb eszköze, az ingatlantőkében és a gazdák szolidaritásában rejlő vagyonerő virtuálissá tétele legalkalmasabb eszköz a hitelszerzésnél. A mezőgazdasági hitel történelmi fejlődése világosan megjelöli ezt az utat. Fejlődése tanulságos abból a szempontból is, hogy miként lehet a földben vagy hozadékában rejlő vagyonerőt a termelés tőketényezőjévé tenni. Az első szempont, amely a hitelezőt érdekli, a kihelyezett tőke biztonsága. Amíg a föld a törzsi vagy nemzeti közösség birtokában van, addig arra kölcsönt nem adnak. A donáció folytán kivált terület már hitelfedezeti biztosíték, de a mi felfogásunk szerint különös formában, az ingóságok elzálogosításának szabályai szerint adták át a hitelező, bírlalásába, kikötve a visszaváltási jogot még az ági rokonság számára is. Magasabb fejlődési fok a hozadéknak megfelelő járadék elzálogosítása akár a hitelező élettartamára, akár visszafizetésig. A magánhitelező vagyoni helyzetében beállott változás azonban sokszor idézett elő váratlan kölcsönfelmondást s így az adósrá nézve gazdasági katasztrófát s ezért a járadékrendszer fokozatosan a városok, kolostorok, káptalanok hitelformája lett, a járadéklevél pedig személytelen, bemutatóra szóló értékpapír, amelynek forgalomképessége így jelentékenyen megnövekedett. A járadéklevél alapján a birtok jövedelméből egy bizonyos részt a járadékosnak kellett átengedni s ha az adós ezt meg nem fizette, a birtok a hitelezőé lett. A kamatvételi tilalom miatt főleg az Egyház élt ezzel a kiegészítő módszerrel, de a városok és a polgárság is gyakorta használták. Olaszországban, különösen Lombardiában és a velencei tartományban, gazdag városi polgárok vízlecsapolásra, öntözőberendezésre adtak járadékkölcsönt extenzíven kezelt gazdaságok tulajdonosainak, gyakori volt azonban a kölcsön és a tulajdonjog későbbi egyesítése is.

A járadéklevél szolgált mintául a porosz Landschaft zálogleveleihez (1769). Ez az intézet az illető tartomány nemesi birtokainak egyetemleges felelőssége mellett zálogleveleket bocsátott ki, eleinte meghatározott birtokra és összegre, később ezek mint a Landschaft közös adósságlevelei szerepeltek és érettük a tartomány összes lovagi birtokai feleltek. Ez a kényszeregyetemlegesség a záloglevelek kelendőségét jelentékenyen emelte. Angliában ezt a rendszert nem ismer-

ték, Franciaországban más formában a XIX. század második felében honosodott meg. Az U. S. A.-ban az 1916-i törvény vezeti be a szövetkezeti földhitelrendszert. Eleinte magánjelzálogbankok is működtek, de ezeket a harmincas évek gazdasági válsága jórészt elsodorta. Tizenkét központ bocsát ki zálogleveleket, amikért egyetemlegesen felelősek és tagszövetkezeteik (Federal Loan Association) adják a kölcsönöket a földérték 50%-áig. A mezőgazdasági válság teremtette meg a Federal Farm Mortgage Corporationot, az Unió földhitelének csúcshintézményét, amely közvetlenül is ad kölcsönt a gazdáknak és kötvényeiért az állam szavatol.

A földre mint reális biztosítékra épített hitel nagyobb jelentőséget és Közép-európában úgy az adósok, mint a hitelezők részéről nagyobb elterjedést a telekkönyv intézménye által nyert (Magyarországon az 1855. évi nyiltparancs után). A tőkeerős és tőkeszegény országok hiteligényének nagyobbarányú és olcsó kiegyenlítését is ez tette lehetővé. A jelzálogi bekebelezés biztosítja, hogy a teher betáblázása ne általánosságban, hanem külön, meghatározott birtoktestre történjék. A másik biztosíték az elsőbbségi jog, amely szerint a hitelezők kielégítésénél a bekebelezés sorrendje irányadó, harmadik a bejegyzés nyilvánossága.

A záloglevél a kibocsátó hitelintézet adóssága, amiért az nemcsak vagyonával, de összes adósainak zálogul lekötött ingatlanaival felel; bemutatóra szól, tehát tulajdonosa szabadon értékesítheti. Ezért alkalmas eszköze a nemzetközi hitelnek is. Lényegben véve azonban a záloglevél nemcsak az ingatlan tőkeértékén, de a hitelgénylő gazdák egyetemleges felelősségén és szerveztségén alapul s ezért a mezőgazdasági hitel fejlődésének egészséges irányát jelzi. Viszont kétségtelen, hogy éppen a hitel terén, amely összekötő a mezőgazdaság és a gazdasági élet tőkés berendezése között, nem lehet mindent a kollektivitás csodatevő erejétől várni. Ez tette indokolttá a haszonra törekvő hitelintézetek záloglevélkibocsátását is, mert első és legfontosabb a megfelelő tőke összegyűjtése. illetőleg megszerzése.

Ez az agrárországok nemzetgazdasági kereteit meghaladja és világproblémává szélesedik.

A mezőgazdaság kibontakozása a természetes gazdasági rendszerből és a szabad piaci szerkezet kialakulása a középkori kötöttség helyett, hatalmasan megnövelte ennek a termelési ágának tőkeszükségletét. Az ingatlanhitel évszázados hitelformája már nem volt elegendő, a forgalmi gazdaság az egyéni vállalkozás számára új hitelbázist követelt s ez a személyi képességben rejlő termelőerő volt az, amely az ingatlannal nem rendelkező, de egyébként megbízható, kellő szakértelemmel és szervezőképességgel bíró egyént termelési eszközökhöz juttatja. Az eddig egységes formában jelentkező agrárhitel felhasználása, kihelyezésének célja és biztonsága szerint kettévált. Az ingatlanhitel hosszú lejáratot és olcsó kamatozást kívánt. Viszont a fundált biztosítékot nélkülöző, csak személyi hitelképességre alapozott hitelnél a kamat magasabb, de a kölcsön tartama rövidebb. A kis hitelezők a magasabb kamat és a biztonság sokszor ellentétes érdekét úgy egyensúlyozták ki, hogy apró tőkéiket valamely hitelintézetre bízta, amely helyettük az adós szolgáltatóképességét állandóan ellenőrizte és a kölcsön megállapodásszerű visszafizetését úgy az adós, mint a hitelező részére biztosította. Ezek a kölcsönök azonban a személyi arravalósághoz, a termelés rentabilitásához, az értékesítéshez és az áralakuláshoz igazodtak. Mindez olyan föltétel, aminek elbírálása kívül esik úgy a kistőkés, mint a nemzetközi nagytőke cselekvési körén, tehát az agrárhitel forrásait a hazai meg-

takarítások összegyűjtésére szorította. A személyi arravalóság elbírálása a vállalt kötelezettségek betartása tekintetében eleinte az ingatlanhitellel foglalkozó s az egyetemleges felelősségre alapított földhitelintézetek kölcsöneinél is szerepet játszott, amint ezt a porosz Landschaftok gyakorlata és hazánkban a gróf Dessewffy Emil által már a múlt század negyvenes éveiben javasolt, de csak 1863-ban létrejött Magyar Földhitelintézetnek és az 1879-ben alakult Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének záloglevélkibocsátásai igazolták. Amint azonban a gazdák szolidaritására épült altruista intézetek mellett más, haszonra törekvő, pénzintézetek is bekapcsolódtak a mezőgazdasági hitel szolgálatába és külföldi összeköttetéseiket záloglevelek elhelyezésére használták, az adós személyi hitelképessége háttérbe szorult a fedezetül lekötött ingatlan reális biztosítékával szemben. Lassanként az állami befolyás alatt álló Osztrák-Magyar Bank, majd ennek jogutóda, a Magyar Nemzeti Bank mezőgazdasági hitelpolitikája épűgy, mint az agrárintézetek összevonásából keletkezett Országos Földhitelintézet is áttért a reális biztosíték kizárólagos értékelésére s a személyi garanciától eltekintett. (L. Vargha Gyula: A magyar hitelűgy és hitelintézetek története és Mennyey Géza: A földhitel I. r.)

A mezőgazdasági hitelnek a személyi arravalóságtól és hitelképességtől elvált, fundált jellege a tőkeerősebb országokban, a mezőgazdaság különleges érdekei szerint, új intézettípusokat teremtett meg. Így keletkeztek telepítéssel és más birtokpolitikai akciókkal foglalkozó; a bonifikációkat lebonyolító (szőlőfelújítási, erdősítő, vízgazdálkodási stb.), majd az örökösök kielégítését szolgáló hitelintézetek. A mezőgazdasági terményértékesítés célját is többféle intézet szolgálta, amely egyrészt a raktárhálózat, szállítási eszközök, a lombardhitel, sőt a mezőgazdasági ipar fejlesztésével foglalkozott. De sem ezek, sem az ingatlankölcsönök, dacára növekvő állaguknak, az intenzitásában fejlődő mezőgazdaság hitelgényeit kielégíteni nem tudták. Szükségessé vált tehát a személyi hitelképességben rejlő tőkeerő megmozdítása is, amelyet főleg a záloglevélnél sokkal mobilabb hitelpapír, a váltó segítségével úgy magánosok, mint a hitelintézetek kisebb-nagyobb mértékben üzletkörükbe vontak. Ez a mezőgazdaság érdekeinek megfelelő új szervezetet, a hitelszövetkezeti hálózatot teremtette meg, amelynek kezdeményezője Németországban Raiffeisen Vilmos, nálunk gróf Károlyi Sándor volt. A kölcsönös felelősség, a decentralizált szervezet helyi és személyi ismeretsége, nemcsak a kölcsön elbírálásánál, felhasználásának ellenőrzésénél és a törlesztés egész folyamata alatt támogatta a szövetkezetet, de az apró megtakarítások összegyűjtésében is segítségére volt s ez a központ hitelpolitikáját túlnyomórészt önállóvá tette. Sajnos, a világháború és az infláció ezt az önállóságot majdnem teljesen megszüntette a legtöbb európai államban. Nálunk úgy az Országos Központi Hitelszövetkezet, mint annak 2400 községre kiterjedő tagszövetkezeti hálózata tőkegyűjtés helyett a Nemzeti Bank váltóleszámitolására, mint legbőségesebb hitelforrásra lett utalva, a nem túlságos nagy volumenű külföldi kölcsönök közvetítésén és némi állami segítségen kívül.

A földművesek takarékosági kapacitásának, a mezőgazdasági hitel tulajdonképeni tőkeforrásának megmérése ma csak közvetve lehetséges, a különböző birtokkategóriák eladósodási statisztikája alapján, amelyet lentebb ismertetünk. Ebből kitűnik, hogy a törpebirtok majdnem teljes értékéig eladósodva, a megtakarításra képtelen. Valószínű, hogy ma az 5—10 holdas kategóriában a családi birtok alsó határáig, tehát 7—8 holdig ugyanez a helyzet és csak ezen

felül válik lehetővé a megtakarítás, föltéve, hogy ezt a család szükségleteit meghaladó piaci szolgáltatás lehetővé teszi és hogy a kisgazda bevételi fölöslegét hajlandó pénzügyintézetre bízni. Ez a világháborúk előtt, a gazdasági stabilitás korszakában, nem volt kétséges és ezért a hitelszövetkezetek példáját követve, a fővárosi pénzügyintézetek is igyekeztek vidéki hálózatuk kiépítésére, ami az 1931—32. évi hitelválság hatása alatt affiliáció és kooperáció révén sikerült is. Ez annál inkább fontos volt, mert az 1932. évi fölvétel szerint a magyar mezőgazdaság hosszú és rövid lejáratú hitelei 80% erejéig belföldi eredetűek voltak s ebből csak 15% volt az altruista intézetek kölcsöne és a jelzálogos kölcsönök túlnyomórészen fővárosi intézetektől származtak, mert ezeknek volt záloglevél és kötvénykibocsátási joguk, a vidéki intézetek tehát ezekre engedményezték a kihelyezéseket és váltóforgalmuk $\frac{2}{3}$ -át is ezeknél számítottatták le. Egyébként a világháború óta nemcsak nálunk, de Európa legtöbb országában a váltókölcsön az agrárhitel leggyakoribb formája és hitelforrása, amelyet azután a Nemzeti Bankra forgatnak s ezért kamatlábuk is nagyrészt ennek rátájához igazodik. A Pénzügyintézeti Központ közbeiktatása, amelynek célja részben a hitelélet ellenőrzése és irányítása, az általa megszabott hitelkeret segítségével lényegében nem változtat a lebonyolítás rendes módján és a részesedés arányán. Az agrárhitel megoszlására nézve a nagyobb vidéki intézetek és a körzeti hitelszövetkezetek középirtokos hiteleitől eltekintve, legjellegzetesebbek az O. K. H. kihelyezései. Váltóforgalma évi 11 millió darab, amelynek több mint a fele 100—500 P közt van, átlaguk 350 pengő.

Tekintettel a betétek és a hiteligény aránytalanságára, a pénzügyintézetek főleg záloglevél- és kötvénykihelyezéssel igyekeztek a mezőgazdaság számára új hitelforrásokat nyitni. A világháború előtt úgy a belföldön, mint a külföldön ezeknek jó piacuk volt, a világháború után a hitelező nagyrészt a külföld lett. Az adatok önmagukban is tanulságosak.

A bekebelezett hitelintézeti és másféle kölcsönök állaga Magyarországon a második világháború kitörésekor 1453·8 millió pengő volt, amelyből dollárkölcsön 49,047.582 (majdnem 280 millió P); font kölcsön 3,115.827 (kb. 87 millió P) és svájci frank 1,747.595 (kb. 2 millió P). Utóbbit leszámítva, túlnyomórészen (85%) hosszúlejáratú kölcsön. A Nemzeti Bank 1944. évi kimutatása szerint a külföldi valutára szóló gazdaadósságok főösszege visszafizetés folytán 51·6%-al csökkent, kamatterhe és aranypengőre átszámított összege pedig még jelentékenyebben, a font és dollár leértékelése következtében. Dollárértékre átszámítva ez ma, alig több, mint 22·4 millió, amelyre most is érvényes a transfermoratórium és csak a békekötés alkalmával lesz végleg rendezhető.

A külföld tőkefölségét a világháború előtt főleg a zálogleveles kölcsön juttatta el a tőkeszegény agrárországokba. Az agrárország termelésének intenzitását szolgáló hitelbázis a külföld tőkeerejével meggyarapodott és a mezőgazdasági hitel nemcsak a termelés folyamatosságát, de annak kiterjesztését és az intenzitás fokozását is lehetővé tette. Tekintettel arra, hogy fejlett országokban a tőkebőség a kamatlábat csökkenti, az adósorszagra nézve a külföldi kölcsön előnyös. Ezt a kérdést egyébként kétféleképpen lehet megítélni. Egyesek ellene vannak mindennemű külföldi kölcsönnek, mert szerintük ez az ország eladósítását s így függőségét jelenti. Kétségtelen, hogyha a kölcsönt improduktív célokra használják, ez az aggodalom helytálló. Mérlegelést kíván azonban az úgynevezett szükség hitel a tűzvész, szárazság, járvány stb. által előidézett

károknál, sőt a relatíve bírálható birtokpolitikai akcióknál is, viszont a meliorációs hitel, amely a mezőgazdasági termelés kiterjesztését jelenti, vagy a rentabilitásnak olyan fokozása, hogy a gazda a kamatokat és a törlesztést könnyen viselni tudja, a külföldi kölcsönt még az esetben is indokolttá teszi, ha ezáltal a nemzetközi tőke uralma az agrárországban gyarapodik és a nemzeti jövedelem egy része külföldre megy. Nem szabad csupán az összadósság emelkedéséből megítélni a helyzetet, mégkevésbé az egyes üzemek mérlegéből. Közös érdeke adósnak és hitelezőnek, hogy a kölcsön nyomán úgy az egyes üzem, mint az ország gazdasági helyzete javuljon. E tekintetben döntő szempont még különösen a gazdasági háborúk mai korszakában, hogy a hitelező ország rendszerint igyekszik külkereskedelmi és egyéb eszközökkel az adóssország közgazdasági életét saját jól felfogott érdekében előmozdítani, hogy kölcsönadott pénzét visszakaphassa.

A multban a záloglevél volt a külföldi tőkeszerzés legfontosabb eszköze, amelynek segítségével a nemzetközi pénzpiacon, elsősorú forrásokból, közvetítői nyereségtől mentesen, nagy hitelintézetek szerezték a pénzt. A csekély haszonra dolgozó, záloglevélkibocsátó intézetek a gazdák zálogleveles kölcsönét a biztosítékul lekötött birtoktól függetlenné tették s így a gazdahitel a helyi pénzpiac nehézségeitől szabadulva, a tőke világforgalmi árának megfelelő kamatot élvezett.

A nemzetközi pénzpiacon tulajdonképpen az egyes záloglevélkibocsátó intézetek vagyoni helyzete sem játszott olyan nagy szerepet, mint a hiteltigénylő ország államháztartási és közgazdasági viszonyai, a kisjárdékos pedig, ha elhelyezendő tőkéjének biztonsága felől nyugodt, csak azt a kamatkülönbözötet (2—3%) veszi figyelembe, amely hazai betétjeinek és az idegen záloglevélnek kamatlába közt fennforog. A külföldi pénzpiac javulása, ami tőkebőséget jelent, módot adott a nemzetközi piacon elismert jelzáloghitelintézeteknek, hogy a diszázió felhasználására alapított egyes pénzpolitikával időnként a záloglevelek kamatlábát olcsóbbá tegyék s így a gazdaadósok javára csendes konverziót foganosítsanak. A jelzáloghitelintézetek között így állandó nemzetközi kapcsolat fejlődött ki. Végeredményben a hitelező országok intézetei is az otthoni magántőke megtakarításaira voltak utalva és azokat a saját országuk hitelintézeteinek garanciája nyugtatta meg az idegen ország adósainak fizetési képessége és fizetési akarata felől. De ugyanezek az intézetek foganosították a záloglevelek tőzsdei eladását is, amely a hitelező kistőkésnek a liquiditást biztosította, hogy tőkéjét a sorsolási terv szerint, vagy a záloglevél értékesítése révén bármikor, nagyobb veszteség nélkül visszakaphatja.

A záloglevél- és kötvénykibocsátás útján szerzett tőke önmagában nem volt elégséges az agrárhitel kielégítésére, feltételei sem alkalmazkodtak minden esetben a mezőgazdaság természetéhez. Így az első világháború után felvett magyar záloglevélkölcsönök évi amortizációja 7—7½% volt, ami a diszáziót és egyéb költségeket is mérlegelve, a gazdákknál effektíve 8—12%-ot jelentett, amikor a mezőgazdaság jövedelmezősége mindössze 4—5% volt. Igaz, hogy a váltókölcsönök föltételei még súlyosabbak voltak, mert a rövid lejárát egyáltalán nem felett meg a mezőgazdaság hosszú termelési idejének. Ez volt az oka, hogy az agrárpolitika legtöbb művelője (von der Goltz, Wygodzinski, Bernát, Mattyasovszky stb.) a mezőgazdasági hitel reformját követeli. E kívánságok azonban nem rendszerváltozásra, csak a hitelforrások erősítésére és új, megfelelőbb hiteltípusok beiktatására irányulnak.

Sokkal gyökeresebb változást jelentene a mezőgazdasági hitel egész rendszerében a járadékelt alkalmazása, amelyet először Rodbertus vetett föl.

Az agrárhitelt, függetlenül a mindenkori kamatlábtól, mint örökjáradékot az ingatlan hozadéki értékére alapozná. A földre mint járadékforrásra támaszkodó hitelalapot újabban néhány amerikai kögazda (Franck, Fetter, Clark) is elfogadja, ez lényegileg nem más, mint a középkori járadékrendszer alkalmazása a mai viszonyokra. Rodbertus rendszerében a járadéklevélen nyugvó kötelezettség kétféle lehet : országos járadéklevél, amelyért az államterület összes birtokai a felbecsült tisztahozadék magasságáig felelnek és a birtoklevél, amely az egyéni jelzálognak felel meg és aminek biztonságáért csak az illető birtok szavatol. Az országos járadéklevelet a hatóság állítaná ki s bár ez a rendszer csökkenteti az egyes gazda hitelképességét, Rodbertus ezt aggályosnak nem tartja, mert az megfelelő kiegészítést talál a személyi hitelben. A földkölcson csak járadékformában volna engedélyezhető, amortizáció nincs, a kölcsönt nem kellene visszafizetni, csak a földjáradékból eszközölt megtakarításokkal a pénzpiacra visszavásárolni. Kiindulópont a változhatatlan örökjáradék, amelyet a visszaváltásnál érvényes kamattal kell tőkésíteni. A hozadéki érték, tekintettel annak változhatatlanságára, pontos felbecslést követel. A kölcsön a hitelező részéről felmondhatatlan, csak ha az adós makacsul nem fizet, akkor kell a birtokot árverés útján eladni. A hitelező tőkáját egészben vagy részleteiben a járadéklevelek értékesítése által visszakaphatja. Rodbertus rendszerének kétértelmű előnye, hogy szorosan simul a visszaváltásnál a mezőgazdasági üzem természetéhez. Az évi hozamra és nem a földértékre épít és felmondhatatlansága nem kényszeríti az adóst, hogy birtoka egy részét áruba bocsássa, ha fizetni nem tud. Természetesen a felmondhatatlan járadékot is célszerű apró visszavásárlásokkal törleszteni, nehogy túlzott eladósodás vagy a személyi hitel fedezethiánya álljon be. További előnye a járadékrendszernek, hogy ha az adós fizetni nem tud, csak az elmaradt járadék peresíthető. Egyébként a járadékrendszer sikere elsősorban attól függ, hogy a magántőkének van-e bizalma ez iránt. Éppen ezért közösségileg irányított járadékbank közbeiktatása nélkül nehezen valósítható meg, míg záloglevéllel magánintézetek is eredményesen foglalkoznak.

Buchenberger mélyrehatóan bírálta Rodbertus elgondolását. Szerinte a kamatláb hullámozása nem káros a gazdára, sőt bizonyos mértékig a kötelezettségek szabályozója lévén, előnyös is. Felhossa még, hogy a járadékrendszer sem zárja ki a gazda birtoka egy részének elzálogosítását, sem azt, hogy visszaéljen a felvett hitellel. Nagy előnye ellenben a járadéknak a felmondhatatlanság, különösen ha a gazdát megfelelő hitelintézet segíti az örökjáradék visszaváltásában.

Rodbertus tervét továbbfejleszti Schäffle (Die Inkorporation des Hypothekar-Kredits). Az összes kis- és középbirtokosok az ingatlanhitel biztosítása céljából járási, tartományi, végül országos testületbe tömörülnének. Ez a kötelek egyedül volna jogosult központi jelzáloglevelek kiállítására és értékesítésére, de erre kötelezve is lenne. A járási testület vezetősége ellenőrizné a csupán meghatározott szükségletre folyósítható hitel felhasználását. Ezek a célok : melioráció, rendkívüli károk pótlása, biztosítási díjak befizetése és más, taxatív felsorolt jellegű kölcsönök. Az üzemi hitelnyújtás elsősorban a hitelszövetkezetek hatáskörébe tartoznának, a testület számukra alzálogot engedne s ha az adós fizetéseképtelen, a szövetkezet a testületnél bejegyzett hitelkerete feléig jelzáloglevelet bocsáthat ki. Ingatlanhitel az érték 50%-áig adható, a becslés a tisztajövedelem megállapítása és a legutolsó év záloglevélkibocsátási kamatlábát valamivel meghaladó kamat alapján történik. A testület pénzellátásáról

a központ záloglevélkibocsátása gondoskodik. Ha a járási testület a kamatot és törlesztési részleteket fizetni nem tudná, ezeket előlegként a magasabb testület fedezi.

Aki a testülettől jelzáloghitelt vesz fel, kötelezi magát, hogy árverés esetén birtokát néhány százalékkal az értéken alul a szövetkezetnek felajánlja, viszont a testület ez értékben köteles elfogadni és az erdő kivételével a legtöbbet ígérőnek bérbe vagy tulajdonba átadni. Az ezen ügyletből származó nyereséget kisebb bérlők és földvásárlók javára fordítanak. Ha az adós a felvett hitelt nem a kért és engedélyezett célra használja vagy nem fizet, a testületnek még a kincstárral szemben is elsőbbségi joga van a befolyt vételárra. A földbirtok csak a testület követelése miatt, mégpedig az utóbbtól előre megállapított becsértéken árverezhető el.

Ez a rendszer Schäffle és tanítványai szerint a kisebb birtokosok számára méltányos hitelt biztosítana. Kizárja az inproductív eladósodást és az uzsorászkodást, leegyszerűsíti a végrehajtási eljárást is. Az ingatlan- és üzemi hitelt szervesen elválasztja egymástól, mindegyik számára a legcélszerűbb kezelést állapítván meg. A központi testület záloglevelei a legbiztosabb és legkényelmesebb befektetési értékek volnának, a testület által eladott vagy bérbeadott földek pedig árhatározók lennének, mind a bér, mind a vételár tekintetében az ország egész területén. A birtokpolitikai akciókat is ezen az úton könnyebb volna keresztülvinni. Az ügyletekből származó mindennemű nyereség az adósok javát szolgálná és véget vetne az uzsorászkodásnak.

A hitelnek a szervezettség útján való biztosítása feltétlen méltánylást érdemel. Viszont aggályos, hogy ez a hitel földvásárlási célokra közvetlenül igénybe nem vehető, mert így nem a legjobb, de a legpénzesebb gazdák jutnak birtokhoz. Ugyancsak aggályos a birtokeladásnak a gazdatestület útján való kizárólagos lebonyolítása. A testület nehézkes a birtokkezelésben és az eladónak sem képes a legmagasabb árat biztosítani. Az inkorporáció legnagyobb haszna az volna, hogy a gazdákat egymást segítő társadalmi szervezethez juttatná és így a középkori agráralkotmány felbomlásából származó hátrányokat kiküszöbölné.

A Schäffle-féle terven kívül több más javaslat is merült fel, amely a hitelre szoruló gazdának az ingótkétől való relatív függetlenítését célozza. Ezek közül Stein Lőrinc javaslata érdemel figyelmet, amely szerint a birtokos ingatlanát egy jegyzékbe vezetné be és az így oszthatatlanná, tehermentessé válnék, jogi következmények mellett arra kölcsönt csak közérdekű szövetkezet adhatna. A birtoknak csak egyharmada lenne a magánhitel számára nyitva és lenne megterhelhető. A járadékhitel egyébként közvetítő megoldás a hitel magán-gazdasági rendszere és közösségi rendezése közt.

Az állam az agrárhitel hiányait már a liberális gazdasági rendszer virágkorában is igyekezett pótolni, megfelelő hitelszervezet létrehozásával, esetleg messze-menő támogatásával. Így bővült hatáskörében a porosz Landschaft, jött létre birtokpolitikai célok támogatására a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége és a legtöbb hitelszövetkezeti központ. Az alaptőke egy részét az állam jegyezte, kincstári fölöslegeket helyezett el azoknál olcsó kamattal, gyámsági és alapítványi stb. pénzeket zálogleveleket és kötvényeket vásároltatott, adókedvezményekkel irányította a magántőkét az ingatlanhitel felé, a mezőgazdasággal kapcsolatos ipari vállalatok és hitelintézetek nyereségének egy részét, továbbá a biztosító intézetek díjtartalékait igyekezett agrárhitelintézetek

hitelnyújtása érdekében lekötöni. A francia Nemzeti Bank jegykibocsátási privilégiumáért évente fizetendő szolgáltatást a mezőgazdasági szövetkezetek támogatására kötötte le. A magyar állam a birtokpolitikai akciók pénzügyi részének rendezésére gyufamonopóliumot létesített s ezt eladta a svéd gyufatrösztnek. Több ország a hitelezőkkel (földbirtokos, gyáros, hitelintézet) állami kötvényeket fogadtatott el vagy kényszerkölcsönöket jegyeztetett, másutt a vagyonszállás eszközeivel élt, vagy az őrleési és forgalmiadó segítségével igyekezett az agrárhitel fedezetét megszerezni.

A világháború az agrárhitelt mindinkább az államhatalom függvényévé tette, bár külsőleg a hitelszervezet nem mutatott változást. A hadviseléshez szükséges anyagi erő előteremtésének legegyszerűbb, de legrombolóbb eszköze a fedezetlen bankjegykibocsátás. Az infláció a magántőkét tönkreteszi és a takarékoság iránti bizalmat éppen akkor ingatja meg, amikor a gazdasági élet a legnagyobb hiteligényt támasztja. Az első világháború után a haditartozások, jóvátételi összegek stb., a katasztrofális munkanélküliségnek állami beruházásokkal való enyhítése, a tengerentúli versenynek prémiumokkal való kiegyensúlyozása, a külforgalom csökkenése, a birtokreform költségei és a termés tisztajövedelmének hanyatlása a bankjegyszaporítást maximumra fokozták. A számlálás csak külföldi kölcsön felvételével sikerülhetett volna, de a kölcsönök többnyire elmaradtak, mert hiányzott a pénzügyi rendszer stabilitása, aminek következtében a termés, a vállalkozás, de főleg a kereskedelmi érintkezés bizonytalanná vált. Mindig több és több állam pénzügyi politikája feledkezett meg arról, hogy a pénz nem a jövedelemeloszlás eszköze, hanem értékálló, vásárlóerejében stabil számolási egység, amelynek mesterséges szaporítása sem a hitelnyújtásnak, sem a szociális segítségnek biztos eszköze nem lehet. A nemzetközi csere, de a nemzetközi hitelnyújtás pillérének, az aranyalapnak elhagyása különösen a tőkeszegény, hitellel amúgyis gyengén ellátott mezőgazdaságot hozta legnehezebb helyzetbe. Az ingatlanhitel és a záloglevélpiacon összezsugorodott, úgy az üzemi, mint az értékesítési hitel is a különböző országok valutájának értékingadozása folytán megszűnt, egyesek, sőt egész intézmények vállalkozásuk rizikóját az államra hárították ugyanakkor, amikor az állam maga is kénytelen volt beruházásaira nagyarányú hitelakciókba kezdeni.

Szorosan véve nem tartozik ugyan az agrárpolitika tárgyalási körébe az állam pénzügyi politikája, tekintettel azonban arra, hogy a két világháború között jelentkező tőke- és hitelválság szorosan összefügg az aranyparitás kérdésével, ezt is érintenünk kell. Sokan az aranyválságot a földdel vagy munkával fedezett papírpénz által, tehát a mezőgazdasági termés két tényezőjével, gondolják megoldhatónak és e teória nemcsak a könnyebb fajsúlyú irodalomban, de komoly agrárpolitikai munkákban is fellelhető. Kétségtelen, hogy a világháború az aranytermelést és a készletmegoszlást súlyosan érintette. Az első világháború előtt az évi aranytermelés a készlet 3,74%-a volt, a szükséglet pedig 3%, a világ aranykészlete tehát lassú emelkedést mutatott. A békekötés után a termés alig érte el a 2%-ot. Még talán ennél is súlyosabb hatású, hogy az aranykészlet túlnyomó része Amerikába került és dacára a több oldalról felvetett komoly terveknek, eddig még nem sikerült jobb aranymegosztást létesíteni, enélkül pedig a szabadpiaci rendszer, az egészséges tőke- és hitelélet, a világforgalom és munkamegosztás alapja, bajosan fog helyreállni.

Az arannyal fedezett pénz, mint csereérték, már jó ideje veszített jelentő-

ségéből, de ebből addig baj nem származott, amíg azt a termelés reális értéke által fedezett bankjeggyel, váltóval és más, hitelintézetek vagy az állam által létesített fizetőeszközökkel pótolták, illetőleg helyettesítették. Ezt a műveletet vagy közvetlenül az államok jegybankjai végezték, vagy csak közvetve irányították és ellenőrizték a váltóállomány és a lombardírozható értékpapírok mennyiségi szabályozásával. A háború folyamán és azt követően azonban az állami bankok, az autarchiára berendezett nemzetgazdaságok keretében, a kivitel és behozatal befolyásolása révén irányítói lettek a devizagazdálkodásnak, amely bizonyos mértékig az aranyvalutát pótolhatja. A külforgalom, közvetlen árucserével devizabeszerezést tesz lehetővé és a forgalomba kerülő pénzmennyiségnek és az ezzel arányban nem álló árumennyiségnek relációját javíthatja, épp így a kihitelezés útján a fogyasztási javaknál és a termelési eszközök beszerzésénél a vásárlóképességet irányíthatja. Így a gazdasági élet legfőbb irányítójává a devizaközpont lett, ez döntött afölött, hogy melyik termelési ágak közvetve mennyi tőkét bocsátanak rendelkezésre. Amelyiknek kiviteléből több haszna van az országnak, annak az áruért kapott valuta ellenértékéből többet enged át és olcsóbban számítja a nyersanyagot és a munkaeszközt, pl. a gépeket, rézgálicot stb. Az állam ezzel a rendelkezéssel az egyes termelési ágak fejlődését előmozdíthatja, vagy megnehezítheti. Maga az eljárás túlságosan bürokratikus, tehát a mezőgazdálkodás individuális jellegével nehezen egyeztethető össze. Amikor az értékesítés és a valutaárfolyam a jegybankpolitika függvénye lett, megszűnt a pénzváltozással járó előny, mint a kereskedelmi és fizetési mérlegből származó veszteségek kiegyensúlyozásának biztos alapja s a külföldi tőkék beáramlása is véget ért az agrárországokba s ez a körülmény erősítette az inflációt. A távolról elég egyszerűnek látszó devizagazdálkodás tehát lényegben véve nagyon is komplikált, önkényes és a papírpénznél alig több stabilitást és értékállandóságot mutató, látszólagos tőkeszaporítás. De nem sokkal több értéke van a hitelszolgálat szempontjából a sokak által ajánlott földpénznek sem, amelynek fundáltsága erősebb ugyan, viszont talán éppen ez a tulajdonsága gyengíti a likviditását, amint ezt a francia forradalom asszignatái bizonyítják.

A fizetési eszközök szaporításának töképtelő szerepét tárgyalva, Spann a papírpénzben még nem lát veszedelmet, ha a bankjegyszaporítás produktív célokat szolgál, mert szerinte a pénz, mint pusztán tömeg, a gazdasági életet nem képes befolyásolni. Zavarokat csak az áruoldal idézhet elő, vagy a túlságos fogyasztás, vagy a kisebb ártermelés. Tehát nem a pénztömeget, hanem az ennek következtében beálló gazdasági eseményeket kell mérlegelni, amelyek a készlet és utánpótlás, a pénzüzet és áruüzlet viszonyát megzavarhatják. Ha olyan vállalkozó kapja papírpénzben a hitelt, aki azt fogyasztási javak termelésére fordítja, és csak később jut a pénzösség a fogyasztókhoz, ebből katasztrófa sem a valutára, sem a gazdasági életre nem következik. Ugyanazon szempontból ítélik meg sokan a munkaalkalom szaporítását szolgáló «igazgatott pénzt» is. Sok állam az általa kezdeményezett termelési akciókat hitelműveletekkel fedezte és bár az elmésen kigondolt német «munkaszerző váltó»-kat magánbankok számították le, végeredményben azok is az államadósság egy részét alkották. A termelés fokozásával ezek árufedezete is növekedett s ez a legújabb pénzelmélet szerint a pénz és áru egyensúlyát némileg biztosította volna. A gyakorlat azonban más, mint az elmélet. Az előállított javak nagy része hadianyag volt, míg a közönség által keresett fogyasztási cikkek, főleg élelmiszerek és a szaporodó pénzmennyiség relációja nagymértékben eltolódván,

általános drágulás és infláció következett volna be, ha a nagyarányú adóemelés, államkölcsonök, árrögzítés és a beszolgáltatási kötelezettség megszigorítása révén az igazgatott pénz által felfokozott vásárlóerőt nem sikerült volna oly mértékben redukálni, hogy ez a szegényebb társadalmi osztályok egzisztenciáját ne veszélyeztesse és az állam pénzügyi helyzetébe vetett bizalmat meg ne ingassa.

Az egyes államok háborús pénzpolitikája, akár az infláció primitívebb eszközével, akár az igazgatott pénzzel és a külföldi fizetési eszközöknek diszkont útján való szabályozásával és transzfermoratóriummal éltek is, súlyos bizalmi válságot idézett elő, aminek következtében a nemzetközi tőke a békekötés után is tartózkodó lett a mezőgazdasági hitel bázisát képező ingatlanhitellel, főleg a záloglevélvásárlással szemben. A nem valorizált hitellevek értékpusztulása tehermentesítette ugyan az eladósodott mezőgazdaságot, de tönkretette a mezőgazdasági hitelt. A tőkeszegény agrárországok teljesen a belföldi piacra szorultak, ugyanakkor, amidőn stabil értékmérő híján a takarékoskodás hatóereje meggyengült, az állam hitelszükséglete pedig megnövekedett. A gazdák épügy, mint a pénzügyi politika irányítói kénytelenek voltak feláldozni azt a célkitűzést, hogy mezőgazdasági hitelrendszerüket a termelés és értékesítés igényei szerint alimentálják és tartsák működésben. Lassankint a nemzetgazdaságok egész hitelszolgálatát a váltóleszám.tólason keresztül a jegybankok hatáskörébe került, ami természetesen a magángazdasági tőkeképződést nem pótolhatta még akkor sem, hogyha az így teremtett bankpénz nem az állami költségvetés hiányának pótlására, vagy a munkanélküliséget orvosolni hivatott beruházásokra fordított volna. A belső tőkeképződést sokszor éppen ez a pénzpolitika tette látszólagossá és lényegben véve felélte azt a magán-tőkeerőt, amelyből a mezőgazdaság hitelszükséglete kielégíthető lett volna. A birtokreformnak, a mezőgazdaság fejlesztésének és az értékesítésnek nehézségei, sőt ezek összhatása az agrárkrízis is, a legszorosabb összefüggésben állanak az agrárhitel szervezetének összeomlásával. A mezőgazdaság nem választhatja el magát annak a nemzetgazdaságnak egyetemes fejlődésétől (valuta, értékesítés, közterhek, gazdasági és szociális viszonyok stb.), amelybe betagozódik.

Kétségtelen, hogy a második világháború után a mezőgazdasági hitelszükséglet nagyobb lesz úgy a győztes, mint a legyőzött országokban, mint bármikor azelőtt. Az előbbiekben talán kevesebb lesz az újjáépítés tennivalója, utóbbiakban azonban elijesztően sok. Laky Dezső kiszámította (Csonka-Magyarország megszállásának közgazdasági kárai), hogy az első világháború és az azt követő események Magyarország szarvasmarhaállományát 84.994 darabbal csökkentették. Ezzel szemben 1945. év szeptember haváig a 2,187.225 drb állományból 1,134.360 drb veszett el (Schrecker Évának szemináriumomban készült tudori értekezése), a lóállomány pusztulása még nagyobb mérvű, a holt felszerelésben és az épületekben szenvedett kár egyenesen felbecsülhetetlen. Ehhez járulnak az új kisüzemek berendezésének és a volt földtulajdonosok kártalanításának költségei. A hiteligenyek kielégítése pedig halasztást nem tűr, mert e nélkül nem bír megindulni a termelés oly fokban sem, hogy a legyőzött országok népességének egyszerű ellátását is biztosítsa. Az az elméletileg legegyszerűbbnek látszó megoldás, hogy az üzemek racionalizálása, a többtermelés és fokozott takarékoskodás útján minden ország saját tőkeerejével igyekezzék az újjáépítés agrárfeladatait megoldani, az adott esetben már az elindulásnál elháríthatatlan nehézségekbe ütközik. Egyetlen járható út a mezőgazdasági hitelen kívül a világ összes pénzügyi kérdéseinek — beleértve a valutát és a világpiacon zavartalan működésé-

nek egyéb feltételeit is — gyökeres rendezése, amely nélkül sem egészséges forgalom, sem nemzetközi munkamegosztás, de békés és tartós együttműködés sem képzelhető el. Ezeknek vizsgálata és értékálló javaslatok készítése meghaladja az agrárpolitika munkakörét, viszont az agrárhitel megoldásának lehetőségét keresnünk kell. A mezőgazdasági hitelnek legerősebb pillére a hosszúlejáratú ingatlanhitel. Jóval a második világháború előtt merültek fel tervek a mezőgazdaság ingatlanhiteleinek nemzetközi jelzáloglevél-kibocsátó intézet útján leendő rendezésére, így Franciaország a londoni gabonaértekezleten felvetette egy nemzetközi agrárbank alapításának a gondolatát. Ha a különböző nemzetek valutái és árnívója között nehéz is összhangot teremteni s az egyes nemzetgazdaságok külkereskedelmének leszámítolási kulcsait kiegyenlíteni, talán ezen a szűkebb munkakörben a két tőkeerős világhatalomnak, Angliának és az Egyesült Államoknak különböző célkitűzéseit összhangba lehetne hozni. Egy olyan nemzetközi záloglevélkibocsátó intézet, amely a különböző országok ingatlanhitelét zálogleveles kölcsönrel támogatná, nemcsak a nemzetközi elgondolásnak megfelelő segélynyújtást, de hitelpapírjaiban bizonyos mértékig értékálló és adott esetben nemzetközi pénzhelyettesítő tőkebefektetési és számolási egységet is tudna teremteni, amely mind a szabad, mind a kötött gazdasági rendben fontos funkciót tölthetne be. Ez az egyes államok érme- és pénzrendszerét, szabad vagy kötött valutáját, devizagazdálkodását, klíring- és kompenzációs forgalmát, kamatlábpolitikáját nem érintené, legfeljebb a hitelkeretet bővítené a takarékoság nemzetközileg biztosított s így értékálló eszközével. A különböző országok ingatlanainak értékbecslését, a kihitelezés feltételeit, a kölcsön felhasználásának irányítását, a kamatfizetés és tőketörlesztés ellenőrzését a nemzetközi intézet magának tartaná fel, mert a nemzetközileg garantált záloglevélnek ez adna teljes biztonságot, így lenne valóban fundált papírrá, amelynél a tényleges hitelező, a kistőkés, olcsóbb kamatozással is beérné és nemcsak nem nyugtalanodnék a hosszú lejárat miatt, de abban vagyonsbiztonságot látna a válságokkal, valutáris és kamatváltozással szemben.

Az agrárországok ingatlanhitelének nemzetközi rendezése képessé tenné az agrárhitel mobil részének ellátására a szegényebb agrárországok belföldi tőkeerejét is, mert a termelés megindításának sürgős gondját levinné róluk, a termelés és takarékoság együttes munkája pedig fokozatosan gondoskodnék az üzemi és személyi hitelről. Amint fentebb már megjegyeztük, a tőkebőség a takarékoság következménye, akár belföldi, akár külföldi kölcsönről van szó. Ennek viszont előfeltétele a mezőgazdasági termelés szolgáltatóképessége és a megfelelő ár s végül a gazda helyes beosztása. Az állami tőkeszolgáltatásnak, tehát a hitel sokak által követelt államosításának szintén ez a reális alapja. Az igazgatott pénz, vagy a jövedelmeknek adó- vagy államkölcsön révén való igénybevétele rendszerint az ország népességének leromlott életszínvonalával, vagy a termelés intenzitásának csökkenésével, végső esetben a gazdák eladósodásával és tönkrejutásával érhető el. Maga a németek által úgy elméletben, mint gyakorlatban sokra értékelt elindítási hitel sem teremt új tőkét, csak a pénz forgalmát élénkíti. A hitelt igénylők megszervezése sem képes csodát művelni, ha alá nem támasztja azt az egyes üzemek rentabilitása, vezetőinek tudása és termelő akarata. Az inflációs idők tanulsága utal arra, hogy egészséges mezőgazdasági hitel csak a kereslet és kínálat, tehát a gazdasági élet szabályozott, de nem gúzsbakötött szabadsága révén valósítható meg. Tőkeszegény ország — és a legtöbb agrárország ilyen — csak az ő gazdasági munkájára utalt, tőke-

erős országtól várhat a mezőgazdasági hitel szervezéséhez szükséges tőkét. Ettől a nemzetközi kapcsolattól függetlenül és a mezőgazdasági termelés természetének teljesen megfelelő hitelszervezetet kiépíteni csak valamely ország közgazdaságának teljes megerősödése és tőkeállományának meggyarapodása útján lehet, nem pedig mesterséges eszközökkel, elzárkózással, inflációval, igazgatott pénzzel. A gazdaságilag szolgáltatóképes ország valutája többnyire egészséges is, tehát reális fedezetet szolgáltat a mezőgazdasági hitel külföldi tőkeellátására, tekintet nélkül, hogy azt a járadékra, zálogleveles kölcsönre, vagy amint ezt egyes írók javasolják, az életbiztosításra alapozzák.

2. §. A mezőgazdasági hitel különböző fajtái.

A különböző mezőgazdasági hitelformák. — A fedezet és törlesztés kérdése. — Az ingatlanhitel. — A zálogleveles kölcsön és reformja. — Jelzáloglevélforgalom. — A járadékhitel alkalmassága. — Az üzemi és személyi hitel felvétele, felhasználása és visszafizetése. — A produktivitás kérdése. — A váltóhitel a mezőgazdaságban. — A kötelezvénykölcsön. — Az ingójelzáloghitel intézménye. — Warránshitel, idényhitelek. — A tőke-, illetve hitel-ellátás megszervezése.

Amennyiben a mezőgazdasági hitel céljaira elegendő tőkeerő áll rendelkezésre, gondolni kell arra, hogy a kölcsön és annak föltételei a mezőgazdasági termelés organikus természetének megfelelően, továbbá a kölcsönfölvétel különleges okaira. A mezőgazdaság hiteligényeit többnyire csak általánosságban tárgyalják, ez azonban specializálás nélkül nemcsak elméletileg ad okot téves következtetésre, de gyakorlatilag az üzem eladósodását, esetleg a gazdaosztály tönkrejutását jelentheti, mert maga az olcsó kamat és a kölcsön tartama is más az üzemszervezés, vagy az üzemvitel feladatkörében. Az első cél, amelyre a gazdának idegen tőkét kell igénybevennie, az ingatlan megszerzése és a földdel összefüggésben álló, attól részben elválaszthatatlan és hosszabb tartamú beruházás (házépítés, melioráció). Az üzemi hitel a termelési eszközök megszerzését, műtrágya, erőtakarmány vásárlását, adófizetést, esetleges földbérkifizetést stb. szolgálja, vagy az értékesítéssel kapcsolatos. A személyi hitel a kisgazda és a törpebirtokos munkaképességének, sőt fizikai létének fenntartását támasztja alá, amennyiben ez az üzem jövedelméből ki nem telnék. Fedezet szempontjából is különbség van személyi és reálhitel közt. Előbbi a gazda személyi arravalóságában, utóbbi az ingatlanra történő bekebelezésben nyer biztonságot. Az ingatlanhitel rendszerint hosszabb lejáratú, részben földmonható, részben fölmondhatatlan, amely épen ezért pontosabb ingatlanbecslést és különleges hitelszervezetet kíván, míg az üzemi és személyi hitel, mint gyorsabban forgó tőkeelhelyezés, a kötelezvényre, beraktározott árura és váltóra támaszkodik s azt magánosok is gyakran bocsájtják rendelkezésre. A kapitalizmus kezdeti korszakában épúgy, mint a gazdasági válságok idején, a gazda hitele nem specializálódott. A gazda bármily célú és irányú kölcsönhöz csak úgy juthat, ha azokat birtokára betábláztatja, tehát lényegben véve földjáradékát zálogosítja el. Ma a bizalom megrendülése miatt ezenkívül még váltót, kötelezvényt, folyószámlakeretet kívánnak, amely a dologi biztosíték mellett a gyorsabban változó személyi arravalóságot is leköti fedezetül. A háború után bekövetkezett válság a magántőkét a mezőgazdaság hitelellátásától visszavonulásra készítette és ma már nemcsak a tőkeszegény hitelintézetek igyekeznek a személyi és üzemi hitelt jelzálogadóssággá változtatni, anélkül, hogy a hosszú-

lejáratú kölcsön felmondhatatlanságát és könnyebb föltételeit a gazda számára biztosítanák, hanem általánosságban mindenféle gazdahitel biztosítéki alapja a bekebelezett váltótartozás lett. Ennek egyébként az is az oka, hogy nálunk a mezőgazdasági hitelellátás egyetlen forrása a háborús válság óta a Nemzeti Bank váltóleszámitolása. Ezzel lényegileg a mezőgazdasági hitel különleges ágainak ellátására alakult hitelintézetek is elveszítették létjogosultságukat, helyesebben véve, azt csak annyiban őrizték meg, amennyiben tőkegyűjtő tevékenységüket kisebbnagyobb siker kíséri.

Sem az adósok egyetemleges felelőssége alapján tevékeny, sem a nyereszkesedésre alakult jelzálogkibocsátó intézetek, sem a járadékbankok, sem a személyi és üzemi hitelt szolgáló takarékpénztárok, vagy szövetkezetek nem képesek ma, tőkeerő híján, eredeti hivatásuknak megfelelni és a kölcsön föltételeit, folyósítását, a visszafizetés módozatait a gazda jövedelmi viszonyainak és a mezőgazdaság természetének megfelelően alakítani. A gazda sem válogathat a kölcsön különböző formái között, még csak a kölcsön olcsóbb kamatlábjára és felmondhatatlanságára sem számíthat, a hitelt kénytelen úgy fogadni el, ahogyan a gazdasági viszonyok diktálják, a védekezés egyetlen módja a beruházásoktól való tartózkodás, esetleg a termelés intenzitásának visszafejlesztése.

A tudományos agrárpolitika csak hosszabb távú szemlélettel vizsgálódhatik s ezért, amikor a jelen viszonyok nehézségeit vázolja, figyelembe kell vennie a békeévek statikus gazdahitelének különleges céljait és az ezek ellátására létesített hitelintézetek működését is. Mindenekelőtt az ingatlanhitellel és ennek eszközeivel, a jelzálogos kölcsönrel s az e helyett alkalmazható járadékhitellel kell foglalkoznia. Az egyszerű jelzálogkölcsön nem tétel fel nagyobb tőkeerőt, mert az adós a kölcsön egy részét, általában 10%-át, minden évben törleszti s így azt kisebb hitelintézetek és magánosok is adhatják. Viszont hiánya, hogy a kölcsön felmondhatatlansága biztosítva nincs és a hitelező a kölcsön felmondásával az adóst bármikor pusztulásba kergetheti. Különösen a pénzpiac válságának idején gyakori a máról holnapra történő felmondás. Az ingó-tőke, amely jórészt a mezőgazdaság megtakarításaiból származott, sohasem honorálta megfelelő módon a mezőgazdaság nyugodt viteléhez szükséges zavartalan törlesztést, bár az ingatlan nagyobb biztonságot nyújtott. A kishitelező akár magánegyen, akár hitelintézet, tőkét hosszabb időre le nem kötheti, és ezért a felmondhatatlanságot nem biztosítja az adósnak, mert olyan helyzetbe kerülhet, hogy a kölcsönadott pénzre neki is szüksége lesz. Ezért igyekeztek a gazdák nagyobb és tőkeerősebb földhitelintézeteket létesíteni és az egyszerű hitellel szemben a zálogleveles kölcsönben új típust teremteni. A zálogleveles kölcsön konstrukciója: Előzetes terv az annuitásos tőketörlesztésre, amelyből a záloglevelek tervszerű kisorsolásához törlesztési alapot létesítenek. Ebbe folynak be az annuitások (kamat + törlesztés) és a kölcsön tőkéjének visszafizetése csak akkor veszi kezdetét, ha annak nagysága a tartozás bizonyos hányadát elérte. Ilyen törlesztési alap csak nagyobb kölcsönállomány mellett lehetséges és ezért záloglevélkibocsájtással csak nagy hitelintézetek foglalkozhatnak, amelyek biztosítani tudják a törlesztési terv pontos betartását és a lehetőséget, hogy a záloglevél eladása folytán a hitelező követelését bármikor mobilizálhatja. Kölcsöneik olcsóbságának egyik oka éppen a hosszú időtartam. A záloglevélvásárló 30—50 évre szóló alacsonyabb kamatozású záloglevélért, a rizikót is figyelembe véve, aránylag azért fizet magasabb árat, mert kevésbé van kitéve a kamatlábcsökkenésnek.

A záloglevél kerek összegről (100—200—1000 stb. koronáról, dollárról, fontról stb.) kiállított értékpapír, amely azt az ígéretet foglalja magában, hogy a jelzáloghitelintézet a kiállított érték után a záloglevélen megjelölt kamatot (3, 3½, 4 stb. %) félévenként, egyenlő részletekben pontosan fizeti és a kölcsönadott tőkét is előre megállapított sorsolási terv szerint törleszti, illetőleg a jelzáloglevél vásárlójának visszafizeti. Az adós a záloglevélkölcsönnél eltűnik, mert az összes záloglevelek hitelei, hogy úgy mondjuk, egy kasszába folynak össze s a záloglevél tulajdonképpen ennek a több milliós hitelnek csak parányi része s így a záloglevelet vásárlót nem érdekli, hogy a maga száz vagy ezer dollárját melyik adós kapta meg s érte melyik ingatlan felel. Épen azért, amidőn valaki belföldi záloglevelet vásárol, csak azt vizsgálja, hogy a kibocsátó pénzügyintézet milyen tőkeerős és mennyi a jelzálogos kölcsöneinek összege. Minél hatalmasabb a pénzügyintézet s minél nagyobb kihelyezett kölcsöneinek összege, annál többre értékeli a zálogleveleit a tőzsdén, ahol forgalmi papír gyanánt árusítják. A záloglevelek árfolyama különböző volt, legtöbbször névértéken alul vásárolták. A zálogleveles kölcsönnök egyedüli hátránya, hogy a kölcsönvevő sohasem ismeri a neki adott papír elszámolási kulcsát. Ezért törekedtek minden ország gazdái, hogy a záloglevélpiacon önálló képviselőjük legyen.

A záloglevelek árfolyamát elsősorban azoknak kamatlába határozta meg. Az 5%-os záloglevél békében rendszeresen parin felül állt, a 3%-os névértékű záloglevél árfolyama rendszerint alacsony volt. Befolyásolta azután az árfolyamot a nemzetközi pénzpiac is; ha sok tőke keresett befektetést, felfőkött a záloglevelek ára, viszont pénzszűke esetén gyakran csak úgy voltak képesek a jelzálogintézetek a záloglevelek árfolyamának rohamos esését megakadályozni, hogy az újabb kibocsátást beszüntették.

Az ingatlanra való bekebelezéssel a hitelfelvétel személytelenné lesz és a mezőgazdasági hitel közvetlen formáival szemben a hitelintézet közbeiktatása folytán a kölcsönügyletnél nemcsak az adós, de a hitelező is személytelenné válik. Az egyik azáltal, hogy maga helyett az ingatlant, illetőleg a telekkönyvi bejegyzést helyettesíti be, a másik hogy a hitelintézet nem a saját tőkéből, hanem a reá bízott pénzekből ad hitelt. A gazdák által létesített intézetek szervezetüket, működési irányukat tekintve a mezőgazdaság fejlesztésénél sokkal nagyobb fontosságúak, mint a közönséges jelzálogkölcsönt nyújtó hitelintézetek. Kötve vannak ugyan a pénzpiac általános helyzetéhez, de mint az adósokegyesülései, az ingatlanbecslésnél, a kölcsönföltételek megállapításánál és a törlesztés egész folyamata alatt a gazdával szemben több jóindulatot és előzékenységet tanúsíthatnak. Nem kis jelentőséggel bír ezenkívül normális időkben a jelzáloghitelintézeteknek a nemzetközi pénzpiacra való szereplése sem, az t. i., hogy zálogleveleiket mily ügyes politikával tudják értékesíteni és ezáltal milyen hitelföltételeket tudnak biztosítani. Ezért az állam a hitelező kis tőkések, de főleg a záloglevelek nemzetközi értékesítése miatt, a kibocsátó intézetek üzletvitelét ellenőrzés alatt tartja. A múlt század vége felé hozott és e század 20-as éveiben novelárisan módosított záloglevélkibocsátási törvény Magyarországon a kibocsátási jogot állami engedélyhez kötötte s a záloglevélért nemcsak a felvevő, de a felvett kölcsönök teljes összege, a kibocsátó intézet összes vagyona, s ezenkívül még külön biztosítékalap szolgál fedezeti alapul, amely 1,000.000 ar. P-nél kisebb nem lehet, de az illető intézet által forgalomba hozott záloglevelek össznevértékének legalább 5%-át kell kitennie.

Az államot egyébként a földhitelintézetek üzleti gyakorlata már közérdekű

szempontból, főleg a birtokpolitikánál nagyjelentőségű értékbecslés miatt is, közvetlenül érdekli. A zálogleveles kölcsön hátránya, hogy a becslés csak alacsony kihitelezési határt tesz lehetővé. Nálunk ez a föld becscértékének 50%-át nem haladhatja meg, csak a birtokpolitikai célokra volt lehetséges az érték 66²/₃%-ig záloglevelet kibocsátani. A becslés alapja a már nagyrészt elavult és alacsonyan megállapított kataszteri tisztajövedelem; maga a ház, a szőlő, erdő stb. az értékbecslésnél nem önálló hitelbázis, hanem értékpótló. A nagyobb birtoknál, ahol az intézet külön becslést eszközöl, mindezt lehetséges honorálni, apró kölcsönöknél azonban csak a kataszteri tisztajövedelem, amely minden egyes parcella értékelését külön tünteti föl, használható. Valójában tehát az 50%-os hitelezés alig több az érték 30—35%-ánál. Ezért volna indokolt koronkint új országos becslést végezni, elsősorban nem adózási, hanem hitelszolgálati szempontból. Természetesen a becslésnél nem az Aereboe által kívánt forgalmi, hanem a hozadéki értéket kellene alapul venni, mert előbbi a kihitelezési határt, főleg a záloglevél kibocsátásnál, bizonytalanná tenné. A közönséges jelzálogos kölcsönnél a forgalmi érték kevésbé aggályos, amit a vidéki takarékpénztárak gyakorlata is igazol, ezek t. i. a kataszteri tisztajövedelemnél sokkal magasabb érték alapján hiteleznek, pedig a kétszeres fedezetet szigorúan betartják, igaz viszont, hogy magasabb kamatlábbal dolgoznak, amelybe a rizikóprémium, sőt az ügyvédi költségek is be vannak kalkulálva. Különösen a földvásárlásnál és egyéb birtokpolitikai akcióknál akadály az értékbecslési határ alacsonysága, ez kényszeríti a gazdát a kedvező elsőhelyű kölcsön mellett sokkal kedvezőtlenebb föltételű másod- és harmadhelyen bekebelezett, közönséges jelzálogos kölcsönök felvételére, amely végeredményben a gazda személyi és üzemi hitelét is lerontja. Ez az oka részben annak is, hogy a hosszúlejratú, amortizációs kölcsönök inkább a nagybirtoknál fordulnak elő (42,6%-ban 1000 holdon felül), míg a közép- és kisbirtoknál csak 28,29% közt. A váltókölcsönnél fordított az arány, 100 holdig 66,8%, ezen felül 33,2%. A váltókölcsönök egyhatod része a törpebirtokot terheli. Ez volt az ok, amiért a legtöbb országban igyekeztek a kihitelezési határt fölemelni: Németországban telepítésnél és birtokvásárlásoknál 80%-ig, Magyarországon az 1906. évi földtehermentesítési akciónál a földérték 75%-ig.

Újabban, különösen tőkeszegény országokban, ismét visszatérnek a járadékhitelre is, amelynek birtokpolitikai szempontból nagy előnye, hogy a kihitelezési kulcs, az ingatlan hozadéki értékének magasabb, sokszor 90%-ig terjedő értékhatára. Az adós egészen csekély örökfoglalót (laudemium) fizet, az évi kánon pedig a hozadék, levonva belőle a foglalónak megfelelő százalékot. A jelzálogos és a járadékadósság között a kihitelezési határon kívül az a különbség, hogy előbbinél a felvevő kötelezve van a kölcsönt egészben, kisebb vagy nagyobb részletekben visszafizetni, míg a járadékadós csupán a föld hozadékának megfelelő és azzal arányban álló évi járadékot fizet, de törlesztésre kötelezve nincs. Nem-fizetés esetén sem mondható fel az egész tőke, hanem csak a hátralékos járadék hajtható be, viszont az adós a járadékfizetési kötelezettség alól magát, a kamatláb szerint, a járadék 20—25-szörös értékével megválthatja. Egyetlen hátránya a járadékrendszernek, hogy sok gazda még különösen jó években sem igyekszik adósságától szabadulni.

A zálogleveles kölcsönnek a gazdára nézve eléggé meg nem becsülhető előnye a kényszerszertörlesztés, vagyis az amortizáció, amelynek velejárója a kölcsön nyugodt lefolyása, hacsak az adós kötelezettségeinek igazolatlanul és hosszabb időn át eleget nem tesz. Ez mindenesetre jobban felel meg a gazda

érdekének, mintha a közönséges jelzálogos kölcsönnél a hitelező 1—10 évig terjedő ú. n. tőketörlesztéses hitelt nyújt, amely idő alatt az adós az amúgysem alacsony kamat mellett, évenként 10 vagy még több %-os tőketörlesztést kénytelen eszközölni. Különösen rossz években sújtja ez a gazdát, annyival inkább, mert a tőketörlesztéses jelzálogkölcsön nagyrészt a túladosodott gazdák másod- vagy harmadhelyen felvett kölcsöneinek a formája, vagy pedig olyan első helyű kölcsön, amelyet megfelelő magasságú zálogleveles kölcsön híjján volt kénytelen a gazda igénybevenni. De ugyanilyen nehézséget okoz a törlesztési kötelezettség nélkül igénybevett kölcsön is, amely túlságosan kényelmes az adósra nézve. A gazdára egyedül az az előnyös, ha már a kölcsönfelvétel alkalmával kötelezik a kényszertörlesztésre. Ennek azonban nem szabad rövid időre beosztottnak lennie, szinte észrevétlenül, a gazda akaratától függetlenül kell lefolynia. A zálogleveles kölcsönnél a gazda úgy törleszt, mintha csak a tőke kamatait fizetné, holott ezekbe már a tőke visszafizetésének alig 1 %-ot kitevő apró részletei is be vannak számítva.

Az amortizáció hátránya mindeme előny mellett az, hogy a kamatlábat évek hosszú során át nem lehet megváltoztatni, a másik ebből és a kisgazda pszichológiájából folyik, hogy nem szereti birtokát hosszabb időre lekötöni, mert azt tisztán akarja gyermekeinek átadni. Ezekben a nehézségekben azonban segíthet a rendkívüli törlesztésnek stornódíj nélküli megengedése, ha t. i. az adósnak jobb termés esetén módjában áll az eredeti törlesztési tervtől eltérő fizetéseket eszközölni és azzal vagy a törlesztési időt rövidítheti meg, vagy leszállíthatja az amortizációs részleteket.

Az ingatlanhitel racionális szervezetének megalkotása azonban nem jelentette a mezőgazdasági hitelkérdés teljes megoldását. Biztosította ugyan a szoros értelemben vett földhitel és a nagyobb beruházások pénzügyi lebonyolítását, mert a gazdák ezt a kölcsöntípust olcsósága, hosszú lejáratra és felmondhatatlansága miatt szívesen vették igénybe, de nem tette lehetővé a látnis hitelszükségletek kielégítését. A XIX. század mezőgazdasági haladása főleg a jelzáloghitelintézetek közreműködésére vezethető vissza. E haladás azonban nem akadályozta meg az amerikai verseny okozta agrárválságban a kisebb gazdák tömeges tönkrejutását, amikor is nyilvánvaló lett, hogy a jelzálogkölcsönök mögött olyan ki nem elégített üzemi és személyi hiteligények is rejtőznek, amelyek különleges hitelszervezetet követelnek. A kérdést először elméletileg kellett tisztázni. A mezőgazdasági termelés célját, különböző fokozatait és eredményességét tették vizsgálat tárgyává, elsősorban, hogy a hiteltigénylő gazda milyen célra kéri és hogy a kölcsön a kitűzött céllal és a mezőgazdaság természetével milyen viszonyban van. A legjobban megszervezett és a gazda érdekeinek leginkább megfelelő hitel- és kölcsönforma is eladósodáshoz, esetleg tönkrejutáshoz vezet, ha nincs kellőképpen méretezve és ha ennek feltételei ellentétesek a termelés organikus természetével. Reájöttek, hogy dacára az ingatlanhitel olcsóságának, a hosszú lejárat nem felel meg az üzemi és a személyi hitel kívánalmainak és ha utóbbiak az ingatlanhitel formájában nyernek kielégítést, ennek következménye túladosódás lesz.

Az agrárpolitika különbséget tesz produktív és improduktív hitel között. Ezt a cél dönti el, azonkívül hogy a kölcsön nagysága arányban áll-e azzal a céllal, amelyre felvétel, hasznos és szükséges-e és arra fordítják-e, amelyre azt a gazda kérte. Közfelfogás szerint az ingatlan-, de a beruházási hitel is hasznos, mert ez a szorgalmas gazda és mezőgazdasági munkás földszerzésének

alapja, aki személyi hitelképességgel vagy egyáltalán nem, vagy csak korlátozott mértékben rendelkezik. Viszont, ha a földhitel a személyi hitel pótlására fordítottik vagy ha a birtokszerzés vagy befektetés nem áll arányban a gazda számítását reálissá tevő anyagi vagy szellemi erővel, a produktívnak látszó hitel is improduktívva lehet. A kisgazda túlzott földvásárlása, a középbirtokos túlméretezett beruházásai sokszor veszedelmessé teszik az eredetileg produktív kölcsönt is. Természetesen még aggályosabb, ha a gazda üzemének deficitjét kívánja ilyen módon fedezni, mintahogy ez nálunk gyakori eset. Ha évtizedeken át így halmozódik adósság adósságra, az új generáció ezek törlesztetlen volta miatt annyira túlterhelve veszi át a birtokot, hogy emiatt nemcsak ingatlanhitelt nem kap, hanem személyi hitelképessége is megrendül.

A mezőgazdasági hitelnek a gazdára nézve legfontosabb szabálya az, hogy minden kölcsön annyi idő alatt törlesztessék le, amennyi idő alatt elhasználódik az a tárgy, aminek beszerzésére felvétel. Az ingatlanhitel segítségével szerzett föld vagy az állandó beruházás hatása hosszú időn át tart s így a kölcsön 30—60 év alatt történő visszafizetése nemcsak megokolt, hanem szükséges is, mert legalább ilyen hosszú idő kell ahhoz, amíg a föld a vételárat vagy a meliorációk költségeit kitermeli. Tíz-tizenöt éves tőketörlesztésre földet vásárolni, építkezni vagy vízlecsapolást, erdősítést stb. végrehajtani kockázatos vállalkozás.

A munkaerő fenntartásához szükséges dolgok (élelmiszer, ruházkodás stb.) beszerzését szolgálja a személyi hitel, az üzemi hitel pedig a termelés folyamatából előálló szükségletek (élő és holt leltár, vetőmag, műtrágya, takarmány stb.) beszerzését. Normális körülmények között mindez rövidebb lefolyású kölcsönöket kíván, minthogy az azok segítségével beszerzett értékek gyorsabban elhasználódnak, mint ahogy a jelzálogos hitel amortizációja bekövetkezik. Ugyanígy improduktívva tehetik az eredetileg produktív kölcsönt a meg nem felelő hitelfeltételek is. Így pl. az üzemi és személyi hitel, amely kizárólag az adós fizetési készségén és képességén nyugszik, rövid lejáratú miatt a sok alakosság költségeit nem bírja meg. Ennek dacára, ahol a gazda az üzem természetének megfelelő olcsó hitelt beszerezni nem tud és a kölcsönfeltételek között nem válogathat, az az ingatlanhitel veszélyes útjára lép, mert ránézve elsősorban az a fontos, hogy kevés kamatot kelljen fizetnie és a törlesztéssel ne nagyon háborgassák. Ha azok a kölcsönök, amelyeknek visszafizetése a tulajdonos évi jövedelméből lenne eszközözlendő, az ingatlan terhelik, úgy eltekintve a magas be- és kikebelezési költségektől, a gazda a komolyabb rendeltetésű hitelfedezeti biztosítékot az ingatlan természetével ellenkező célokra zálogosítja el. Éppen ezért van szükség a jelzáloghitelintézetek működése mellett személyi és üzemi hitel sajátos intézeteire, főleg a szövetkezetekre, már csak azért is, mert ezek a kölcsön felvételénél, felhasználásánál és a törlesztésénél egyaránt figyelembe veszik a gazda személyi viszonyait s az üzem intenzív fejlesztésének szempontjait.

A személyi kölcsönt általában véve improduktívna tartják, a rossz gazda vagy a könnyelmű spekuláns hitelének. Figyelembe kell venni azonban, a kisgazda, de még inkább a törpebirtokos különleges életviszonyait és azt a körülményt, hogy úgy az üzemi, mint a személyi hitel leggyakoribb formája a váltóhitel, amelynél a kölcsönfelvétel célja figyelembe alig jön. Ha a kisgazda vetőmag stb. vásárlására kénytelen kölcsönt felvenni vagy a rossz termés által megélhetésében sujtott törpebirtokos munkaerejének fenntartása céljából reá van utalva a gazdasági év utolsó hónapjaiban, hogy élelmiszerbeszerzését, munkaerejének fenntartása céljából kölcsönrel biztosítsa, ezt improduktív

hitelnek nem tekinthetjük. Úgy az üzemi, mint a személyi hitel eleinte kézi záloghitel volt és ez a jellege hallgatólagosan ma is megmaradt, a váltó formájában, amely a kereskedelmi hitel alkalmazása a mezőgazdaságra. Ennek rövid lejáratát nemcsak a személyi biztonság, hanem a rövid időn belül értékesülő árukészlet indokolja. A gazdaváltó mögött ilyen áru többnyire nincs, csak a jövő ígérete, amelynek beváltása a természettől függ, épen ezért gazdaváltók leszámítolásával nagyobb pénzintézetek csak kivételesen foglalkoznak, viszont a vidéki kisebb intézetek a leszámítolásért, lényegben véve a váltónak nagyobb intézetekre forgatásáért, jelentékeny províziót számítanak fel, eltekintve a többnyire szintén megkívánt betáblázás költségeitől. Ez volt az oka, hogy hosszú ideig a gazdaszervezetek a személyi hitelben uzsorahitelt láttak és a földhitelt tekintették a mezőgazdaság egyedül racionális hitelformájának. Csak amikor az elmélet tisztázta az üzemi és személyi hitel különleges és az ingatlanhiteltől eltérő természetét, bizonyult be annak a felfogásnak tarthatatlansága, hogy amíg a jelzáloghitel nyitva áll, személyi hitel igénybe ne vétessék, mert az ingatlanhitelnek az üzemi költségek, vagy a fogyasztás céljaira való lefoglalása nagyobb befektetéseket lehetetlenné tesz, sőt a személyi hitelképességet is rontja.

Az üzemi hitel legmegfelelőbb alakja a kötelezvénykölcson, amelyért egy vagy több készfizető kezes áll jót, akiknek hitelképességét épúgy megbírálják, mint a felvevőét. Alapjában véve a jelzálogos kölcsönök is kötelezvénykölcsonok, de ezeket telekkönyvileg biztosítják. Kötelezvénykölcson alatt az agrárpolitika olyan hitelformát ért, amely kizárólag kezesekkel van biztosítva váltófedezet és telekkönyvi bekebelezés nélkül. Ez a hiteltípus ma még a szövetkezetek üzletkörében is ritka, többnyire váltóval támasztják alá a tőkebeszerzés megkönnyítése céljából is. A kötelezvénykölcson a mezőgazdasági üzem természetéhez jobban alkalmazkodik a törlesztési idő és a beszerzendő tárgy elhasználásának időpontja tekintetében. Régibb időben 5—10 éves tartamúak voltak és rendszerint telekkönyvi bekebelezés nélkül adták a hitelszövetkezetek. Rendszerint kisebb összegűek voltak az ingatlankölcsonöknél és sokkal erősebben bírálták a felvevő hitelképességét, arravalóságát és az egyéb körülményeket, mint a bekebelezett kölcsönöknél. Igyekeztek minden termelési cél számára különleges hiteltípust teremteni, így a szövetkezetek állatbeszerzési, hízalási, műtrágya stb. kölcsönöket adtak, nem szólva a termelési előlegekről, értékesítési és raktárhitelről. Nálunk az O. K. H. megteremtette a középlejratú, 2—15 évre szóló, kötelezvényvel fedezett hiteltípust. A Raiffeisen-egyletek, Skóciában a Cash-credit intézménye és nálunk az O. K. H., de még inkább az újabban szervezett közjóléti szövetkezetek nem az adós vagyona, hanem személyi arravalósága és esetleg a kezesek hitelképessége alapján adtak pályakezdési vagy befektetési kishiteleket. A szerzett tapasztalatok kedvezőek voltak, a legtöbb adós a visszafizetést becsületbeli kötelességének tartotta. Ezen kölcsönök nagyobb mérvű elterjedését a helyi hitelszövetkezetek saját tőkéinek elégtelensége (15—25%) nehezíti meg. Ezért lenne szükséges, hogy a szövetkezeti központok az esetleges veszteség 50%-át az állam által dotálendő külön alaphól megtérítsék.

Nálunk a háborús bonyodalmak óta a személyi és üzemi hitel lebonyolítási formája többnyire a váltó, amely rövid lejáratával lehetővé teszi, hogy a gazda a pénzpiac mindenkori helyzetének megfelelő feltételekkel szerezhesen fogyasztási, termény- vagy áruvásárlási hitelt. Ez teszi szükségessé, hogy a váltóval, amely ma a mezőgazdasági hitel leggyakoribb eszköze, behatóbban foglalkozzunk. A váltó kétféle funkciót tölthet be: hitel-

eszköz és fizetési eszköz. A földművesnek, aki reá van utalva a piaci forgalomra, de viszont mégsem annyira a forgalom embere, mint a kereskedő, a váltóra csakis mint hiteleszközre van szüksége, s arra is csak azért, mert a hitelintézetek praxisa kényszeríti, hogy a személyi hitelt váltó segítségével vegye igénybe. A váltó így a mezőgazdaság, főleg a családi gazdaság belső természetével nehezen egyeztethető össze. A vele kapcsolatos visszaélésektől, az uzsoraüzletekre való felhasználásától és a hamisítástól eltekintve, a váltó szigorú formáságai, a lejárat jogkövetkezményei és a végrehajtás gyorsasága sokszor kényszerhelyzetbe hozzák a készpénz fölött ritkán rendelkező gazdát és lehetetlenné teszik számára, hogy terményeit alkalmas időpontban értékesítse. A váltót rendszerint háromhónapos lejáratral állítják ki s ez módot nyújt a magánhitelezőnek, hogy a váltó meghosznabításáért a gazdától aránytalan ellenszolgáltatásokat kérjen, mert a kisgazdák többsége egy esztendőben csak egyszer jut komolyabb bevételhez, míg ezzel szemben a váltó tulajdonosa többször felszólíthatja a váltó ellenértékének kifizetésére. Ehhez hozzáveendő, hogy az a szigorú jogi felfogás, amely a váltót szinte készpénzértékűvé teszi, a kisgazdából többnyire hiányzik s ennek következtében a terminusok elmulasztása folytán költséges eljárásokba keveredik. Érthető tehát a kívánság, hogy a gazdaváltók különleges elbánásban részesüljenek.

E célt szolgálja az agrárváltó. Például a Magyar Nemzeti Bank jogosult «olyan idegen, saját váltókat is leszámítolni, melyek pengőre szólnak, legfeljebb hathónapos lejáratúak és két fizetőképes kötelezettnek aláírását bírják, kik közül legalább az egyik mezőgazda». E rendelkezés célja az volt, hogy a bank viszonylag alacsony leszámítási kamatlábát a mezőgazdaság is élvezhesse. Az Egyesült Államok jegybankjai a helyi mezőgazdasági hitelegyesületek «kilenc-hónapos» váltóit is leszámítják.

De bármily előzékenyek legyenek is az üzemi hitelt szolgáltató intézetek a váltó elbírálásánál és prolongálásánál, megfelelő hitelnyújtásról alig lehet szólni, ha azt az ingatlanra való betáblázással biztosítják, vagy a lejárat és törlesztés idejét a gazdasági év beosztásával összhangba nem hozzák. A tapasztalat azt bizonyította, hogy az üzemi és személyi hitelnek jelzáloggal biztosított váltókölcsonei amily kényelmesek a hitelintézetek számára, ép annyira veszélyesek és költségesek a gazdára nézve. Egyes vidékeket pusztító áruuzsora, a közterhek esedékességének időpontjára helyezett váltólejárat segítségével, a gazda terménykészletének, sokszor ingatlanának elkótyavetyélését idézte elő.

Épen ezért egyes országokban az üzemi beszerzések és befektetések céljaira különleges hitelintézményt az ú. n. ingójelzáloghitelt teremtették meg. Amerikában, amint erről már fentebb szólottunk, az értékesítésnél régen meghonosodott az ú. n. raktárjegy intézménye, amely a tárolt gabonát helyettesíti és így alapja a legtöbb értékesítési és kihitelezési üzletnek. Előfeltétele, hogy az áru a tulajdonos esetleges visszaélésével szemben a hitelezőnek fedezetül szolgáljon. Erre a mintára alkották meg Franciaországban, majd később Belgiumban, Olaszországban, Romániában és Oroszországban is az ingójelzálog intézményét, amellyel szemben hosszú ideig a jogászok merev álláspontot foglaltak el, mert lehetetlennek tartották, hogy a hitelező olyan ingóságra zálogjogot szerezhessen, amely nem adatott át őrizetébe és rendelkezése alá. Ezzel szemben a francia törvényhozás megengedte, hogy a gazda kölcsönt vehessen fel a saját földjén, épületében vagy valamely gazdaegylet vagy szövetkezet helyiségében tárolt gabonára, takarmányra, gyógynövényre, borra, szeszre és olajra. A raktárjeggyel ellátott

termény a kölcsönösszeg erejéig zálogot képez és a gazda vagy a bérlő az állag sértetlenségeért felelősséggel tartozik. Később a tárolt termény mellett a lábönálló termésre (zöldhite), továbbá az élő és holt felszerelésre is engedélyeztek ingó-jelzáloghitelt, többnyire az érték 50%-a erejéig. A kölcsönt rendszerint közhaszonra dolgozó hitelintézet engedélyezte s ezzel jogot szerzett, hogy a lejáratú idő elteltétől számított egy hónapig bezárólag, az ingózálogot bírói eljárás mellőzésével, nyilvánosan elárvereztesse és a befolyt összegből kielégítést nyerjen. A lejáratúól számított egy hónapon túl a zálogjog önmagától megszűnik. Természetesen gondoskodtak arról, hogy az ingózálog elsikkasztásáért, megromlásáért vagy kettős varrálás kibocsátásáért a gazdát büntetőjogi felelősség terhelje.

Az ingójelzálog a személyi hitelt felszabadítja és így a bérlő is élő és holt leltárát könnyebben beszerezheti, kiegészítheti; a zöldhite és raktárhite pedig módot ad arra, hogy a gazda terményeit a legmegfelelőbb időpontban értékesíthesse. A technikai lebonyolítás nem okoz különös nehézséget. A legtöbb országban a községi előjárásnál fektetnek fel jegyzéket az ingójelzálogkölcsön tulajdonáról, megterheléséről és az egyes kölcsönök sorrendi elsőbbségéről. A bejegyzéshez ép olyan jogi következmények fűződnek, mint az ingatlanra történő bekebelezéshez. Romániában az állatkölcsönnél a megterhelést rávezetik a járlatlevelekre is. Az ingójelzálog tulajdonosát a vételárból kell kielégíteni, egyébként a vevőt terheli a felvett összeg kifizetése.

Gondolni kell végül nem csupán a gazda, de a mezőgazdasággal kapcsolatos egyéb hitelkérdések különleges megoldására is. Ezek közé tartozik az ú. n. szezónhite, amely a mezőgazdasági termények értékesítését támasztja alá (pl. aratási hite). Érdekelte ebben nemcsak a gazda, de a terménykereskedeleme és a feldolgozóipar is. A gazda aratás idején érzi leginkább a hitelhiányt, a kisebb gazda ezt a korai zöltséggel, tojás- és baromfiértékesítéssel pótolja addig is, amíg a főtermények értékesítése pénzhez juttatja. De a piac számára termelő mezőgazdasági üzem tetemes előlegekkel dolgozik, amelynek fedezete, a termés, sok természeti esetlegességtől függ és a kalkuláció sokszor a leggondosabb mérlegelés dacára is hiánnyal végződhetik s így a gazda póthitelt kénytelen igénybevenni. Ezt bizonyos mértékig fölöslegessé teszi a tárgyi hite, ha különösen ujonnan berendezkedő üzemeknek szántást, vetőmagot, eszközt stb. adnak, s ez az új termésből lesz megtérítendő. De úgy a hitelnyújtás mérvét, mint a felhasználást szigorúan kell ellenőrizni. A 30-as évektől kezdődő agrárválságban a mezőgazdasági üzemek számára biztosított hitelkeretet jobbra a következő évi termelés hitelakciói foglalták le (műtrágya, vetőmag stb.) s ennek eredménye szolgált fedezetül. Minél terheltebb volt ez a fedezet, annál kisebb volt a hajlandóság a tőke részéről, hogy a gazdák számára személyi és üzemi hiteleket engedélyezzen. A hitelforrás végül is vagy az államkincstár segélye, vagy a hitelintézeteknek állam által igazgatott pénzzaporítása lett, amellyel szemben a gazdák szervezeteinek kollektív felelőssége nyújtott hitelfedezeti biztosítást. Ennek súlyos következményeit főntebb tárgyaltuk. Kétségtelen, hogy a mezőgazdaság hitelintézményeinek megszervezésénél és az egyes hiteltípusok és kölcsönföltételek elméleti megállapításánál úgy a gazdák egyetemének érdekei, mint a mezőgazdasági termelés sajátos természete figyelembe veendő. Addig azonban, amíg megfelelő nagyságú tőke rendelkezésre nem áll, úgy az egyes országok, mint a nemzetgazdaságon belül az egyes üzemek, abban a formában és olyan föltételek mellett kénytelenek hitelt kérni és elfogadni, amelyeneket számukra a rendelkezésre álló,

reális tőkéért versenyző kereslet megszab. Ideig-óráig és korlátozott mértékben az állam beavatkozása a hiteléletbe enyhítést és egészségesebb fejlődést idézhet ugyan elő, de a sikert nem a fiktív, hanem valóságos hitelforrásul szolgáló tőke mennyisége biztosítja. Ezt az állam csak a visszaéléseket megelőzni és büntetni alkalmas hiteltörvénnyel; megfelelő alimentáló és ellenőrző központ létesítésével és a különleges hitelakcióknak az államháztartás méreteivel arányban álló segélyekkel biztosíthatja a gazdák javára. Lényegben véve ez a központilag igazgatott gazdaság-legeredményesebb hitelügyi funkciója is, mert a tőke és a hitel nagyban és egészben a forgami gazdaság szabályait diktálja az önellátásra törekvő családi üzemek és a közösségi gazdálkodás számára is.

3. §. Eladósodás és földtehermentesítés.

Az eladósodás mérlegelése és rendezése. — Az eladósodás okai. — A hitelrendezés módjai. — Földtehermentesítési akciók, illetve eljárások. — A telekkönyv lezárása, az eladósodási határ beiktatása. — Életbiztosítós földtehermentesítés. — A járadékrendszer alkalmazása. — A homestead és a kényszerkezelésbevétele. — Az állam és a hitelügy rendezése.

Ha a hitelszervezet hiánya vagy a mezőgazdaság természetének meg nem felelő konstrukciója, a krónikus jövedelemhiány, az elégtelen terményár és a mezőgazdasági válság a gazdák eladósodását olymértvűvé teszik, hogy ez az üzem vitelét, sőt a termelést is veszélyezteti, a közösségi gazdálkodásnak egyik legsürgősebb feladatává lesz, az eladósodott gazdák terheinek rendezése és a további eladósodás megszüntetése. Mindkettőnél fontos az eladósodás mértékének megismerése és az eladósodás okainak földerítése. Csak ez alapon lehet a szanalást megkezdeni, mert az a gyorssegély, amellyel egyes országok az első világháborút követő eladósodáson enyhíteni próbáltak, csak a lényegét nem érintő, átmeneti intézkedésnek tekinthető. Ez az eladósodott gazdák terheinek végleges rendezését nem biztosítja, a meg nem terhelt gazdák hitelrendjét összezavarja, a föld tőkeértékét és a mezőgazdasági üzem rentabilitását csökkenti, aminek katasztrófális hatását elsősorban a kisebb üzemegységek érzik.

Az eladósodás mérvének megállapításával minden országban behatóan foglalkoztak, miután ez a megteendő hitelügyi intézkedések alapja. Nálunk először Fényes Elek, majd Keleti Károly és Vargha Gyula tárgyalták ezt a kérdést. Keleti Károlynak a magyar föld telekkönyvi megterheléséről 1883-ban megjelent munkája szerint akkor országos átlagban egy holdra 26 forint adósság esett, de

0—10	holdig	60·18 forint
11—20	“	26·66 “
21—80	“	13·98 “
81—200	“	14·72 “
201—1000	“	22·90 “
1000 felül	18·94 forint volt

a megterhelés. Vargha Gyula megállapítja, hogy a magyar föld terhe az alkotmányosság helyreállításának kezdetén, 1870-től 1890-ig 124 millió forintról 469 millió forintra emelkedett. Ennek a kérdésnek legszorgalmasabb kutatója Fellner Frigyes (Az ingatlanok megterhelése Magyarországon) az első világháború kitörésekor 5 milliárdra, a magyar föld értékének 20%-ára becsülte

mezőgazdaságunk eladósodását. Bernát István (A magyar föld tehermentesítése) az eladósodás arányszámát magasabbra teszi.

Konkoly-Thege Gyula (A Magyar Föld jelzálogos terhei 1932. év végén) szerint hazánkban a földbirtok összadóssága 2·2 milliárdot tett ki, a trianoni területen a földnek kb. $\frac{1}{3}$ -a el volt zálogosítva, amiből több mint $\frac{2}{3}$ -ad rész bekebelezett váltó- és kötelezvénykölcson volt. Egy kat. holdra eső átlagos teher 334·4 pengőt tett ki, de a különböző birtokkategóriáknál a megosztás ettől eltérő. A 0—5 holdnál 667·8, 5—10-ig 372·1, 10—20-ig 395·9, 20—50-ig 384·6, 50—100-ig 306·6, 100—500-ig 298, 500—1000-ig 285·8 és 1000 holdon felül 230·2 pengő volt. Ebből az összeállításból hiányoznak a 0—20 holdig terjedő birtokkategóriának a birtokreformból eredő és 304·3 millió pengőt kitevő terhei.

Talán még élesebben reávilágít a különböző birtokkategóriák nehéz helyzetére az eladósodás %-os aránya.

Birtokkategória	Birtokosok közül adósbirtokos	Az összterületből megterhelt terület
0—5 hold	53·1%	52·2%
5—10 "	42·7%	34·8%
10—20 "	32·4%	26·4%
20—50 "	40·4%	33·5%
50—100 "	39·7%	40·0%
100—500 "	37·2%	38·5%
500—1000 "	43·8%	44·0%
1000 felül	40·1%	33·3%
Átlagban...		36·2%

A törpebirtokos gazdáknak és földjeiknek több mint a felét adósság terhelte. Az eladósodási átlagot a törpebirtok 16%-al haladta meg, míg a családi üzem 10—20 között majdnem 10%-al maradt alatta.

Hogy pedig effektíve az eladósodás mit jelentett, azt legszembeütőbben a kataszteri tisztajövedelem aranykoronájára átszámított szorzószám nagysága mutatja. Nálunk t. i. úgy a kihitelezésnél, mint a birtokreformtörvényekben, a kat. tisztajövedelem aranypengőjének szorzata alapján állapítják meg a föld becsértékét. Az adósságteher birtoknagyságcsopontonként 1932-ben, a kataszteri tisztajövedelemhez viszonyítva, a következő volt:

0—5 holdig	42·8
5—10 "	24·3
10—20 "	25·6
20—50 "	25·1
50—100 "	24·3
100—500 "	28·2
500—1000 "	27·1
1000 felül	23·0

Átlag ... 29·4-szeres összeg.

A túlterhelés a törpebirtoknál legerősebb, a hozadéki érték $\frac{3}{4}$ részéig terjedt, míg a többi kategóriáknál csak a kat. érték $\frac{3}{5}$ -ig. A terhek 10%-a nem teljesített kamatfizetésből és elmulasztott tőketörlesztésből származott.

Súlyosbította a magyar gazda helyzetét, hogy az újabb eladósodás az

infláció által automatikusan előidézett tehermentesítést gyors tempóban követte (a valuta stabilizációtól számított 4 év alatt 84%-os emelkedés) és ijesztő mértékben főleg a kisgazdát sújtotta, mint az 1920. évi birtokreform velejárója. Erre Balicki is utal *Neue Züge der Agrarpolitik in Südosteuropa* c. munkájában. Románia és Jugoszlávia birtokpolitikájának következménye gyanánt tüntette föl az 1933-ban mutatkozó 47 milliárd lei agráradósságot, amelyből 32 milliárd a kisbirtokra esett. Egyébként nemcsak a kifejezetten agrárországok sorsa volt ez. Reprezentatív vizsgálatok alapján a dán mezőgazdaság eladósodása 1920-tól 1930-ig a vagyonérték 46,3%-áról 61%-ra növekedett, Németországban pedig az 5—20 ha üzemek terhe az 1924/25. gazdasági évtől 1929/30-ig 173 millió R. M.-ről 438 millió márkára emelkedett.

Az eladósodás okai között legnagyobb szerepe van majdnem minden országban a föld hozadáki értékét figyelmen kívül hagyó mohó földvásárlásnak, a közterhek emelkedésének, a rentabilitást és a konjunktúra kilátásait figyelmen kívül hagyó beruházásoknak, új üzemágak bevezetésének, katasztrófális rossz terméseknek, a hitelszervezet és hitelföltételek hibáinak stb. Az eladósodás generális okául azonban a mezőgazdaság rentabilitásának hiánya tekinthető. Roosevelt szerint az U. S. A. lakosságának 22%-a földművelésből él, mégis a nemzeti jövedelemnek csak 7%-át kapja a régi 12% helyett. Wallace szerint is az amerikai farmerek fele a túladósodás révén inkább csak bérlője a földjének.

Európa agrárországaiban a világháborút megelőző nagyfokú eladósodásnak a történelmi fejlődésben gyökerező okai is voltak, ebben a természetes gazdálkodásból a pénzgazdasághoz, majd a hitelgazdasághoz való átmenet költségei is befoglaltatnak. Magyarországon például, amikor a közszolgáltatások pénzbeli lerovása, az egyéni gazdálkodás berendezése, a piaci termelés, a mezőgazdaság középkori szervezetének felbomlása és a földművelésnek vállalati alapokra való fektetése, szóval a modern termeléshez való átmenet megkezdődött, évszázados kapitalista fejlődés nem biztosította azokat a tőkét, amelyek a jelentkező hitelszükségletet kielégíteni képesek lettek volna. Külföldön nemcsak a pénzpiac helyzete, de a mezőgazdaság érdekében álló egyes hitelszervezeti formáknak kialakulása is megkönnyítette az átmenetet. Ennek az elkésett fejlődésnek következményei ma is szerepet játszanak az eladósodásnál. Különösen súlyos nyomást gyakorol az értékesítés nehézsége és az árhanyatlás a forgalmi gazdaságba kapcsolódó kisebb üzemek hiteligényeire, ha az intenzitás fokozása nem az eddigi művelési módok javítását, hanem olyan új termelési ág meghonosítását teszi szükségessé, ami előfeltétele a piaci termelésbe kapcsolódásnak, viszont azok a velük szemben álló közvetítőkereskedelem és a szállítási vállalatok kartelljeinek kölcsöneire és előlegeire reá vannak utalva. Az intenzív termelés az ingótóke hatalmát gyarapítja felettük. Ez a rizikó az üzemi tartalékok fogytával arányosan nő, sokszor a felvett kölcsönök törlesztése is lehetetlenné válik. Az értékesítés a hanyatló vásárlóerő mellett fokozottan nehezebb lesz s ennek nyomán jár a közvetítőkereskedelem nagyobb részesedése az eredményben. Ez a végnélküli csavar a növekvő eladósodás révén, a mezőgazdasági termelés megbénítását eredményezheti, mert a legtöbb országban nem a föld, hanem a tőke hiányzik és az adóhátralékok folytán leszegényedett állam segítséget sem adhat. Azokban az országokban, ahol a gazda üzemének fejlesztését nem az intenzitás fokozásában, de birtokának növelésében látja, viszont megfelelő hitelszervezet híján a kishitelezők uzsorakölcsöneire van utalva, gyakori az eset, hogy utóbbiak a lejáratí terminusokat és a váltóhitelt a gazda bevételeinek időpontjától függetlenül

egyenesen arra törekednek, hogy a gazdát az eladósodásba szorítsák, amelynek végén birtoka árverés alá és tulajdonukba kerül. A hitelszövetkezeti hálózat kiépítése bizonyos megnyugvást hozott ugyan a mezőgazdaság adósságainak folytonos emelkedésében, de a pénz és áru—, sokhelyütt a parcellázási—uzsora ma is indokoltá teszi a közösségi beavatkozást. Az eladósodás sokszor a tulajdonos hiányos gazdasági és erkölcsi képességeiből származik, sokszor azonban a kényszerhelyzet eredménye, amelynél a kölcsönvevő járatlansága, talán könnyelműsége, de legtöbbször esetében szorult helyzete volt a döntő és az uzsora, amely az utóbbinál szedi leginkább áldozatait, akár mint föld-, állat-, termény-, munka- vagy korcsmai uzsora jelentkezett.

Egyébként amily könnyű az eladósodás statisztikai képét a bekebelezett hiteleknél a kataszteri tisztajövedelemhez viszonyítva elkészíteni, ép oly nehéz a magánhiteleknél és szinte lehetetlen annak gazdasági nyomását mérni a földjárdékra, a mezőgazdasági üzem tisztahozadékára és a gazda jövedelmére. Más a hatások magas kamatlábnál mint alacsonynál, más egy válság közepette, vagy egy fellendülő gazdasági élet jobb terményárainál, ahol az eladósodás tulajdonképpen az intenzív fejlődés velejárója. Más a helyzet a rentabilitás általános hiányánál, vagy egyes üzemi ágak krízisének, vagy a megfelelő hitelszervezet kiépíthetlensége esetén. A spekulatív deduktív megállapítás adhat ez esetben némi útmutatást. Bernát István szerint ott, ahol a birtokos jövedelmének felével sem rendelkezik, az ingatlan már nem tekinthető az övének, mert a gazda jövedelme arra sem elég, hogy maga megélhessen és közkötelezettségeinek eleget tehessen, nemhogy üzemének intenzitását fejleszthesse és szükséges beruházásokat foganatosíthasson. A háború alatt nemcsak Magyarországon, de a legtöbb agrárországban kisebb-nagyobb mérvű infláció mentesítette a mezőgazdaságot előző terheitől. Látszólag tehát fölösleges volna a földtehermentesítés kérdésével foglalkozni. Az első világháborút követő inflációs tapasztalatok azonban épúgy, mint a gazdaságtörténelem hasonló jelenségeinek azonos lefolyása az agrárpolitikát kötelezik ennek a kérdésnek tárgyalására. Azonos okoknak következményei is hasonlóak és a prevención kívül orvoslásuk módját és eszközeit előre kell tisztázni, mérlegelve a múlt tapasztalatait. Főntebb már utaltunk arra, hogy az első világháborút követő infláció úgy nálunk, mint Európa legtöbb agrárországában az eladósodott gazdák terheit megszüntette. Visszahatása azonban nemcsak a záloglevél intézményének pusztulását jelentette, hanem a gazdákat abba a téves hitbe ringatta, hogy bármely célra bátran felvehetnek kölcsönt, mert attól alkalomadtán könnyen szabadulhatnak. A gazda meggondolás nélkül vásárolt túlmagasan értékelt földet, nálunk traktorokat, sokszor haszontalan háztartási, felszerelési, fényűzési dolgokat magas kamatú, bármikor földmondható hitel felhasználásával. Ez a vásárlási láz a földárakat, az infláció pedig a terményárakat fokozva, a hitelintézeteket fiktív értékelés alapján túlzott mérvű kihitelezésre csábította. A normális viszonyok helyreállásakor annál nagyobb erővel tört ki a hitelválság, amely most már nemcsak a gazdát, de a mezőgazdasági hitel egész szervezetét magával sodorta volna, ha az állam a kényszerintézkedések egész sorozatával nem igyekezett volna a zuhanást megállítani. Mindenekelőtt a moratórium, kényszerkölcsönök, kamatlábszállítás, a tőketörlesztés leírása vagy felfüggesztése történelmileg ismert eszközeivel igyekezett segíteni, ami nemcsak a pénzintézeteket, de a szolgáltatóképességében amúgyis meggyengült államkasszát is erősen igénybe vette (l. Balicki i. m.). Az állam többnyire a szövetkezetek és altruista pénzintézetek útján adott segít-

séget, de sokhelyütt felmerült a kívánság, hogy a hitelrendezést legalább a földérték 75%-át meghaladó adósságoknál maga az állam, saját kockázata mellett kibocsájtandó kötvényekkel bonyolítsa le és a közadók módjára beszedendő törlesztési részletekért maga vállaljon felelősséget. Ennek előfeltétele természetesen az államtőkeerőssége, amiről ép úgy, mint az igazgatott pénzről fentebb szólottunk; vagy a külföldi kölcsön, esetleg állami monopólium lekötésével, aminek iskola-példája volt az első magyar birtokreform pénzügyi lebonyolítását lehetővé tevő svéd gyufakölcsön. Leszámítva ezeknek a megoldási módoknak a hitelforrás oldalán jelentkező nehézségeit, meggondolandó, hogy az adós az állammal szemben nem érzi magát olyan lekötözöttnek, mint más hitelezővel szemben, könnyebben csinál adósságot és mulasztja el annak törlesztését. Nem utolsó helyen áll az az aggodalom sem, hogy a mezőgazdaság ingatlanhitelének államosítása az eddig független gazdaosztályt túlságosan függő viszonyba hozná az állammal szemben.

A két világháború között lefolyt hitelválság Európa agrárországait a földteherrendezés gyors segélyakcióira utalta. A különböző eljárások közül kiemeljük az általunk közelebről ismert magyar rendezést, amit az a körülmény tett szükségessé, hogy 1925—32. év között az eladósodás tizenhatszorosra emelkedett és nagysága az utolsó évben már kétszerese volt az állami költségvetésnek. Az akció külső sikere nagy volt, a magyar mezőgazdaság évi kamatterhe harmadára csökkent, viszont a gazda újabb hitelfölvételi lehetőségét majdnem teljesen megszüntette s a kormány kénytelen volt akció- és idényhitelekkel segíteni a mezőgazdaság átlagos üzemvitelét.

Amint ezt Szabó Miklós «A magyar mezőgazdasági hitelügy újjászervezése» c. tanulmányában írja, az 1931. évi teherrendezési eljárás lényege a szabad egyezkedésen alapuló önkéntes konverzió volt, amelyet az 1931. évi VII. t.-c. a csődönkívüli kényszer egyezség mintájára alkotott meg. A Földteherrendező Országos Bizottság közvetített adós és hitelező között. A fakultatív eljárás azonban nem hozta meg a várt eredményt, 626.000 gazdaadós közül mindössze kb. 125.000 élt vele. Ekkor szervezték meg az Országos Hitelügyi Tanácsot, amely az országosnak mondható 12%-os kamatlábat 5—5½%-ra, majd később ezt még 1%-al csökkentette és megalkotta a «védett birtok» intézményét. Az eladósodott gazdák közül azok, akiknek telekkönyvileg bekebelezett adóssága a birtok kataszteri tisztajövedelmének tizenötszörösét meghaladta, kérhették a védettséget, ami az ingatlanok és felszerelésüknek az elárverezés alól mentességet biztosított és az adókat kamatmérséklésben is részesítette. A kataszteri tisztajövedelem harminczorosánál nagyobb mértékben eladósodott birtok bekebelezett terheinek felerészét az államkincstár magára vállalta, a negyvenszeresét meghaladó részt pedig teljes egészében, mint könyvadósságot. A védett birtokosok azonban e könnyítések dacára sem voltak képesek kötelezettségeiknek megfelelni, mindazideig, amíg az új háború előkészítése a gabonaárakat világszerte nem emelte. Érdemes megemlíteni, hogy a védett gazdák 97,1%-a száz holdnál kisebb birtokú volt (az összes birtokosok 10%-a), adósságuk pedig 1932-ben 950 millió aranypengő, az összes bekebelezett terhek 54%-a.

A maradandóbb hatású földteherrendezésre két példát szolgáltathat Magyarország. Az első a jobbágyfölszabadítás következménye volt, amelyet Bernát Gyula úttörő munkája (Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon) tárgyal. Az 1848. XVIII. t.-c. a jobbágyföldök váltságdíjának rendezésére és a földesurak kártalanítására 500.000 forint alaptőkével egy hitelintézet felállí-

tását tervezte, a közbejött forradalmi események azonban ezt meghiúsították. A földesurak a kártérítési összegre csak csekély előleget kaptak. Az 1853-ban és 1854-ben megjelent nyílt parancsok jelölték meg a földtehermentesítés hitel-forrásait. Elrendelik a telekkönyv és a földadókataszter felállítását s ennek alapján kereken 700 millió forintban állapították meg a kárpótlás alapjául szolgáló telekértéket. Ténylegesen azonban csak körülbelül 220 millió frt értékű kötvényt szolgáltatottak ki az e célra szervezett földtehermentesítési alapok a kártalanítandó birtokosoknak. Ezek közadókból gyűltek össze és minthogy az ország területének 70%-a régi földesúri birtok volt, a földtehermentesítés költségeit is legnagyobb részben a kártalanításra igényjogosultak viselték. A kötvényeket általában a névérték 25—30%-án lehetett a bécsi pénzpiacon értékesíteni, miután a magyar mezőgazdaság, amely akkoriban tért át a pénzgazdaságra, általános hitelhiányban szenvedett, még 1866-ban is 400 millió hitelszükséglettel szemben csak 100 millió volt a kapott és bekebelezett kölcsönök összege, a normális kamat 10—12%, de gyakori volt a 40—80% is. Az Osztrák-Magyar Bank csak 1856-ban szervezte meg jelzálogosztályát, amely 10 évre szóló, 6%-al kamatozó zálogleveleket bocsájtott ki, amiket 30%-os árfolyamvesztéssel lehetett csak értékesíteni, ezenkívül kölcsöneiből Magyarországra mindössze 35 millió forint jutott.

Az első földtehermentesítő akció megfontolt, tervszerű és racionális volt, eredménye mégis elmaradt, mert megfelelő likvid tőke nem állott mögötte. Tanulsága ma is aktuális: közadókra épített nagyobbarányú állami hitelrendezés sikeres nem lehet, akár a költségvetésben, akár külön alapokkal, akár a közösségi gazdálkodás számlájára közbeiktatott hitelszervekkel történjék is a lebonnyolítás. Utóbbi módszer csak parciális földhitelrendezésnél vezethet eredményre, de akkor is csak úgy, ha az állam alapul a szabad pénzpiaci tőkeerejére támaszkodik, azt egészíti ki a saját anyagi eszközeivel, tervszerűleg és fokozatosan alkalmazza ezeket is, mert az erőszakos beavatkozás és hirtelen változás hitelkrízist idézhet elő, amely elsősorban a hitelkereső gazdatársadalmat sújtja. Mindezekre tekintettel volt az a részleges földteherrendezési akció, amely e század első évtizedében Poroszország, Galicia és Magyarország területén folyt. Földteherrendező bizottságokat szerveztek, amelyek az állam, az érdekképviseleti szervek és altruista hitelintézetek munkaközösségében a túladosodott gazdák súlyos adósságait rendezték, a hitelképesség elbírálására és a folyósításra vonatkozó különleges eljárással és állami hozzájárulással. A bizottságok mindenekelőtt a magas kamatlábat és a majdnem kényszerjellegű hitel-feltételeket igyekeztek megszüntetni, amelyeknek oka nem a gazda könnyelműsége volt, hanem a mezőgazdaságot sújtó krízis és a pénzpiac plutokrata irányzata. A földtehermentesítési akciók a telekkönyvbe bekebelezett másod és utána helyezett kölcsönök feltételeit a mezőgazdasági üzem természetéhez mérten igyekeztek egységes típusúvá alakítani: a tőketörlesztéses kölcsönöket amortizációs kölcsönné, a váltóval biztosított jelzálogkölcsönt záloglevelésű kölcsönné, a felmondható kölcsönt felmondhatatlan, nyugodt lefolyású hitellé. A telekkönyvekben szereplő apróbb tételeknek egységes típusú és kamatozású kölcsönné változtatása a gazda számára relatív nyugalmat és könnyebbséget adott, megélhetési költségeit és a kamatterheket összhangba hozva. Megnyílt a lehetőség, hogy a gazda az állam által támogatott konverzióval terheit gyorsabban letörleszthesse és végeredményében adósságától, vagy legalább annak második és következő helyeken betáblázott terhesebb részétől szabaduljon.

A tehermentesítési eljárás az első helyi hitelezőt nem érintette, a távolabb álló hitelezők pedig az eljárás során kielégítést nyertek. Az egyesített kölcsön évi amortizációja rendszerint alacsonyabb volt, mint a számtalan kisebb és különböző lejáratú tétel után fizetendő tőke- és kamattörlesztés, úgyhogy az adós az évenként lerovandó amortizációs részletekben kevesebbet fizetett, mint azelőtt kamatban és e mellett idővel automaticæ megszabadult birtokának terhétől. Amint fõntebb láttuk, e parciális földteherrendezés sikerét a tőkekérdés megoldása biztosította, az ingatlanhitel zálogleveleinek és a személyi hitelnek kombinációja, amely a konverzió értékhatárát 75—80%-ig fölemelte. A közösen adott kölcsön törlesztési részleteit elõször teljes egészében a hitelszövetkezetek személyi kölcsöneinek, az adós szempontjából tehát másod- és harmadhelyen bekebelezett tételeknek, gyorsabb törlesztésére fordították, ami 10—15 év alatt nyert befejezést és azután kezdõdött az első helyen bekebelezett záloglevelés adósság törlesztése. Ez az eljárás rokon az amerikai hitelrendezéssel, ahol a túladosodott gazda adósságát rögzítik, mentesítik a kamatfizetés alól, de ennek összegével kitolódik a törlesztés. A porosz hitelszövetkezetek egyébként a tehercsökkentésnek más módszerét is meghonosították, a túladosodott gazdának akkor adnak kedvezményeket, ha ingatlanuk egy részét a szövetkezetnek engedik át bérlet vagy eladás céljából s így az adósságrendezés kedvezõbb fokozatába kerülnek.

Az agrárpolitika a földtehermentesítés más módszereit is mérlegeli, amelyek a különleges akciók sikereit maradandóvá tenni hivatvák. Ezek között legegyszerûbbnek látszik a telekkönyvek lezárására vonatkozó javaslat. A további eladosódás ezzel végérvényesen megszûnnék, viszont aki e rendszabály életbe léptetése után kíván hitelígénybevételével birtokot szerezni, ismét a személyi hitelre volna utalva, mint a mezõgazdasági hitel primitív korszakában. Hogy mi lenne ennek következménye a föld értékére, a kisgazda és mezõgazdasági munkás földszerzési törekvésére, azt bővebben nem kell magyarázni.

A telekkönyv teherlapjának lezárásánál kevésbé radikális eszköz az eladosodási határ beiktatása. Általánosságban nem teszi lehetetlenné a további hitel felvételt, csak a földbirtok túlságos eladosódását akadályozza, mert a beiktatott határon túl csak hatósági engedéllyel és meghatározott célra lehet újabb hitelt felvenni. Ez a határ sem túlalacsony, sem túlmagasan nem állapítható meg. Elõfeltétele egyébként az ingatlanok legszigorúbb értékbecslése. Különösen veszedelmes az eladosodási határnak 50—60%-on innen való megállapítása, mert Buchenberger szerint az ingatlan mögött mindig ott áll a gazdálkodó, akinek mozgási szabadságát, vállalkozókedvét az alacsony határszabás erõsen érintené. Ezt az intézkedést ki kell tehát egészítenie a személyi hitel intézményes megszervezésének és a bõséges hitelnyújtásnak, egyébként a legvállalkozóbb szellemû gazdáknak nagyobbarányú befektetésre módja nem lenne, vagy az illetõk az uzsorások karmaiba jutnának. Az eladosodási határt tehát csak fakultative lehet bevezetni, mint a földtehermentesítési akció együttjáróját. Ebben az irányban az első világháború elõtt Poroszország tett megfelelõ intézkedéseket. Ha a földbirtokos az eladosodási határt ingatlanára bekebelezte, a hitelszövetkezettõl elõzõ adósságainak rendezésére magasabb és méltányosabb feltételû kölcsönt kapott. A határ többnyire a Landschaftok legmagasabb kihitelezési határa volt (maximum az érték 5%-a), ezenfelül az ingatlan csak a hatósági biztos jóváhagyásával és csak a társörökösök kielégítése céljából lehetett a szabadon maradt érték ¼-éig megterhelni. Az eladosodási határ a telekkönyvbõl csak a hatósági biztos hozzájárulásával törölthetõ.

Minden előnye mellett tagadhatatlan, hogy az eladósodási határ a gazda személyi hitelét közelről érinti, ezenkívül zavarok állhatnak be akkor is, ha a kölcsön nyugodt törlesztését váratlan haláleset zavarja. Ezen a nehézségen kíván segíteni az életbiztosítási hitel, amellyel elméletileg először Hecht Félix, a Rajnai Jelzáloghitelbank igazgatója és a német mezőgazdasági tanács, gyakorlatilag pedig a keletporoszországi Landschaft foglalkozott. Elgondolásuk szerint a gazda a felveendő kölcsön erejéig biztosítaná életét halálesetre s a biztosítási díjnak a törlesztési hányadokkal való kombinációja a prémium leszállítását tenné lehetővé. Természetesen ezt a tehermentesítési módszert csak közhaszonra dolgozó jelzáloghitelintézetek alkalmazhatják. Ezek könnyebben találnának összeköttetést a szintén közhaszonra dolgozó biztosító társaságokkal, amelyek viszont tartaléktőkék számára nyugodt elhelyezést keresnek. Az U. S. A. ingatlanhitelének jelentékeny részét a biztosító intézetek díjtartalékai adják. Ha a tartalék- és biztosítéki alapokat állami garanciával is ellátnák, még a korosabb gazdák életbiztosítási hitelfölvétele is lehetséges volna, akiket egyébként segíteni lehet azzal is, hogy helyettük fiúkat vagy egyéb hozzátartozójukat biztosítják olcsóbb díjtételek mellett. A német mezőgazdasági tanács könnyíteni kívánt a díjtételek fizetésén azáltal is, hogy a terheknek csak azt a részét kívánta életbiztosítással fedezni, amely a záloglevélkibocsátás törvényes határát meghaladja.

A kelet-poroszországi Landschaft affiliált életbiztosító intézetet szervezett, és attól az adóstól, aki életbiztosítást kötött és ebből származó jogait a Landschaftra engedményezte, amortizációs törlesztést nem követelt. Így a kölcsönt csak a kamat és a biztosítási díj terhelte, viszont ha az adós meghalt, adóssága is önmagától megszűnt. Ez az eljárás azt az elvet váltja valóra, hogy minden generáció az adósságát maga törlessze, továbbá módot nyújt azoknak a gazdáknak is, akik a jelzálogos adósságtól, minden előnye dacára azért húzódoznak, mert gyermekeikre adósságot hagyni nem akarnak, hogy ezzel a módszerrel segítsenek terheiken.

A földtehermentesítés további eszközeül ajánlják egyesek a járadékrendszer meghonosítását is, amely különösen a túleladósodott birtokra nézve legjárhatóbb útnak látszik. Amint fentebb láttuk, határozott előnye, hogy a kölcsönt csak az adós mondhatja fel, hogy magasabb kihitelezést tesz lehetővé és hogy jobban simul a mezőgazdasági üzem természetéhez. De azt is láttuk, hogy a járadékhitel közel áll az amortizációs kölcsönhöz, utóbbinak nagy előnye azonban a kénysztörlesztés, még a járadéknál közeli a veszély, hogy idővel a gazda újabb adósságot kénytelen csinálni, aminek a vége az árverés. A földtehermentesítésnek egyébként sem célja a rossz gazdát üzemében megtartani, sőt ezt adósságtörlesztésre kívánja nevelni, ennek pedig útját állja az a vélelem, hogy a járadékadósságot nem köteles a gazda visszafizetni. Ennek dacára a túlságosan megterhelt birtokok tehermentesítésénél, továbbá birtokpolitikai akcióknál, a járadékbankok központjának és hálózatának kiépítése mellett, ez a rendszer haszonnal alkalmazható.

Az agrárpolitika egyébként a hitelrendezésben nem a fennálló adósságok könnyebb letörlesztésére vet súlyt, amely csak a válságok következményeit enyhíti és a hanyag gazdát segíti, míg a haladó gazda hitelfölvételi lehetőségeit csökkenti. Célkitűzése az ingatlan és személyi hitel olyan intézményes megszervezése és a hitelközvetítés olyan reformja, amely az újabb túladósodást lehetlenné teszi. Ennek általános eszköze a mezőgazdaság rentabilitásának oly mérvű

emelése, hogy a gazda megéljen és kötelezettségeinek eleget tudjon tenni. De vannak speciális, a hitelüggyel közvetlen összeköttetésben álló módszerei is, amelyeknek tekintélyes része a hitelügyi törvényekben van lefektetve, mint pl. a családi gazdaságnak adott jogvédelem az uzsora és a kényszerárverés értékpusztításával szemben. Természetesen a jogi intézkedéseket átgondolt hitel- és gazdasági politikával is alá kell támasztani, mert a legjobb hitelvédelem a jó gazdasági politika. Enélkül a jogilag körülbástyázott üzem gazdája is uzsorások kezébe kerülhet, vagy kénytelen termelési intenzitását visszafejleszteni.

A családi üzem védelmének leghatályosabb intézményét, a homesteadot, az Egyesült Államokban alkották meg, ahol pedig európai értelemben vett parasztgazdaság alig található. Innen származott át Európába és mint védett családi birtok nálunk is meghonosodott. Homesteadet csak kisebb birtokra és csak nős ember alapíthat. A birtoknak tehermentesnek kell lennie, mert az alapítást megelőző időből származó adósság miatt elérverezni nem lehet és később is csak az adóhátralékból és bűncselekményből eredő követelés fejében. A védettség a tulajdonost csak addig illeti meg, amíg a birtokon lakik és gazdálkodik. A birtok egészben vagy részben való eladása vagy megterhelése csak a feleség beleegyezésével történhetik, aki egyébként a férj elhalálása esetén a családi birtok jogállását is örökli. Buchenberger szerint kívánatos volna nemcsak a kisgazda, hanem a törpebirtokos munkás számára is hasonló intézményt teremteni, egyszersmind azonban őket a személyi hitel kielégítése céljából szövetkezetbe tömöríteni és hatóságilag ellenőriztetni.

Általában véve törekedni kell, hogy a családi gazdaság, ameddig ez csak lehetséges, a tulajdonos birtokában maradjon. Újabban nálunk is ez az elgondolás valósult meg a védett birtokon. De Németország egyes vidékein már az első világháború előtt a túlságosan eladósodott birtokot nem bocsátották árverés alá, hanem a község vagy az ottani szövetkezet kényszerkezelésbe vette, vagy megfelelő szakértő egyénnek, lehetőség szerint az adós valamely rokonának adta bérbe, hogy az a tartozást kigazdálkoldja az ingatlanból, legalább addig a határig, amely lehetővé teszi a létminimumot biztosító saját gazdálkodást. Az amerikai államok többnyire megengedik, hogy az adós elérverezett birtokát 2—3 éven belül, a kölcsön lefizetése mellett, visszaválthassa. Sokan a járadéki elvet is alkalmazni kívánják a községi vagy szövetkezeti kényszerkezelés gyorsabb lebonyolítására. Mások a birtokminimum végrehajtás alóli mentességét követelik, hivatkozva arra, hogy ha az iparos munkaeszköze mentes az árverés alól, ugyanígy a mezőgazda termelési eszközét, amely a család megélhetését biztosítja, ki kell venni az alól, sőt tulajdonosa még a személyi hitelnél is csak a kamatokért legyen perelhető. Egyes országokban megfelelő hiteltörvények alkotásával igyekeztek a túladosodott gazdát nemcsak az uzsora ellen védeni, de számára kedvezőbb hitelfölvételt biztosítani. A szabad gazdasági rendszerét gondosan védő Svájc nem a megkötésekben, de a hitelfölvétel szabadságának kiterjesztésével kívánja a gazda egyéni teherrendezését előmozdítani, amikor megengedi, hogy a telekkönyvbe bekebelezett tételek rangsora felett szabadon rendelkezessék. A bekebelezett hitelösszeg erejéig a sorrendi helyet átadhatja egy előnyösebb hitel számára, ugyancsak megengedik, hogy a gazda az amortizációra befizetett összeg erejéig ugyanazon intézetnél újabb hitelt vehessen igénybe.

A földtehermentesítéssel kapcsolatban az agrárpolitika álláspontja csak ugyanaz lehet, ami az egész hitelpolitikánál. A tőke úgy a családi, mint a piac

számára termelő üzemekben, de a közösségi gazdálkodásban is, termelési tényező marad, mert az eszköz is tőke, enélkül pedig termelni lehetetlen. Kérdés csupán, hogy kinek a kezében van a tőke és ki bocsájt rendelkezésre hitelt annak, aki, ezt nélkülözi. A tőkekölcsonzésnek épúgy, mint minden gazdasági cselekvénynek, két oldala van. Előnye, hogy a gazdát vállalkozásra, a termelés fokozására serkenti, viszont a nem helyesen vagy aránytalanul eladósodott gazda a beruházások elmulasztásával és az intenzitás csökkentésével nemcsak saját üzemét gyön-gíti, de a nemzeti vagyont és jövedelmet is veszélyezteti. Éppen ezért úgy a földtehermentesítés, mint általában a tőkekölcsonzés rendezése nemcsak az eladósodott gazdák, de a nemzetgazdaság együttes érdeke. Sajnos, a tőke- és a hitelkérdést nem értékelik jelentősége szerint. A családi gazdaság belső szerkezete természetessé tenné a megtakarításoknak saját üzemben való felhasználását. Amint fentebb láttuk, a gazdasági válságok és a fokozódó birtokelaprózódás a családi üzem tőkeképző erejét meggyengítették és előbbiek az önállóságra törekvő üzem-típus birtokosainál is tág teret nyitottak annak a felfogásnak, hogy az állam kimeríthetetlen anyagi erejével gazdasági téren mindazt képes megvalósítani, amit régebben a hitelpolitika segítségével az egyén és a társadalom hozott létre. Kétségtelen, hogy az állami beavatkozás a tőkekölcsonzés által is hatalmas lendület adhat a mezőgazdaság fejlődésének, különösen ha azt nem önmagában, hanem megfelelő termelési és értékesítési politikával igyekszik megerősíteni. De az állami segítség határai is adottak a nemzetgazdaság szolgáltató-képességében. Éppen ezért a helyes gazdasági politika a hitelügy terén sem törekszik egyeduradalomra, hanem mérlegeli, hogy minden erőszakos beavatkozásnak erős visszahatása van a termelésre, a tőkegyűjtésre és magára az államháztartásra is. A vállalkozó, piac számára termelő üzemek létfeltételeinek nehezítése, számuknak mesterséges csökkentése, hitelbázisuk szűkítése rövidebb-hosszabb időn belül érezteti hatását a nemzet gazdasági életében és külföldi relációiban. Különösen a nemzetközi munkamegosztás, a világbékének ez a reális támasza nyugszik a bizalmon és minden állam termelésének és árucseréjének egyensúlyával érdekelt annak zavartalanságában. A földtehermentesítés eszköz e cél eléré-séhez s ezért nemcsak a múlt bajainak orvoslását, de azok ismétlődésének megakadályozását is szolgálnia kell.

TARTALOM.

II. RÉSZ. AGRÁRGAZDASÁGTAN.

I. FEJEZET.

Termelési politika.

	Oldal
1. §. Az őstermelés közgazdaságtani határvonalai : a csökkenő földhozadék törvénye és a földjáraadéktan	3
2. §. A mezőgazdálkodás természeti és üzemtechnikai föltételei	16
3. §. Az intenzitás	29
4. §. A mezőgazdasági üzem nyers és tiszta hozadéka	42
5. §. A különböző üzemtípusok szerepe a termelésben	59

II. FEJEZET.

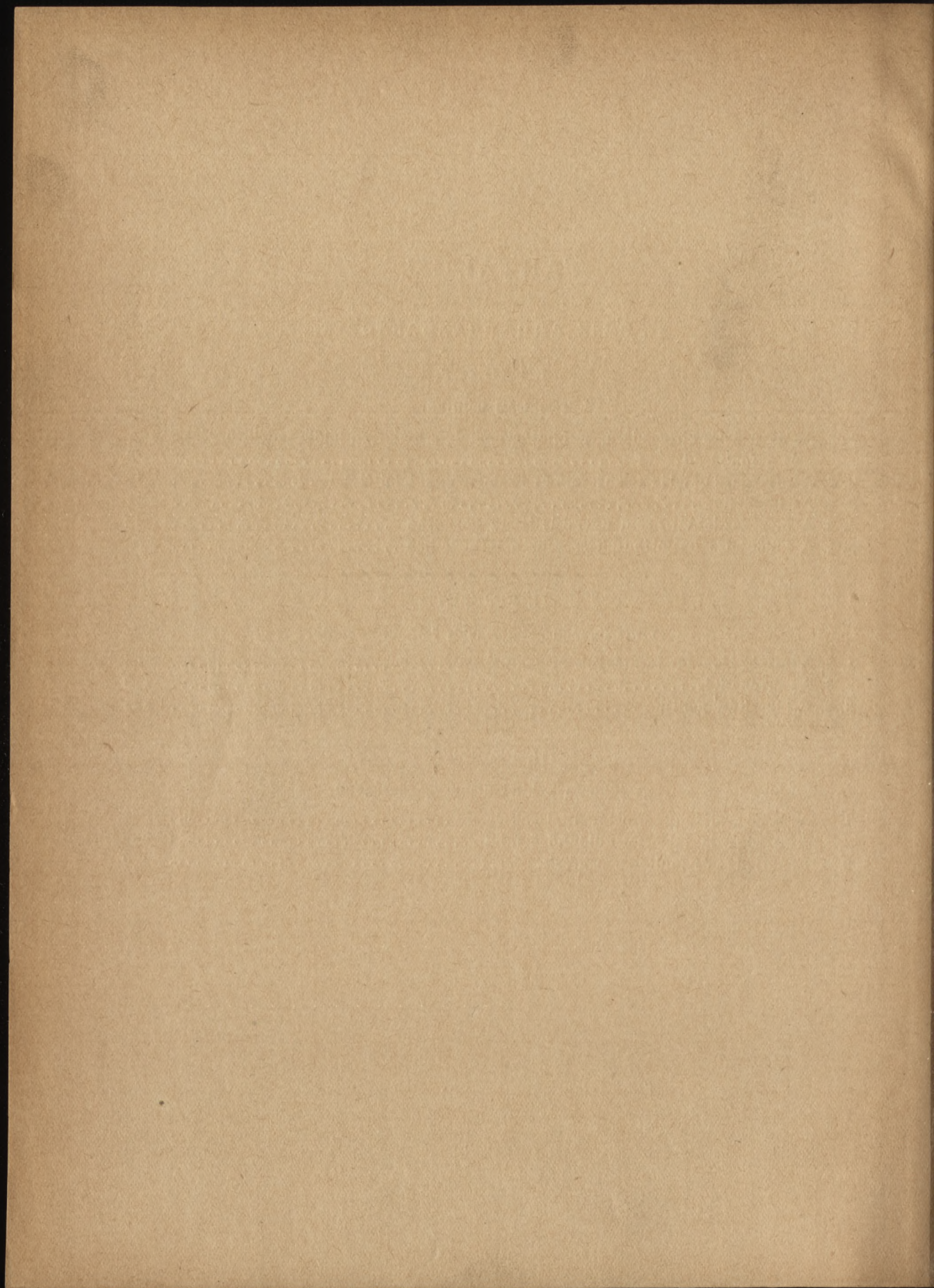
A mezőgazdasági termelés forgalmi rendje.

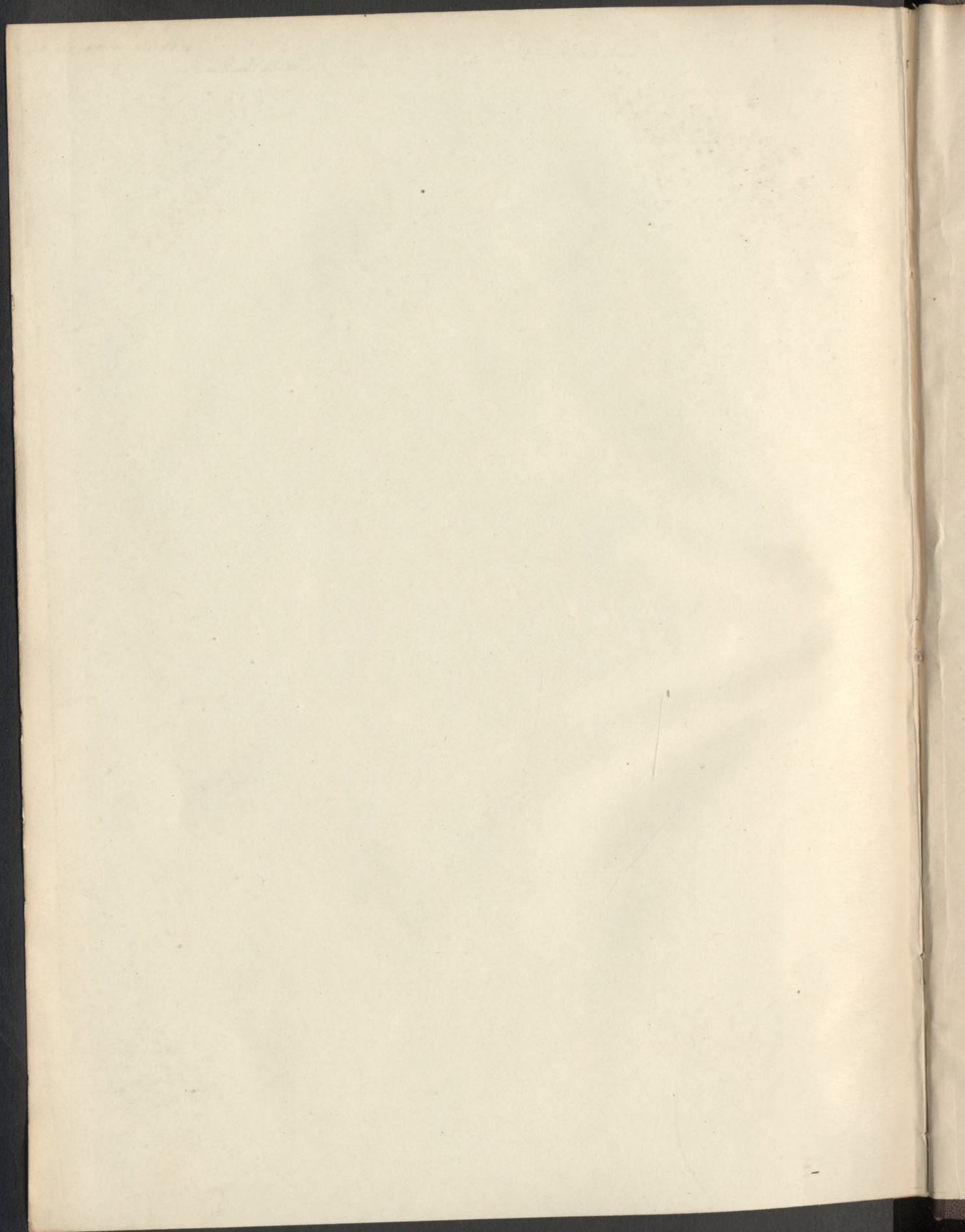
1. §. A mezőgazdasági termények áralakulása	94
2. §. Az értékesítés	113
3. §. Értékesítési politika	125

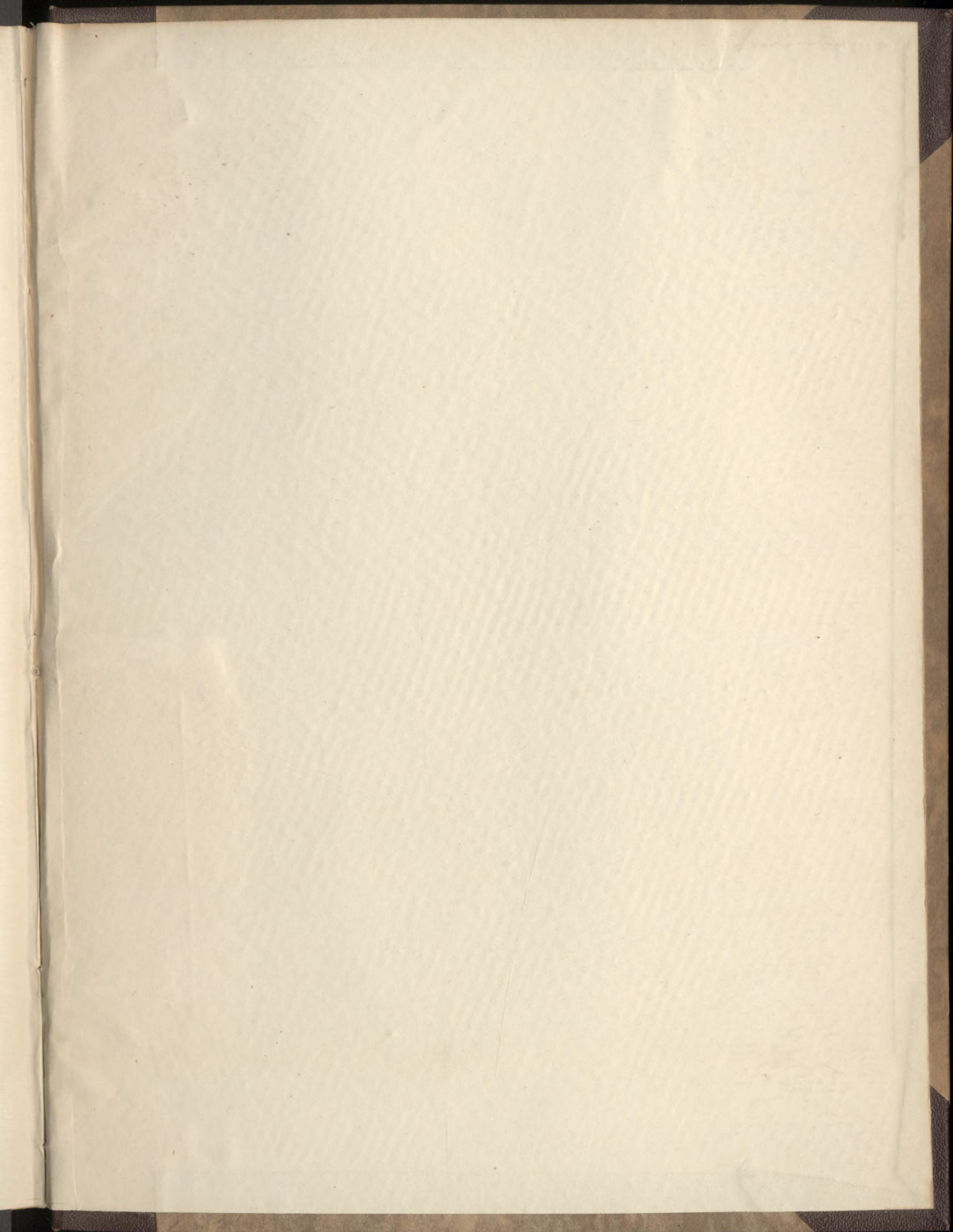
III. FEJEZET.

A tőke és a hitel a mezőgazdaságban.

1. §. A mezőgazdasági termelés hitelszükséglete	142
2. §. A mezőgazdasági hitel különböző fajtái	156
3. §. Eladósodás és földtehermentesítés	165

Czettler
—
Agrár-
politika
II

N.M.